

هائير ايجوڪيشن ڪميشن پاران منظور ٿيل

ڪارونجهر

چھ ماھي

[تحقيقي جرنل]

ISSN 2222_2375

جلد- 11، شمارو: 21، ڊسمبر 2019ع

ايڊيٽر

ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو

سنڌي شعبو

وفاقي اردو يونيورسٽي آف آرٽس، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي،
عبدالحق ڪيمپس، ڪراچي، سنڌ، پاڪستان.

سڀ حق ۽ واسطا محفوظ.

ڪارونجهر

چهر ماهي

[تحقيقي جرنل]

ISSN 2222_2375

ايڊيٽر : ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو
بانهن ٻيلي : ڊاڪٽر عنايت حسين لغاري، ڊاڪٽر عابده گهانگهرو ۽ ڊاڪٽر سيما ابڙو
سال : يارهون، شمارو 21، ڊسمبر 2019 ع
ڪمپوزنگ : مختيار بگهيو ۽ جمال ڄامڙو
چپائيندڙ : سنڌي شعبو، فيڪلٽي آف آرٽس، وفاقي اردو يونيورسٽي آف آرٽس، سائنس
۽ ٽيڪنالاجي، عبدالحق ڪيمپس، باباءِ اردو روڊ، ڪراچي، سنڌ، پاڪستان.
اي ميل : dr.kamaljamro@gmail.com
ٽيليفون نمبر : 0301-2399345
چپائيندڙ : پيڪاڪ پرنٽرز، ڪراچي. فون : 0336-3559905
قيمت: 200 روپيا

All rights reserved.

KAROONJHAR

Bi-annual
[Research Journal]

ISSN 2222-2375

Edited by: **Dr. Kamal Jamro**
Sub-Editors: Dr. Inayat Hussain Laghari, Dr. Abida Ghanghro &
Dr. Seema Abro
Year: 11th, Issue: 21, December 2019
Published by: Department of Sindhi, Faculty of Arts, Federal Urdu
University of Arts, Science & Technology, Abdul Haq
Campus, Karachi, Sindh, Pakistan.
Composing: Mukhtiyar Bughio & Jamal Jamro
Email: dr.kamaljamro@gmail.com
Tel: 021-99215371 Ext: 2024
Cell: 0301-2399345
Website: <https://fuuast.edu.pk/>
Printed by: Peacock Printers, Karachi. 0300 2152634
Price: **Rs. 200/-**

سرپرست اعلى
پروفيسر ڊاڪٽر عارف زبير
وائس چانسلر، وفاقي اردو يونيورسٽي

سرپرست
پروفيسر ڊاڪٽر محمد ضياءُ الدين
دين، فيڪلٽي آف آرٽس

ايڊيٽوريل بورڊ

- پروفيسر ڊاڪٽر محمد قاسم بگهيو
اڳوڻو چيئرمين، پاڪستان اڪيڊمي ادبيات،
اسلام آباد.
- ڊاڪٽر نواب علي ڪاڪا
ڊائريڪٽر، مرزا قليچ بيگ چيئر،
سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو.
- ڊاڪٽر جينو لالواڻي
مٿروين، اڊيتيا بينگلوز، نوبيل نگر،
احمد آباد، 382340، انڊيا.
- ڊاڪٽر جڳديش لچاڻي
پرنسيپال، سينٽ ڪلائي ڪاليج آف آرٽس،
سائنس ۽ ڪامرس، الهاس نگر، انڊيا.
- ڊاڪٽر سنڌيا چندر ڪنڊناڻي
سنڌي شعبو، شريمني چانڊي ٻائي همت مل
مانسڪاڻي ڪاليج، ويسٽ ممبئي، انڊيا
- ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو
سنڌي شعبو، وفاقي اردو يونيورسٽي،
عبدالرحيم ڪيمپس، ڪراچي

ماهرن جي ڪاميٽي

- پروفيسر ڊاڪٽر محمد انور فگار هڪڙو
چيئرمين، سنڌي شعبو،
سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو
- پروفيسر ڊاڪٽر محمد علي مانجهي
ڊائريڪٽر، ڊاڪٽر اين. اي. بلوچ
انسٽيٽيوٽ فار هيريٽيج اينڊ ريسرچ
سنڌ، ڄامشورو
- ڊاڪٽر ادل سومرو
واري تڙ، سکر.
- ڊاڪٽر شير محمد مھراڻي
اسسٽنٽ پروفيسر،
سنڌي شعبو، ڪراچي يونيورسٽي
- پروفيسر ڊاڪٽر خورشيد عباسي
B-178، بلاڪ 3، سعدي ٽائون، ڪراچي
- ڊاڪٽر روشن گولاڻي
1-اڊيتيا بينگلوز، پريم پرڪاش آشرم،
نوبيل نگر، احمد آباد، گجرات، انڊيا.
- ڊاڪٽر اڪبر علي چانڊيو
سنڌ مدرستہ الاسلام يونيورسٽي، ڪراچي

Editorial Board's Policies

Review Process:

All manuscripts are reviewed by an editor and members of the editorial board or qualified outside reviewers. Decision will be made as rapidly as possible.

Articles:

The paper must be typed for Sindhi (in MB Bhitai Sattar Font, size 13), Urdu (in Noori Nastaleeq font, size 14) and English (in Times New Roman font, size 12) with double spaced on A-4 size paper. The title should be brief phrase describing the contents of the paper. The title pages should include the author's full names and affiliations. All manuscripts to be send in hard copy along with the text in CD to mailing address of Department of Sindhi and also through email to dr.kamaljamro@gmail.com

Abstract:

The abstract should be informative and completely self-explanatory, briefly present the topic and state the scope of work. The abstract should be 100 to 200 words in length.

Tables and Figures:

Tables should be kept to a minimum and be designed to be as simple as possible. Figure legends should be typed in numerical order on a separate sheet. Graphics should be prepared using applications capable of generating high resolution GIF, TIFF, JPEG or Power Point before pasting in Microsoft Word manuscript file. Tables should be prepared in Microsoft Word or Microsoft Publisher.

Acknowledgement:

The acknowledgement of people, grants, funds etc should be brief.

References:

In the text, a reference identified by means of an author's name should be followed by the year of the reference in parentheses. Patterns are as following:

سنڌي:
ڄامڙو، ڪمال، ڊاڪٽر (2018)، ”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سگهڙائپ“، ڪراچي: پيڪاڪ پبلشرس

اردو:

سلطانه بخش، ڊاڪٽر، ”پاڪستاني ايل قلم خواتين“، ص: 48، اڪادمي ادبيات پاڪستان، 2003ء

English:

Deuze, M. (2005), “Professional identity and ideology of journalists reconsidered”, Journalism, Vol. 6, No. 4, 422-464

You can follow the given other patterns in this journal also.

Copyright:

All the statements of fact and opinion expressed in this journal are the sole responsibility of the authors, and do not imply and endorsement on part or whole in any form/shape whatsoever by the editors or publishers.

فهرست

6

• ايڊيٽوريل

مقالا

1. دولهه دريا خان: شخصيت ۽ ڪارناما ڊاڪٽر شير مھراڻي 8
2. سنڌي سبجڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچي: تاريخ ۽ تنقيدي جائزو ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو 22
3. سنڌ ۽ ڇپان وچ ۾ ثقافتي رابطا ڊاڪٽر خليل الرحمان شيخ 38
4. لغت نويسيءَ جا ضابطا، اصول ۽ طريقيڪار ڊاڪٽر رياضت ڀرڙو 46
5. مير عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ سائيه جي سبڪ ڊاڪٽر عابده گھانگھرو 57
6. سائل آزاد جي شخصيت ۽ ڪلام: هڪ اڀياس ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو 81
7. جمال ابڙي جي افسانن جو مختصر جائزو ڊاڪٽر علي جان ڀرڙو/ 93
8. فقير قادر بخش بيدل جي شاعريءَ جو تحقيقي اڀياس عابد مھيسر 107
9. ابراهيم منشيءَ جي شاعريءَ ۾ هارين ۽ پورهيتن جي حقن جو آواز قربان علي چنا 121
- سنڌي شعبي پاران ثقافت جو ڏينهن (ريورٽ) ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو 132

ايديتوريل

ڊسمبر 2019ع جو ”ڪارونجهر“ اوهان آڏو آهي. هميشه وانگر هن شماري ۾ به سنڌي ٻوليءَ، ادب ۽ ثقافت تي ٿيل نئين تحقيق اوهان جي خدمت ۾ پيش ڪئي آهي. سينئر محققن سان گڏ نون محققن جي تحقيق به شامل ڪئي آهي. سنڌي شعبي جي بند ڪرڻ يا ان جي خودمختيار حيثيت ختم ڪرڻ ۽ ايمر فل ۾ داخل نه ڏيڻ جون خبرون به ميڊيا ۾ هلنديون رهيون، جنهن جي موت ۾ سنڌ اسيمبليءَ 05-آڪٽوبر 2019ع تي ٺهراءُ منظور ڪيو. سنڌي شعبي جي واهر ڪرڻ تي، مان سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبرن ۽ سنڌي ميڊيا ۽ اديبن، شاعرن ۽ ٻين سڃاڻن جو ٿورائتو آهيان. سوشل ميڊيا تي، مون ان سلسلي ۾ وضاحت جاري ڪئي ته: يونيورسٽين ۾ شعبن جي ڪولڻ ۽ حيثيتن تبديل ڪرڻ يا ختم ڪرڻ جا اختيار اڪيلي سر وائس چانسلر وٽ ناهن. ان لاءِ سينيٽ، سينڊيڪيٽ ۽ اڪيڊمڪ ڪائونسل جي منظوري لازمي آهي. خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته: سينيٽ، سينڊيڪيٽ ۽ اڪيڊمڪ ڪائونسل جا لڳ ڀڳ سڀئي ميمبر سنڌي شعبي جي بچاءَ ۾ اٿي بيٺا. خاص طور تي سينيٽر ڊاڪٽر رياض احمد، سينيٽر ڊاڪٽر عرفان عزيز ڊاڪٽر توصيف احمد خان، سينڊيڪيٽ جا ميمبر ڊاڪٽر ممنون احمد خان ۽ ڊاڪٽر محمد عابد ۽ استادن جي هڪ گروپ جو اڳواڻ ڊاڪٽر اصغر دشتي، ڊاڪٽر فيصل جاويد، ڊاڪٽر افتخار احمد طاهري ۽ ڊاڪٽر سيد طاهر علي شاهه. سڀني دوستن جا وڏا وڙ.

شعبي جي مسئلن حل ڪرائڻ لاءِ جاکوڙ جاري آهي ۽ نئين وائس چانسلر ڊاڪٽر عارف زبير ۽ رجسٽرار ڊاڪٽر ساجد جهانگير مسئلن حل ڪرائڻ جي پڪ ڏني آهي. شعبو معمول موجب پنهنجو تدريسي ۽ تحقيقي ڪم جاري رکندو پيو اچي. هن چماهيءَ ۾ تن شاگردن ڊاڪٽر رياضت علي ڀرڙي، ڊاڪٽر غلام

مصطفيٰ سولنگيءَ ۽ ڊاڪٽر سيماءِ بڙي کي پي ايڇ. ڊي ڊگريون جاري ٿيون. جڏهن ته امهاني سنڌوءَ کي ايم فل جي ڊگري جاري ٿي. بشير احمد چني، سڪندر علي پنهيوار ۽ رضيه بيگم ٻگهيو پنهنجا پي ايڇ. ڊي مقالا منهنجي نگرانيءَ ۾ جمع ڪرايا. لياقت علي همسفر گاڏهيءَ ۽ اسد الله چني، ڊاڪٽر عنايت لغاريءَ جي نگرانيءَ ۾ ايم فل ۽ طارق عزيز شيخ منهنجي نگرانيءَ ۾ ايم فل مقالو جمع ڪرايو. اميد ته ايندڙ ڇماهيءَ ۾ انهن کي ڊگريون ملي وينديون.

وفاقي اردو يونيورسٽيءَ جي عبدالحق ڪيمپس جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو گرائونڊ تي ٿينت هڻي، وڏي پيماني تي، سنڌي شعبي پاران، 27-نومبر 2019ع تي، ثقافت جو ڏينهن ملهايو ويو. ان ڏينهن جي رپورٽ به جرنل ۾ شامل ڪئي وئي آهي. ”ڪارونجهر“ جي هن شماري جي تياريءَ ۾ ڊاڪٽر رياضت پرڙي تمام گهڻي مدد ڪئي، جنهن لاءِ سندس قرب.

سڀني محققن کي مقالن موڪلڻ جي دعوت ڏجي ٿي ۽ سنڌي شعبي سان اوهان سمورن کي سهڪار ڪرڻ جي گذارش ڪجي ٿي.

ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو

دوله دريا خان: شخصيت ۽ ڪارناما
The Personality and the achievements of
Doleh Darya Khan

Abstract:

In the history of Sindh the Samma Period (1351-1520) is very important, due to the multiple works of the great sons of the Soil. The Kingship of this clan remained 169 years in the Sindh and 19 rulers ruled over the Sindh. Some of the famous Samma Kings were; Jam Unnarr, Jam Tamachi and Jam Nizamuddin (Jam Nindo). Jam Nizamuddin remain in power for 48 years. His Prime Minister Mubarak Khan Alias Doleh Darya Khan was very trustworthy person for the King as well as very dear to the common men. He was a Army General, Spokes man, Irrigation Expert and an Expert of Foreign Affairs. Observing his leadership qualities, Jam Nizamuddin made him Madar al-Muham (Regent) and `Amir al-Umara' (The Highest Noble) and bestowed upon him the title of "Mubarak Khan". The Jam Nizamuddin declared him as an adopted son. After the death of Jam Nizamuddin; Mubarak Khan remained in the service of Jam Firoz but his supporters chafed to be under his control. On the invitations of Jam Firoz Shah Baig Argune; the Son of Zunoon came to Sindh and attacked. Even Darya Khan was not in good terms with Jam Firoz but he came out with a force to resist the invaders. He lost the battle and was martyred (926-1520). In this research article I have explored the genealogy of the great Doleh Darya Khan. I have also focused on His works and achievements.

تعارف:

سنڌ جو جري پهلوان، جوڌو ۽ سپه سالار دوله دريا خان سمن جي دور (1351-1520) جي آخري بادشاهه ڄام نظام الدين جي حڪومت ۾ وزير اعظم آڀاشي ۽ جي نظام جو انچارج ۽ فوجي سربراهه هو. سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت کان پوءِ سمن جي حڪومت جو دور شروع ٿيو. ”1351ع ۾ آخري سومري حڪمران همير ڪي (ڄام انڙ) قتل

ڪري، پنهنجي خاندان جي حڪومت جو بنياد رکيو.“⁽¹⁾ سمن جي دور ۾ ڪل 18 حاڪمن حڪومت ڪئي، جن ۾ ڄام اُنڙ، ڄام تماچي ۽ ڄام نظام الدين گهڻو مشهور ٿيا. تاريخ موجب، ”هن حڪمران خاندان ۾ ڄام نظام الدين (ڄام نندو) جي وڏي ساڪ آهي، جنهن 1461ع کان 1508ع تائين حڪومت ڪئي. سنڌ ۾ مقامي حاڪميت جي لحاظ سان هن جو دور نهايت ئي عمدو ۽ مثالي هو. ان ڪري ان کي (انتظامي حوالي سان) سونهري دور سڏيو ويو آهي.“⁽²⁾ ڄام نظام الدين سنڌ تي لڳ ڀڳ 48 سال حڪومت ڪئي. ان وقت سنڌ جون سرحدون اوڀر ۾ هندستاني گجرات، اتر ۾ ملتان، اتر اولهه ۾ بولان لڪ، اولهه ۾ سوي/سبي ۽ ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ تائين هيون. دولهه دريا خان: ڄام نظام الدين جي دور ۾ انتهائي طاقتور تصور ڪيو ويندڙ شخص هو. ڄام ننڍي کيس پنهنجو پٽ ڪري سڏيو هو. ۽ دولهه دريا خان به سمن سان وفا جي انتها ڪئي ۽ وڏي دليريءَ سان نه صرف سنڌ جي سرحدن جي سنڀال ڪئي بلڪه پاڙيسري ملڪن سان پڻ سنا لاڳاپا رکيا. هن هر طرح سان سنڌ جي ننگن ۽ دنگن جي حفاظت ڪئي. هو هڪ اهڙو جرنيل هو جيڪو جنگي حڪمت عملي ۾ ماهر هو. هو هڪ آبپاشي جو ماهر به هو جنهن ڪيترائي نوان واهه کوٽايا؛ ذريعي آمدني وڌائي. هن پرڏيهي واپار کي هٿي ڏئي نٿي کي بين الاقوامي شهر جو رتبو ڏنو. هن گهرو وزارت کي هٿي ڏئي ننڍن ننڍن اختلافن کي نبيرو. ملڪي ايت ۾ تمام گهڻو اضافو ڪيو. نوان مدرسا ۽ مڪتب ڪولرايا. سندس عروج جي ڏينهن ۾ خاص طور سنڌ ۾ عالمن، ڏاهن، فنڪارن، ڪاريگرن ۽ ٻين پيشه ور ماڻهن جو تمام وڏو ماڻُ مرتبو هو. ڄام نظام الدين المعروف ڄام ننڍي دولهه دريا خان جي صلاحيتن، سچائي ۽ ايمانداريءَ سبب ملڪي ڪاروهنوار ۾ سندس اختيارن ۾ تمام گهڻو اضافو ڪيو. دولهه دريا خان جي دور ۾ سنڌ تمام گهڻي ترقي ڪئي. ايئن به نه هو ته هن کي ڪي اختلاف نه ڏسڻا پيا. پر هن سڀني اختلافن کي بهتر نموني سان نبيرو. ڄام ننڍي جي گهرواري راڻي رمڪي/عبدان يا مدينه ماڇاڻيءَ ساڻس هر وقت اختلافن ۾ رهي، جنهن سان هن تمام سٺي نموني مامرا نبيريا ۽ ڄام ننڍي جي حياتيءَ تائين ساڻس ڪو به وڏو تضاد سامهون نه آيو. ٻين اختلافن ۾ ميان مهدي جونپوري جو واقعو هجي يا ارغونن سان ٿيل خوني ويڙهه، لاشارين جو ساڻ ڏيڻو هجي يا چاندين جي حمايت جو حصول؛ هن هميشه سفارتي اصولن ۽ جنگي مهارتن کي ڪتب آندو. نتيجي طور سنڌ خوشحال ترين خطو بڻجي ويو. جيسيتائين دولهه دريا خان حال حيات هو، هن اندروني توڙي بيروني

اختلافن کي منهن ڏنو پر سندس شهادت سان ”خراپي سنڌ“ يعني سنڌ جو زوال شروع ٿي ويو. سندس شهادت کان پوءِ مسلسل ڏهه ڏينهن تائين ارغون لڳندي سندس راجڌاني واري شهر ٺٽي کي ڦريو لٽيو ۽ ساڙيو. سموري سنڌ نه رڳو بکن، ڏکن ۽ ڏوجهرن جي ور چڙهي وئي؛ بلڪ سنڌ هڪ اهڙي اڻڪٽندڙ عذاب ۾ مبتلا ٿي وئي جنهن مان شايد اڄ به ناهي نڪري سگهي.

خاندان:

دولہ دريا خان جي خاندان بابت مختلف ۽ متضاد رايا سامهون آيا آهن. تاريخ طاهري ۾ سيد طاهر محمد نسياني کيس ”سيد“ سڏيو آهي. رچرڊ برٽن کيس ريڊار جو ٻار سڏي ٿو ۽ لکيو آهي ته ”ڄام ننڍي کي ٻار کين ٿيندو هو. تنهنڪري هن گود ۾ هڪ ٻار وٺڻ جو خيال ڪيو. هڪڙي ڏينهن شڪار ڪندي ڏٺائين ته هڪ ريڊار جو ٻار وٺڻ هيٺان ستو پيو آهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ ان کي ڄاڻيندو رهيو. ڏٺائين ته ٻار جي مٿان چانو ٿي چانو بيٺي آهي. سمجهيائين ته هيءُ غيب جي نشاني آهي ۽ ٻار وڏي ڳالهه وارو ثابت ٿيندو. تنهنڪري هن کي ڪڍي گود ۾ ورتائين. نالو رکيائينس دريا خان.“⁽³⁾ جڏهن ته ڊاڪٽر غلام محمد لاکي لکيو آهي ته، ”تحريري رڪارڊ موجب هو سيدزادو هو. سنڌ جي مقامي روايتن موجب هن عظيم سپه سالار ۽ سفارتڪار جو تعلق ’قبوليا‘ گهراڻي سان هو.“⁽⁴⁾

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، دولہ دريا خان کي لاشاري بلوچ سڏيو آهي ۽ شجرو پڻ ڏنو آهي. هن دولہ دريا خان جي سيد هجڻ واري حوالي کي مڪمل رد ڪيو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب دولہ دريا خان کي فتح خان لاشاريءَ جي اولاد مان ڄاڻايو ويو آهي. ان شجري جي بنياد بابت ڊاڪٽر صاحب وٽ ڪافي دليل پڻ آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪجهه خانداني روايتون به ڏنيون آهن، جن موجب دولہ دريا خان لاشاري هو.

تاريخ ۾ اهو پڻ آيو آهي ته مير گهرام خان لاشاري جي دور ۾ دولہ دريا خان ۽ سارنگ خان ٻه ڀائر ۽ ڪجهه ٻيا نوجوان سنڌ ۾ روزگار سانگي آيا. جن مان دريا خان پنهنجي ڏاهپ وسيلي ڄام ننڍي جي شاهي محل تائين پهتو جنهن کيس پت ڪري پاليو.

پر هڪ ڳالهه ٻي به سوچڻ جوڳي آهي ته ڇاڪر خان رند ۽ مير گهرام خان لاشاري جي جهيڙي دوران مير عالي خان جيڪو مير گهرام خان جو پٽ هو سو خاندان جون عورتون ۽ ڪي نوجوان توڙي ٻارڙا وٺي سنڌ جي بادشاهه ڄام ننڍي وٽ پناهه لاءِ ويو. تاريخ

۾ اهو به ملي ٿو ته جنگ دوران رامڻ خان (مير گهرام جو پيو پٽ) پڻ سنڌ هليو آيو هو. دولهه دريا خان مير عالي سان گڏجي سنڌ آيو ۽ پنهنجي مرداڻي وجاهت ۽ عقل سبب جلد بادشاهه جي توجهه جو مرڪز بڻيو ۽ ترقي ڪندي وزيراعظم جي عهد تي پهتو يعني دولهه دريا خان مير گهرام خان جي خاندان مان هو. جنهن کي ڄام نندي پٽ ڪري پاليو ۽ چاڪاڻ ته مير گهرام خان سان سندس وڏي دوستي به هئي. ٻي پاسي چاڪر خان مير گهرام خان جي اهڙي طاقت سان سينو نه ساهڻ جي سگهه ڏسي ذوالنون ارغون وٽ پنهنجي پاڻيچي بيبيرگ/بيبرڪ کي ايلچي ڪري موڪليو. پر هو پتي مصيبت ۾ ڦاسي ويو. بيبيرڪ خوبصورت نوجوان هو ۽ شاعر به هو. هن رات جو ذوالنون ارغون جي محل ۾ شعر و شاعريءَ جا جوهر ڏيکاريا جنهن کي پردي پويان ذوالنون جي ڏيءَ پتي ٻڌو. جيڪا مٿس موهت ٿي پئي ۽ رات جو دير سان ساڻس اچي ملي. ايتري تائين محل مان ننگري جي نڪرڻ جي چئو پڇو ٿي وئي ۽ هو چوڪري کي ساڻ ڪري راتورات نڪري پڳو. پر کيس پنهنجي مامي چاڪر خان طرفان ڪنهن سٺي مدد جو آسرو نه هوان ڪري مير گهرام خان لاشاري وٽ پناهه ورتائين. لاشارين کيس بلوچ روايت تحت پناهه ڏني. ذوالنون ارغون بيبيرڪ جو پيچو ڪيو ۽ ويجهو ٿي اچي پنهنجي اتالي سميت لنگر انداز ٿيو. بيبيرڪ ڪنهن وڏي حرفت سان لاشارين جي حدن ٻاهران پڙاءُ ڪري وينل ذوالنون جي خيمي ۾ وڃي پهتو ۽ پاڻ پيش ڪيائين. جنهن کيس معاف ڪيو ۽ نينگريءَ سان شادي ڪرايائينس. هو واپس ورتو ٿي هيو جو بيبيرڪ هڪ ٻي حرفت ڪئي ۽ ذوالنون جي ٻن نوجوان پٽن حيدر ۽ نادر کي قتل ڪري لاشارين تي قتل جو الزام مڙهيو. جنهن تي تيش ۾ اچي ذوالنون ارغون: چاڪر خان رند سان گڏ لاشارين تي حملو ڪيو جنهن ۾ ڪيئي ڪونڌر ڪسجي ويا. لاشارين کي وڏي شڪست آئي ۽ سندن مال متاع ۽ عورتون معاهدي تحت ارغونن کڻي گهريون ته هڪ نيائيءَ چاڪر خان کي چيو ته ”اسان پنهنجو سٺ لاشارين ۽ رندن لاءِ سنڀاليو هو نه ڪي ارغونن لاءِ“ ان ڳالهه جو اثر چاڪر خان تي تمام گهڻو ٿيو ۽ لاشارين جون عورتون نه ڏيڻ عيوض پنهنجو مال متاع ڏيڻ جي حامي پريائين. جڏهن سندس سڄو مال متاع ارغونن حوالي ٿي ويو ته کيس اڃا وڌيڪ دولت جي ضرورت پئي ته چانڊئي سردار سندس مدد ڪئي.

شايد اهو ساڳيو دور هو جنهن ۾ سمن جي صوبيدار بهادر خان کي سبيءَ ۾ شڪست آئي. جنهن جي پلانڊ طور سنڌ مان دولهه دريا خان وڏو ڪٽڪ وٺي ڪاهي پيو ۽ مقامي

نوابن جي مدد سان ذوالنون جي پٽ محمد مرزا کي ماريائين ۽ سبي تي سنڌين جي حڪومت جو جهنڊو ڦٽڪاڻيائين. هوڏانهن وجهه وٺي چاڪر خان هاڻوڪي پنجاب طرف پڇي ويو. هڪ روايت موجب پنجاب ۾ مير ننڍي جي پيءَ بايزيد (جيڪو ڪن ڳالهين تان ڄام ننڍي کان ناراض ٿي اتر طرف هليو ويو هو) کيس هاڻوڪي اوکاڙه ويجهو ”ست گهري“ وٽ پناهه ڏني. چاڪر خان جو مقبرو اڄ به اتي موجود آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تن روايتن جي آڌار بيان ڪيو آهي ته دولهه دريا خان لاشاري هو. ڪجهه محققن کيس ذات جو ”قبوليو“ سڏيو آهي ته ڪجهه وري سيدزادو ۽ ڪن وري کيس سمون سڏيو آهي. اسان هن تحقيق مان ان نتيجي تي پهتا آهيون ته ٻن دليلن کان سواءِ ٻيا سڀ دليل ۽ حوالا دولهه دريا خان جي لاشاري هجڻ جي ثابتي ڏين ٿا. جن حوالن سبب دولهه دريا خان کي لاشاري نه ٿو مڃي سگهجي انهن ۾ هڪ سندس قبر تي لڳل ڪتبو آهي. مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي ڄام ننڍي جي مقبري جي اولاهين پاسي کان هڪ ٿلهي کي چوڏيواري ڏنل آهي؛ جنهن ۾ دولهه دريا خان شهيد جي تاج واري قبر سان گڏ ان چوڏيواري اندر ويهارو ڪن ٻيون به قبرون آهن. جن لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهي دولهه دريا خان جي خاندان جون قبرون آهن. دولهه دريا خان جي قبر اطهر تي هي حرف لکيل آهن:

”يا الله“

هذا مرقد المعطر

للخان الاعظم

شهيد مبارڪ خان

ابن سلطان نظام الدين“ (5)

يعني هي قبر اطهر خان اعظم شهيد مبارڪ خان ولد ڄام نظام الدين جي آهي. ڪو به بلوچ ڪيترو به ڪنهن ٻي سان پيار ڪندو هجي پر هو ڪنهن به ريت ڪنهن ٻي ماڻهوءَ کي پنهنجو پيءُ لکت ۾ نه ڄاڻائيندو. دولهه دريا خان جي ذات قبوليو هجڻ جون ٽي ثابتيون ملن ٿيون. هڪ ته ڪجهه ٻين تاريخن سميت قديم تاريخي ماخذ ”تاريخ معصومي“ جي ليکڪ مير معصوم بڪريءَ کيس ”قبوليو“ سڏيو آهي ۽ ٻيو ته چانڊڪا يا چانڊڪي جي جاگير جيڪا ڄام ننڍي، دولهه دريا خان جي سفارش تي چانڊين کي ڏني هئي، ان جي پروا تي ٿي ٿي مهرون لڳل آهن. انهن مهرن ۾ هڪ ڄام نظام الدين جي، ٻي

دولہ دريا خان قبوليو جي ۽ ٽين دلشاد نالي وزير جي مهر شامل آهي، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته دولہ دريا خان ذات جو قبوليو هو. ٽيون هڪ قديم بلوچي شعر آهي:

هشت صد سورہ تيارا بيشون

گون قبوليو جهيڙو وين

(يعني هن اٺ سئو سالن تائين تياري ڪئي ته قبولي سان وڙهڻو آهي)⁽⁶⁾

دولہ دريا خان جي سيد يا سمون هجڻ جون روايتون ڪمزور آهن، ڇاڪاڻ ته جن کيس ”سيد“ سڏيو آهي انهن مان هڪڙن جو چوڻ آهي ته هو لڪمير ديوان وٽ غلام هيو. ۽ ٻين ليکڪن جو چوڻ آهي ته هو ڪبير شاه جو پٽ ۽ ٻاروٽڻ ۾ ئي پيٽيم ٿي ويو هو. جيڪو بعد ۾ ٻالي رانوڙ جا گابا چاريندو هو. سنڌ ۾ سيد ڪڏهن به غلام ڪري ناهن رکيا ويا. بلڪ سيد ڪيترو به غريب چون هجي هن جي عزت ۽ احترام هر ماڻهو پاڻ تي فرض سمجهندو آهي. مشهور سنڌي چوڻي ”سيد ميرو تڏهن به پنج سيرو“ نفسياتي طور تي سنڌ ۾ سيد قبيلي جي عزت ۽ احترام جو اهم ثبوت آهي. جڏهن ته بلوچ پڻ سيد ذات جو تمام گهڻو احترام ڪندا آهن. بلوچن وٽ هڪ روايت آهي ته يزيڊ ابن معاويه جڏهن اميرن ڪبيرن کي بيعت جي دعوت ڏني ۽ امام حسين پنهنجي آل عيال ۽ ڪجهه دوستن ساڻين سان گڏ بيعت ڪرڻ بدران پهريان مدينو ڇڏڻ ۽ پوءِ ڪربلا جي ميدان ۾ يزيڊي فوج سان جنگ جو اعلان ڪيو ته امام حسين توڙي يزيڊ مختلف طاقتور قبيلن ڏانهن مدد لاءِ خط لکيا ويا. بلوچ قبيلو جيڪو اصل ۾ هلب جو رهواسي هو ان کي يزيڊ جو خط پهتو ۽ هنن امام حسين جي خلاف جنگ ڪرڻ بدران لڏپلاڻ کي ترجيح ڏني ۽ پوءِ مسلسل خان بدوشي ۾ رهيا. هو جڏهن ايران جي سرحدن ۾ آيا ته کين احساس ٿيو ته لڏپلاڻ بدران کين امام حسين جو ساٿ ڏيڻ گهرجي ها. پنهنجي ان خطا جو تدارڪ ڪرڻ لاءِ هو هر وقت سيد ذات جو احترام ڪرڻ لڳا. جيڪو هواج تائين ڪندا اچن ٿا. سنڌ سان هونئن ئي اهلبيت جي محبت رهي آهي. ان ڪري دولہ دريا خان ”سيدزادو“ هجي ۽ غلام هجي، اها ڳالهه تسليم ڪرڻ جوڳي ناهي. جيڪڏهن دولہ دريا خان سمون هجي ها ته پوءِ به قبر جي ڪتبي تي سندس پٽ کيس ”جام نظام الدين جو پٽ“ ڪري نه لکرائي ها.

نالو:

دولہ دريا خان جي نالي بابت پڻ مختلف روايتون ۽ حوالا ملن ٿا. ڪن جو چوڻ آهي ته سندس اصل نالو مبارڪ خان يا قبوليو هو جنهن کي ”آبدار“ ڪري پڻ سڏيو

ويندو هو. آبدار مان ڪافي ليڪن ”پاڻي پيارڻ وارو چوڪرو“ مراد ورتي آهي، پر اصل ۾ هو ”آپاشي جو ماهر“ هو (ان موضوع تي ايندڙ صفحن ۾ بحث ڪيو ويندو). عين ممڪن آهي آپاشي جي نظام کي تمام وڏي ترقي وٺرائڻ، نوان واھ ڪوٺائڻ ۽ درياھ جي وهڪري ۾ تبديليون آڻڻ سبب ڪيس دريا خان سڏيو ويو هجي. ڪيس دولهه ڪري پڻ سڏيو ويندو هو. جنهن جي معنيٰ آهي ”تمام وڏو بهادر“ ۽ ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته دولهه دريا خان تمام وڏو بهادر هو. سندس ٻين لقبن ۾ ”مدارالمهام“، ”امير الامراء“، ”خان خانان“ ۽ ”خان اعظم“ وغيره شامل آهن. يعني سندس نالو مبارڪ خان هو ڇاڪاڻ ته مبارڪ خان ڪوبه خطاب ناهي. البتہ دريا خان، ”مدارالمهام“، ”امير الامراء“، ”خان خانان“ ۽ ”خان اعظم“ سندس خطاب هئا.

شادي:

دولھه دريا خان جي شادي همون/هيومن نالي ذات جي رانوڙ چوڪريءَ سان ٿي، جيڪا پنهنجي سونھن ۽ سوپيا جي سبب تمام گھڻي مشهور هئي. همونءَ جو پيءُ ٻالي رانوڙ ڪلان ڪوٽ جو والي هو. تاريخي ماخذن ۾ ملي ٿو ته همونءَ جو مڱڻو ننڍي عمر ۾ ئي ڄام نظام الدين جي سالي ڪاهو ڏنٿو سان ٿيل هو. اهو مڱڻو ڄام جي گھرواريءَ جنهن جو نالو ”مدينه“ يا ”عيدان“ يا ”رمڪي“ هو ۽ هوءُ ذات جي ماڃيائي هئي؛ ان ڪري هو. عيدان هميشه دولهه دريا خان کان خفا رهندي هئي، جو ڪيس ڊپ هو ته بادشاهه جي گذاري ويڃڻ کان پوءِ سندس پٽ ڄام فيروز بدران هو بادشاهي جو وارث بنجي ويندو جنهن جا اشارا ڄام نندو ڪافي پيرا ڏئي چڪو هو. مدينه ماڃيائي دولهه دريا خان کي رستي تان هٽائڻ جي پهرين ڪوشش ڄام نندي جي زندگيءَ ۾ ئي ڪئي هئي. هن پنهنجي هڪ ڪنيز سان مشورو ڪري دريا خان کي مارڻ جي ست ستي هئي. هن گھوڙن جي نگراني ڪندڙ سپاهيءَ جي هٿان دولهه دريا خان جي گھوڙي کي ڪا نشيدار شيءِ ڪرائي ڇڏي. معمول موجب دولهه دريا خان گھوڙي تي سوار ٿي آپاس جي علائقن جو سير ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو ته گھوڙي سرڪشي ڪئي، پر دولهه دريا خان ان کي سنڀالي ورتو ۽ ويجهو ئي ڪنهن تلاءَ وٽ سندس گھوڙو گوڏا کوڙي ويهي رهيو. اتفاق سان ان تلاءَ تي همون پنهنجي ساهيڙين سان وهندي پئي ۽ سندس سونھن جو تير دلير دولهه دريا خان جي دل ۾ ڪپي ويو. گھڻن دلير جوڏن کي ماريندڙ ۽ زخمي ڪندڙ دولهه دريا خان پاڻ ڦٽجي پيو. ۽ همون به سندس ويڪري ڇاتيءَ ۾ منهن لڪائي ڇڏيو. سندن عشق جو داستان لکجي

ويو. ڄام نظام الدين کي جڏهن ان واقعي جي بڙڪ پئي ته هن اهو ڄاڻندي به ته همون ڪاهو ڏانور سان مڱيل آهي. هن پنهنجو قاصد اول خان ڪنهن ٻي ساٿي سان گڏائي همونءَ جي پيءَ ڏانهن موڪليو جنهن پنهنجي ڌيءَ جو سڱ دولهه دريا خان کي ڏيڻ جو اعلان ڪيو. ڄام نظام الدين وڏي ڌور ڌام سان دولهه دريا خان جي شادي ڪرائي.

اولاد:

دولهه دريا خان کي همونءَ مان پنجن پٽن جو اولاد ٿيو. ڪن ڪتابن ۾ سندس پٽن جو تعداد ٽي ملي ٿو پر پير حسام الدين راشديءَ سندس پنجن پٽن جا نالا ڏنا آهن، جيڪي هن ريت آهن: علاو الدين، محمود خان، منو خان (موتو خان) سارنگ خان ۽ احمد خان. اهي سڀئي پاڻ سورهيه، بهادر، نڀر، دلير ۽ وطن دوست هئا. کين سيوهڻ لڳ جاگيرون هيون. خاص طور محمود خان ۽ موتو خان مخدوم بلاول سان ويجهن لاڳاپن ۾ رهيا ۽ پيءَ جي شهادت کان پوءِ ”خراپيءَ سنڌ“ جي ابتدائي ڏينهن ۾ ارغونن سان جهيڙيندي شهيد ٿيا. ڪجهه ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته جڏهن ارغونن مختلف ماڻهن ڏانهن صلح جا پيغام موڪليا ته دولهه دريا خان جي پٽن ڏانهن به اهڙا پيغام پهتا پر هنن ڪڏهن به ارغونن سان ٺاهه نه ڪيو.

دولهه دريا خان جي ڪتبن مان معلوم ٿئي ٿو ته دولهه دريا خان جي قبر ننڍي پٽ احمد خان جوڙائي. دولهه دريا خان جي قبر هڪ چوڏيوارو اندر آهي. جنهن ۾ ٻيون به گهڻيون قبرون آهن. ان چوڏيوارو جي ڏاکڻي پٽ تي هن طرح جو ڪتبو لڳل آهي: ”هَذَا الْمَقَامُ بامرِ خانِ الأعظمِ مبارکِ خانِ بنِ سلطانِ نظامِ الدينِ شاهِ بنِ صدرِ الدينِ شاهِ بنِ صلاحِ الدينِ شاهِ بنِ سلطانِ رکنِ الدينِ شاهِ وهو المظفرِ عليِ مغلانِ الهري والقندهارِ ڪتبِ قطبِ الدينِ بنِ محمود - احمد بنِ دريا خانِ غفرَ اللهُ له.“⁽⁷⁾ ڊاڪٽر بلوچ موجب سندس پٽ جي گندا واهه ۾ جاگير هئي، جيڪو ڪافي عرصي تائين اتي رهيو ۽ پنهنجي ايتڙ ڪيڙ کي عزت سان پاليندو نڀائيندو رهيو.

سياسي ڪارناما:

تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته دولهه دريا خان هڪ وڏو دور انديش ۽ سياسي بصيرت رکندڙ ڏاهو ماڻهو هو جنهن جي قابليت جي پروڙ مختلف ڏکين مرحلن دوران ورتل سندس ترت فيصلن مان پوي ٿي. هن مهدي جونپوريءَ جو مامرو تمام احسن طريقي سان حل ڪيو. ڇاڪاڻ ته ڄام ننڍي مقامي عالمن جي چوڻ تي مهدي جونپوري کي گرفتار

ڪرڻ جو حڪم ڏنو. پر دولهه دريا خان کي گمان هو ته سندس گرفتاري سبب ملڪي حالتون خراب ٿي سگهن ٿيون. ان ڪري هن ڄام کي مشورو ڏنو ته مهدي جونپوري کي سنڌ مان بي دخل ڪيو وڃي، جنهن تي ڄام ننڍي مهدي جونپوري کي سنڌ ڇڏي وڃڻ جو حڪم ڏنو جيڪو سنڌ مان نڪري بلوچستان ۽ پوءِ افغانستان هليو ويو. دولهه دريا خان مختلف دنگئي ملڪن جي حاڪمن سان بهترين لاڳاپا قائم ڪيا. جتي تلوار جي ضرورت نه هئي هن اتي تلوار نه ڪئي. هن اڪثر مامرا سفارتي حڪمت عمليءَ سان نبيريا. سندن دور ۾ گجرات جا ڪجهه واپاري سنڌ ۾ ڦرجي قتل ٿي ويا. دولهه دريا خان جي صلاح تي ڄام ننڍي نه صرف انهن جي قاتلن کي گرفتار ڪيو بلڪ انهن جي وارثن توڙي حاڪمن ڏانهن معافي نامو پڻ موڪليائين. نتيجي طور گجرات جي حاڪمن سان سندن لاڳاپا خراب ٿيڻ بدران اڃا وڌيڪ مستحڪم ۽ مضبوط ٿي ويا. دولهه دريا خان وڏي سياسي بصيرت رکندڙ برادر ۽ ڏاهو هو. ان ڪري هن ڪٿي به ڪا به سياسي عدم استحڪام واري صورتحال پيدا ٿيڻ نه ڏني. البتہ ارغوني فوجون جيڪي بنيادي طور تي غاصب ۽ قابض طبيعت جون هونديون هيون. ۽ ذوالنون جي لاءِ ته مشهور هو ته هن کي نوان ملڪ ڦرڻ جو خفت هوندو هو. نتيجي طور هن سنڌ جي سرحدن سان هٿ چراند ڪئي. پر دولهه دريا خان سندس ناپاڪ ارادا خاڪ ۾ ملائي ڇڏيا ۽ سبيءَ جي جنگ ۾ سندس پٽ کي قتل ڪري خيبر جي ويجهو سنڌي فوج جو جهنڊو ڦٽڪايو.

ذريعي ستارا ۽ آبپاشي جي نظام ۾ بهتري:

سنڌ جيئن ته ذريعي ملڪ هو ان ڪري ان جي ترقيءَ لاءِ ذريعي ترقي تمام گهڻي ضروري هئي. دولهه دريا خان ذريعي ترقيءَ لاءِ مختلف اپاءَ ورتا. هن مختلف فصلن جي نه صرف اپت وڌائڻ لاءِ حڪمت عملي جوڙي بلڪ نوان واهه کوٽائي نيون زمينون پڻ آباد ڪيون. سندس کوٽايل واهن ۾ خان واهه (جنهن جي ڪناري تي دولهه دريا خان آخري جنگ ڪندي شهيد ٿي ويو) جنهن تي ساڪري جون زمينون آباد ٿينديون هيون. ساوه واهه يا ساولي واهه هيءُ واهه سيوهڻ جي ڀرسان کوٽايو ويو ته جيئن مينهن جو پاڻي گڏ ڪري زمينون آباد ڪيون وڃن ۽ واڌو پاڻي منڇر ۾ ڇڏيو وڃي. ڪاڇي وارو واهه منڇر جي ڏکڻ طرف بند ٻڌي هيءُ ڪٽايو ويو. جنهن سان ڪاڇي جون زمينون آباد ٿينديون هيون. هن واهه جو ذڪر تاريخ مظهر شاهجهاني ۾ به آيل آهي. دريا خان واهه هيءُ واهه دولهه دريا خان سڪرنڊ واري پاسي کوٽايو هو. جڏهن ته باغبان ۾ پڻ ڪافي واهه کوٽايا

ويا، جن تي ائن وسيلي هُلا هلائي پوکي ۽ لاءِ پاڻي ڪڍيو ويندو هو. ارغوني لشڪر جڏهن باغبان کي لٽيو ته اتان پاڻي ڪڍندڙاڻ هزار اٺ ٻه پاڻ سان ڪاهي ويا. ان کان علاوه ڪور واه ۽ ٻيا ٻه ڪيترائي واه دولهه دريا خان کوٽايا هئا، جن سان سنڌ جي ذريعي اڀت تمام گهڻو وڌي وئي هئي. دولهه دريا خان سمنڊ مان نڪتل هڪ قدرتي ڦاٽ کي وڌائي سڌو ڪرايو: جنهن مان واپاري پيڙا گذري سگهندا هئا. ان ڦاٽ کي بعد ۾ ترخانن پورائي ڇڏيو. مطلب ته دولهه دريا خان هر طرح سان پنهنجي ملڪ سان سڄو رهيو ۽ هو هر وس هلائي سنڌ جي اڀت وڌائيندو رهيو.

علمي ۽ ادبي خدمتون:

دولهه دريا خان هڪ پڙهيل لکيل ۽ عالم قسم جو ماڻهو هو: ڇاڪاڻ ته سندس تربيت ڄام نندي جهڙي عالم ۽ باوقار بادشاهه جي هٿن هيٺ ٿي هئي. هو علم سان تمام گهڻو چاهه رکندڙ هو. ”ڄام نظام الدين سنڌ جو بادشاهه ۽ وڏو عالم هيو، دولهه دريا خان ڄام نظام الدين جي ٻاريل لاءِ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچائي رهيو هو. انهيءَ دور ۾ ٻاهرين ملڪن کان ڪيترائي عالم سنڌ ۾ آيا.“⁽⁸⁾ ڄام نندي عالمن جي لاءِ پنهنجي خزانن جي دروازا کولي رکيا هئا. هيءُ اهو ئي دور هو جنهن لاءِ مشهور آهي ته ٻاهرين ملڪن جا ڪيئي عالم اڪابر سنڌ ۾ صرف ان ڪري ايندا هئا جو هتي سندن قدر ٿيندو هو. دولهه دريا خان ڪاهان ۽ باغبان سميت ٻين علائقن ۾ مدرسه پڻ تعمير ڪرايا. هن پنهنجي لاءِ مانجهند ويجهو گوبانگ اسٽيشن وٽ هڪ عاليشان اوطاق پڻ جوڙائي جتي علمي، ادبي، سياسي ۽ سماجي ميٽر ٿيندا هئا. دولهه دريا خان اتي ڪن خاص ماڻهن سان ملڪي مامرن تي پڻ ڳالهيون ڪندو هو. جڏهن ته ڳيريلي ۾ پڻ سندس جوڙايل هڪ جاءِ جا آثار ملن ٿا. مطلب ته هن علمي توڙي ادبي حوالي سان ڪيترائي اهڙا ڀاءُ ورتا جن سان سنڌ کي تمام وڏو لاپ مليو. پير حسام الدين راشدي مڪلي نامي جي حاشيي ۾ لکيو آهي ته، ’دريا خان سنڌ کي هر لحاظ سان مضبوطي محڪم ڪيو. فوجي، سياسي توڙي سماجي يا اقتصادي صورتحال کي هن اهڙي ڪڙي تي پهچايو جو مورخن جو متفق قول آهي ته اهڙو زمانو سنڌ نه پهرين ڏٺو ۽ نه پوءِ‘

جنگي ڪارناما:

ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکي ٿو، ”دريا خان سنڌي شهيدن جي تاريخ ۾ نمايان اهميت رکي ٿو. ان کان علاوه سياست، ڊپلوميسي توڙي فوجي مهارت سبب کيس اسان جي تاريخ ۾ نهايت وڏو رتبو حاصل آهي.“⁽⁹⁾

هڪڙي پاسي چاڪر خان هو جنهن چيو پئي:

قنڌار پوزان من سري زيران

از پندا چڪ چين و مغل روخ بان

تئي گوانزغي پلانا نه پيرداچان

(آئون قنڌار کان لشڪر وٺي ايندس. مغلن وانگر توهان جو قتل عام ڪرائيندس ۽ توهان

جي پينگهن ۾ موجود ٻارن کي به معاف نه ڪندس.)

ٻي پاسي مير گهرام خان هو جنهن چيو پئي:

شاهه منان باري اي به دات روشه

(من) سمه و پتي آني چاري آن

ننه اي پوزان من سرا ريشان

آسا په چاپوان مان داران

هنگران گرائين لوغ موغيمان ني

توسلا دلي ترڪه وليخي بان

(خدا مون کي ڪنهن ڏينهن وجهه ڏي، آئون سمن ۽ پتئين جي لشڪر جو منتظر آهيان.

نئي جي فوجين ذريعي يلغار ڪندس ۽ خطرناڪ باهه لڳائي ڇڏيندس. پنهنجن بهادر

دشمنن جا گهر ساڙي ڇڏيندس. ان باهه کي دهلي جا ترڪه (چاڪر جا دوست مغل) به

ڪونه وسائي سگهندا.)⁽¹⁰⁾

دولہه دريا خان پنهنجي دور ۾ ڪيئي جنگيون وڙهيو. سندس اهم ڪاميابين ۾

سببيءَ جي جنگ ۾ ارغونن کي ڏنل عبرتناڪ شڪست آهي، جنهن ۾ هن ڏوالنون ارغون

جي پٽ ۽ شاهه بيگ ارغون جي پيءُ کي قتل ڪري ارغوني فوج کي ڊوڙائي ڪڍيو ۽ سنڌي

فوج جي ڪاميابيءَ جي نئين تاريخ رقم ڪئي. ڄام نندي جي گذاري ويڙهه کان پوءِ ڄام

فيروز مسلسل دولهه دريا خان کي نظر انداز ڪندو رهيو. جنهن سبب هو عهدي تان

استعيفا ڏئي پنهنجي جاگير ۾ وڃي رهڻ لڳو. تخت جو هڪ ٻيو دعويٰ ڄام صلاح

الدين وجهه وٺي نئي تي ڪاهي آيو ۽ ڄام فيروز کي راڄڌانيءَ مان بيدخل ڪري

ڇڏيائين، جيڪو پنهنجي ماءُ کي ساڻ ڪري دولهه دريا خان وٽ ويو. جنهن تي دولهه دريا

خان تڙيل پڪڙيل فوج گڏ ڪري حملو ڪيو. پر ان ۾ ناڪام ويو. ناڪاميءَ جو سبب

تاريخدانن تڙتڪڙ ڪري فوج ۾ ڀرتي ڪيل نوان نوجوان ڄاڻايا آهن، جن کي جنگ جو

ڪو به تجربو نه هو، پر ان هوندي به دولهه دريا خان جو قسمت ساڻ ڏنو ۽ سياسي حڪمت عملي ڪري مخالفن جو هڪ ايلچي پنهنجي ڌر ڪري ڄام صلاح الدين کان نٿو خالي ڪرائي ڄام فيروز جي حوالي ڪيو. دولهه دريا خان آخري پيرو خان واه تي ارغوني فوج سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. سندس دليري، بهادري ۽ بي ڊپائيءَ جي قصن سان تاريخ جا صفحا پريا پيا آهن.

شهادت:

پيءَ جي قتل، پيءُ جي وفات ۽ مغلن جي افراتفري سبب شاهه بيگ ارغون افغانستان ۾ سوڙهه محسوس ڪري رهيو هو. هو پنهنجي لاءِ ڪو نئون هنڌ تلاش ۾ مصروف هو ته ڄام فيروز جي ماءُ مدينا ماچاڻي وٽس وڃي نڪتي ۽ کيس عرض ڪيائين ته سندس پٽ ڄام فيروز کي دولهه دريا خان مان خطرو آهي، ان ڪري هو سندن واهر ڪري ”انڌو گهري هڪ اڪ، هتي پئي مليون.“ هو اڳ ئي اهڙي موقعي جي تلاش ۾ هو ۽ ترت فوج تيار ڪري سنڌ تي حملو ڪيائين. هو شال، مستونگ، ماچي ڪوٽ ۽ چانڊڪا کي ڦريندو لٽيندو باغبان وٽان اچي نڪتو جتي دريا خان جي پٽن ارغوني لشڪر جو اڳ جهليو ته هورستو متائي خانواهه طرف مڙيو. اهو 22 ڊسمبر 1520ع (11 محرم 927هه) جو ڏينهن هو. پاڻ کي پڪو مسلمان سڏيندڙ ارغون محرم الحرام جو احترام و ساري پندي سنڌ ۾ ننڍي ڪربلا مچائڻ آيا هئا. دولهه دريا خان پنهنجي تڙيل پڪڙيل سپاهين سان ارغوني لشڪر کي للڪاريو. دولهه دريا خان ميار لاهڻ لاءِ ڄام فيروز کي به لشڪر وٺي اچي ڌارين سان وڙهڻ جي صلاح ڏني پر ڪانئر ڪجهه نه ڪيو ۽ خاموش رهيو. دولهه دريا خان جيڪو هن وقت عمر جي سٺين ڏهاڪي ۾ هو، پر هو جنگ ۾ اهڙي نموني وڙهيو جو جو مورخن لکيو آهي ته هن ”جنگ جو احوال لکڻ کان قلم قاصر آهي.“

”ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ اهڙي سخت لڙائي لڳي، جنهن جي شرح کان قلم جي زبان قاصر آهي. نيٺ امير شاهه بيگ فتحمنند ٿيو. ڄام فيروز درياهه ٽپي پڇي ويو ۽ دريا خان هڪڙي تنگريدي قبتاش نالي ارغون جي، جنهن کي قبتاش جي لقب سان سڏيندا هئا، هٿ چڙهيو ۽ ٻين سمن سپاهين سان گڏ قتل ٿي ويو. مغل 20 محرم تائين نٿي جي شهر کي ڦريندا ۽ لٽيندا ۽ ان جي رهاڪن کي ذليل ڪندا رهيا.“⁽¹¹⁾

ڊاڪٽر غلام محمد لاکي موجب ”ڪجهه عالمن جو خيال آهي ته ارغونن دريا خان کي صلح جي ڳالهين تي گهرايو ۽ بعد ۾ کيس قتل ڪرائي ڇڏيائون.“⁽¹²⁾

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پڻ لکيو آهي ته، ”حقيقت ۾ اها شاهه بيگ جي سازش هئي، اڳ طئي ٿيل پروگرام موجب ڳالهين دوران دريا خان کي شهيد ڪيو ويو.“⁽¹³⁾ دولهه دريا خان جي شهادت بابت ٻيا رايا پڻ آهن، جن مان هڪ اهو به آهي ته جنگ دوران کيس ڳچيءَ ۾ تير لڳو ۽ هو شهيد ٿي ويو. يا هڪ حوالو اهو به آهي ته گمسان جي جنگ ۾ سندس گهوڙو مري ويو ۽ هو ڪجهه سنڌي سپاهين سميت گرفتار ٿي پيو. جن کي شاهه بيگ ارغون جي سامهون آندو ويو. جتي ويٺلن مان هڪ ڄڻي کيس سڃاتو، جنهن جي تصديق جڏهن شاهه بيگ کانئس فارسيءَ ۾ ڪئي ته هن صرف سنڌي لفظ ”جيءُ“ چيو، جيڪو شاهه بيگ سمجهي ويو، کيس پنهنجي پيءُ جو قتل ياد اچي ويو ۽ هن هٿ ٻڌل جوڌي دولهه دريا خان کي تلوار جو وار ڪري شهيد ڪري ڇڏيو.

نتيجو:

اسان هن مقالي ۾ پيش ڪيل تحقيق مان ان نتيجي تي پهتا آهيون ته سنڌ جو سپوت دولهه دريا خان نسلن بلوچ ٿي سگهي ٿو. پر هو قوم جي حوالي سان سنڌي آهي. جيئن اڄ به ڪيترائي اهڙا خاندان سنڌ ۾ رهن ٿا جيڪي پاڻ کي نسل جي اعتبار کان پاڻ کي بلوچ سڏرائين ٿا ۽ قوم جي اعتبار کان هو پاڻ کي سنڌي سڏرائن ۽ فخر محسوس ڪن ٿا، جهڙوڪ نامور اديب رشيد احمد لاشاري ۽ مشهور سگهڙ عاڙز رحمت الله لاشاري نوجوان قانوندان ۽ شاعر اي بي لاشاري پاڻ کي هميشه نسل جي اعتبار کان بلوچ ۽ قوم جي اعتبار کان سنڌي سڏرائي ٿو. (هيءُ مقالو لکڻ وقت اي بي لاشاري صاحب سان ڪافي مامرن تي بحث مباحثا پڻ ٿيا، جن مان مون کي لاپ مليو).

دولهه دريا خان پڙهيل لکيل عالم هجڻ سان گڏ هڪ بهترين جرنيل، سياسي اڳواڻ، دور انديش، آپاشيءَ جو ماهر، مذهبي هم آهنگي پيدا ڪندڙ، انسان دوستيءَ ۽ رواداريءَ جهڙن ڳڻن سان پرپور شخصيت جو مالڪ هو. دولهه دريا خان پنهنجي سياسي بصيرت سبب سنڌ کي تمام گهڻي ترقي وٺرائي. هو هڪ اهڙو بهادر ۽ بي ڊپو شخص هو، جو اڄ به ”دولهه دريا خان“ بهادريءَ ۽ بي ڊپائيءَ جي استعاري طور سنڌ ۾ استعمال ٿي رهيو آهي. علمي ۽ ادبي حوالي سان پڻ هن تمام گهڻو ڪم ڪيو.

حوالا:

- (1) هيٺري ڪزنس: سنڌ جا قديم آثار، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس ڪراچي، 1975ع، ص 31
- (2) آزاد قاضي: مرتب، شهيد دولهه دريا خان، لاکو ڦاٽي پبليڪيشن نوابشاهه، 2010ع، ص 86
- (3) برٽن رچرڊ: سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ قومون، مترجم: محمد حنيف صديقي، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، 1971ع، ص 121
- (4) لاکو غلام محمد ڊاڪٽر: سمن جي سلطنت، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، 1996ع، ص 110
- (5) آزاد قاضي: مرتب، شهيد دولهه دريا خان، 2010ع، ص 40
- (6) آزاد قاضي: مرتب، شهيد دولهه دريا خان، 2010ع، ص 215
- (7) دولهه دريا خان جي قبر جي چؤڏيواري تي ڀت تي لڳل ڪتبو.
- (8) آزاد قاضي: مرتب، شهيد دولهه دريا خان، 2010ع، ص 206
- (9) لاکو غلام محمد ڊاڪٽر: سمن جي سلطنت، 1996ع
- (10) شهيد دولهه دريا خان، آزاد قاضي، 2010ع، ص 166، 167
- (11) بکري مير معصوم: تاريخ معصومي، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، ص 150
- (12) لاکو غلام محمد ڊاڪٽر: سمن جي سلطنت، 1996ع
- (13) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر، مضمون، سپهه سالار دريا خان جو حسب نسب، ٽه ماهي مھراڻ، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، 1980ع، ص 101

سنڌي سبجڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچي:

تاريخ ۽ تنقيدي جائزو

A Brief History and Analysis of Sindhi Subject Society Colleges Karachi

Abstract:

Sindhi language is a medium of teaching in schools, colleges and universities in Sindh. In most government schools in Sindh, primary education is given in Sindhi language. It is also the medium of instruction, and the medium of examination up to university level. Sindhi subject is compulsory in government colleges as well. The general universities of public sector are running a Sindhi department for students of Bachelors, Masters and Ph.D level. Students and teachers also run different societies, circles and forums in colleges and universities. One such society is the Sindhi Subject Society Karachi, established in 2003 by teachers teaching Sindhi subject from various colleges with the aim of promoting their subject.

No written record of these subject societies can be found. No history was written or preserved by any member or others. For this reason, a first ever brief history and analysis of the progress of Sindhi Subject Society Colleges Karachi has been written in this research paper.

سنڌي ٻوليءَ، ادب ۽ ثقافت جي واڌاري لاءِ انگڙين ماڻهن جون ڪوششون ۽ خدمتون آهن. انهن مان تمام ٿورڙن شخصن جي جاکوڙ تاريخ جو حصو بڻجي سگهي آهي. جن جي خدمت رڪارڊ تي اچي تاريخ جو حصو بڻي آهي. انهن مان اڪثريت اهڙن جي آهي جيڪي ڪنهن تنظيم، تعليمي اداري يا ٻئي سرڪاري ۽ غير سرڪاري اداري سان لاڳاپيل رهيا آهن. يا وري ڪنهن ڪتاب، اخبار ۽ رسالي جي پٺن ۾ سندن ذڪر ٿيل آهي. اهي خوشنصيب به رڪارڊ تي آيا آهن جن جو قلمي پورهيو محفوظ رهيو آهي.

سنڌ تي انگريز راج (1843) شروع ٿيڻ کان پوءِ سنڌ ۾ ادب ۽ ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ واڌاري لاءِ تنظيمون جو رواج شروع ٿيو جن ۾ انجمن ترقي پسند مصنفين، سنڌي ادبي سرڪل، سنڌي ادبي سنگت، جمعيت الشعراءِ سنڌ، سنڌي زبان سوسائٽي ۽ ٻيون شامل آهن. سنڌ جي اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ به ٻوليءَ، ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ لاءِ مختلف تنظيمون جڙنديون رهيون آهن. استادن جي مختلف تنظيمون پڻ ٻوليءَ ۽ ثقافت کي اهميت ڏني آهي. اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ هڪ مضمون جي واڌاري لاءِ پڻ سبجڪٽ سوسائٽيون ڪم ڪنديون رهن ٿيون جن ۾ سنڌي سبجڪٽ سوسائٽي، ڪاليجز ڪراچي به هڪ آهي. انهن مان اڪثر تنظيمون جي تاريخ نه لکي وئي آهي. اهو ئي سبب آهي ته مان اوهان جي خدمت ۾ سنڌي سبجڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچيءَ جي تاريخ ۽ خدمت پيش ڪريان ٿو. ڪراچيءَ جي سمورن ڪاليجن جي سطح تي اها پهرين سوسائٽي آهي. جيڪڏهن هن کان اڳ ڪا سنڌي مضمون جي سوسائٽي هئي يا آهي ته دوست ان جي به تاريخ لکن ته جيئن سنڌي ٻوليءَ لاءِ جاکوڙيندڙن جو احوال رڪارڊ تي اچي سگهي ۽ نئون نسل پڻ ان کان واقف ٿي سگهي. سنڌي ٻوليءَ سان منهنجو نينهن جو ناتو ڄاڻي ڄم کان شروع ٿيو. مڊل ۾ پڙهڻ دوران ئي سنڌي ادب ۾ پير پاتم. انٽر آرٽس ڪرڻ کان پوءِ مڪمل طور ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ داخل ٿي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تعليم پرائڻ ۾ لڳي ويس. ان سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جي تعليم ڏيڻ ۽ ان جي ترقيءَ لاءِ جاکوڙڻ جو سلسلو به جاري رکيم. ريڊي، ٽي وي، اخبارن، مختلف ادبي، سماجي، ثقافتي ۽ علمي تنظيمون جي پبليٽفارمن تان جدوجهد جاري آهي.

جڏهن ائين آگسٽ 2000ع تي گورنمينٽ اسلاميا سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ سنڌي مضمون جو ليڪچرار مقرر ٿيس ته ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون جي پڙهائيءَ، استادن ۽ مسئلن کان واقفيت ٿيڻ لڳي. اُتي ان حوالي سان مسئلن جا انبار ڏسڻ ۾ آيا جيڪي اڃا تائين موجود آهن. انهن کي حل ڪرڻ اسان جي وس ۾ نه هو پر انهن جي حل لاءِ آواز اُٿارڻ نه رڳو وس ۾ هو ۽ آهي پر پنهنجو فرض به سمجهيوسين. مون سنڌي مضمون جي ترقيءَ لاءِ ٽيندڙ سرگرمين جو مرڪز اسلاميا سائنس ڪاليج کي بڻايو ڇا ڪاڻ ته بيا استاد پنهنجن ڪاليجن ۾ اهڙن عملن ڪرڻ کان ڪيڏائيندا هئا/ آهن. ان سلسلي ۾ ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون جا جيڪي استاد هئا/ آهن انهن

سان رابطا شروع ڪيم. ان مامري ۾ نالي وارو ليڪڪ، مخلص ماڻهو ۽ سينيئر پروفيسر منظور حسين گهڙو پهريان ئي اڪيلي سر آواز اٿاريندو رهندو هو. نوجوان ليڪڪ زين سولنگي ۽ پروفيسر محمد ابراهيم سولنگي گهڙي صاحب سان منهنجي واقفيت جو ذريعو بڻيا. اهڙيءَ ريت پروفيسر منظور گهڙو صاحب اسلاميا ڪاليج ۾ قرب ڪري مون وٽ آيو ۽ ڪچهري جا سلسلا شروع ٿيا.

اسان ٻنهي 2002ع ۾ طءُ ڪيو ته ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون جي مسئلن جي حل لاءِ هڪ تنظيم جوڙجي، جنهن جو نالو مون ’سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچي‘ تجويز ڪيو جنهن جو دائرو ڪراچيءَ کان شروع ڪري سڄيءَ سنڌ تائين وڌائڻ طءُ ڪيو سين.

پهرين ۽ بنيادي گڏجاڻي:

تنظيم جي باقاعدي پهرين گڏجاڻي ڇهين فيبروري 2003ع تي اسلاميا سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ رکي وئي. ڇهين فيبروري 2003ع تي هن تنظيم جو بنيادي ڏينهن آهي. ان گڏجاڻيءَ جي خبر هن ريت جاري ڪئي وئي:

”ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ سنڌي پڙهائيندڙ استادن جي هڪ گڏجاڻي پروفيسر گل محمد سولنگيءَ جي صدارت ۾ گورنمينٽ اسلاميا سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ پروفيسر ڪمال ڄامڙي جي ميزبانيءَ ۾ ٿي، جنهن ۾ ڪراچيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ، ڪاليج سطح تي سنڌي مضمون جي واڌاري ۽ سنڌي پڙهائيندڙ استادن جي مسئلن جي حل لاءِ سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي (ڪاليجز) جو بنياد وڌو ويو. ان سلسلي ۾ تنظيم جا مول متا طءُ ڪيا ويا. تنظيم کي فعال ڪرڻ لاءِ چار رڪني آرگنائيزنگ ڪاميٽي ٺاهي وئي، جنهن ۾ پروفيسر منظور گهڙو، پروفيسر پروين شهاب، پروفيسر ڪمال ڄامڙو ۽ پروفيسر عبدالستار خاصخيلي شامل آهن. ان موقعي تي پروفيسر گل محمد سولنگيءَ هن تنظيم جي بنياد وجهندڙن کي واڌايون ڏيندي چيو ته اسان جي ٻڌيءَ نه هجڻ سبب نه رڳو ٻوليءَ ۽ ادب کي نقصان پهچي رهيو آهي پر ڪاليجن ۾ سنڌي پڙهائيندڙ استادن کي ڇيهو به رسي رهيو آهي. هن چيو ته اسان کي مايوس ٿيڻ نه ڪپي. هڪ ڏينهن ضرور ڪاميابي ماڻينداسين. ٻين تقريرن ڪندڙن ۾ پروفيسر شهنواز حسين ميمڻ، پروفيسر نصرت ممتاز پروفيسر منظور گهڙو ۽ پروفيسر عبدالستار خاصخيلي شامل هئا. هنن چيو ته استاد معاشري جواهر حصو آهي ۽ انقلاب آڻڻ ۾ سندس وڏو ڪردار آهي. هنن وڌيڪ چيو ته

1972ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ ٺهراءَ پاس ڪيو هو ته ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ آسان سنڌي لازمي ڪئي ويندي پر ان تي عمل ناهي ٿيو. آخر ۾ ڪمال ڄامڙي تنظيم ناهڻ لاءِ سٺي موت ڏيندڙ سڀني اُستادن جا ٿورا مڃيا. ايندڙ گڏجاڻي اٺين مارچ تي ساڳي هنڌ رکي وئي آهي.

سنڌي سبجڪٽ سوسائٽي ڪاليجز جا مقصد:

- 01 آئين ۽ سنڌ اسيمبليءَ جي ٺهراءَ مطابق ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ يارهين درجي لاءِ سولي سنڌيءَ جو مضمون شروع ڪرائڻ.
- 02 سنڌي مضمون، ٻوليءَ ۽ ادب جي واڌاري لاءِ جاکوڙڻ.
- 03 سنڌي مضمون جي اُستادن جا جائز مسئلا حل ڪرائڻ.
- 04 ڪاليجن يا هائير سيڪنڊري اسڪولن جي لائبريرين ۾ سنڌي ڪتابن ۽ اخبارن جي خريداري لازمي بڻائڻ.
- 05 ڪراچيءَ جي ڪاليج ميگزينن ۾ سنڌي پاڻو شروع ڪرائڻ.
- 06 انٽرميڊيٽ بورڊ ۽ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي مضمون جي حوالي سان مسئلا حل ڪرائڻ.
- 07 سنڌي نصاب کي وقت ۽ حالتن مطابق ترتيب ڏيارڻ.
- 08 سرڪاري پڌراين ۽ اطلاع (Notifications / Orders) کان اُستادن کي باخبر رکڻ.
- 09 غير نصابي سرگرمين وسيلي سنڌي شاگردن کي سنڌي ادب، ثقافت ۽ ٻوليءَ بابت ڄاڻ ڏيڻ ۽ انهن کي اهڙن پروگرامن ۾ ڀاڱي پائيواري ڪرڻ.
- 10 سنڌي ٻوليءَ، ادب، ثقافت ۽ ٻڌيءَ خاطر ڪراچيءَ ۾ مختلف ميٽاڪا ڪرائڻ.
- 11 سنڌي اُستادن ۽ شاگردن کي بهتر ڪارڪردگيءَ ۽ بهترين ادبي ڪم تي ايوارڊ ڏيڻ.

سوسائٽيءَ جي عهديدارن ۽ ڪاروباري ڪميٽيءَ جي ميمبرن جي مقرري:

سنڌي سبجڪٽ سوسائٽي ڪاليجز جو ٻيو ۽ اهم اجلاس اٺين مارچ 2003ع تي اسلاميا سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ پروفيسر نظام صحرائيءَ جي صدارت ۾ ٿيو. جنهن ۾ ڪراچيءَ جي مختلف ڪاليجن ۾ پڙهائيندڙ اُستادن شرڪت ڪئي. اجلاس ۾ سوسائٽيءَ جا عهديدار ۽ ڪاروباري ڪاميٽيءَ جا ميمبر چونڊيا ويا جن ۾ صدر ڪمال

ڄامڙو نائب صدر پروفيسر پروين شهاب، جنرل سيڪريٽري پروفيسر منظور ڪهڙو جوائنٽ سيڪريٽري پروفيسر انيس گهانگهرو پريس سيڪريٽري پروفيسر عبدالستار خاصخيلي ۽ خزانچي پروفيسر اقبال بلوچ ۽ ڪاروباري ڪاميٽيءَ ۾ پروفيسر نظام صحرائي، پروفيسر گل محمد سولنگي، پروفيسر سلطانا وقاصي، پروفيسر محمد رحيم راولاڻي، پروفيسر شاهدا عباسي، پروفيسر نصرت ممتاز، پروفيسر ياسمين مستوئي ۽ پروفيسر علي راز شر شامل هئا. اجلاس ۾ نهراءَ وسيلي تعليم جي وزير، گورنر ۽ انٽرميڊيئيٽ ايجوڪيشن بورڊ ڪراچيءَ جي چيئرمين کان گهر ڪئي وئي ته آئين ۽ سنڌ اسيمبليءَ مان پاس ٿيل رٿ مطابق يارهين درجي تي رکيل آسان سنڌيءَ جو پرچو هن سال کان ئي شروع ڪيو وڃي. ٻئي نهراءَ ۾ انٽرميڊيئيٽ ايجوڪيشن بورڊ پاران سنڌي نصاب ڪاميٽيءَ جي فيصلن کي اورانگهڻ جي نندا ڪئي وئي.

عهديدارن جي پهرين گڏجاڻي:

تنظيم جي عهديدارن جي پهرين گڏجاڻي ٿي، جنهن جي ڪاروائي جنرل سيڪريٽري پروفيسر منظور حسين ڪهڙي هن ريت لکي: 'سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي فار ڪاليجز ڪراچيءَ جي عهديدارن جي پهرين گڏجاڻي 17 هين مارچ 2003ع تي گورنمينٽ اسلاميا سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ تنظيم جي مرڪزي صدر ڪمال ڄامڙي جي صدارت ۾ ٿي جنهن جي ايجنڊا هيٺين ريت آهي:

1. يارهين درجي ۾ آسان سنڌي لاڳو ڪرڻ لاءِ سوچ وڃڻ ۽ رٿابندي.

2. تنظيم سازيءَ لاءِ سوچ وڃڻ ۽ حڪمت عملي.

ايجنڊا 1 تي سڀني عهديدارن وڃڻ وٺيا. جن ۾ پريس سيڪريٽري پروفيسر عبدالستار خاصخيليءَ صلاح ڏني ته سنڌ اسيمبليءَ پاران منظور ڪيل نهراءَ جو نقل هٿ ڪري وڏي وزير سان ملاقات ڪجي ۽ پريس کان به سهڪار حاصل ڪجي. انهيءَ تي نائب صدر پروفيسر پروين شهاب، جوائنٽ سيڪريٽري انيس گهانگهري ۽ جنرل سيڪريٽري پروفيسر منظور ڪهڙي اتفاق ڪيو. ڪمال ڄامڙي جي راءِ هئي ته اخبارن وسيلي باقاعدي مهم شروع ڪرڻ گهرجي ۽ سياسي سماجي ماڻهن کان به مدد وٺڻ جي ضرورت آهي. فيصلو ڪيو ويو ته ڪمال ڄامڙو ۽ پروفيسر منظور ڪهڙو نهراءَ جو نقل هٿ ڪرڻ جي سلسلي ۾ سنڌ اسيمبليءَ ويندا. ان کان پوءِ ٻين طريقن تي عمل ڪرڻ جي لاءِ اُڀاءُ ورتا ويندا.

ايجنڊا 2. عبدالستار خاصخيلي چيو ته اسان کي ٻين دوستن سان رابطا ڪرڻ گهرجن ۽ پاڻ کي ڪاليجن ۾ وڃي گڏجائون ڪرڻ گهرجن. ڀروين شهاب ۽ انيس گهانگهرو چيو ته اسان کي پاڻ پتوڙڻو پوندو. ڪمال ڄامڙي چيو ته سوسائٽيءَ جا عهديدار گهٽ ۾ گهٽ مهيني ۾ ڏهن ڪاليجن جا دورا ڪن ۽ مول متا ڪمپوز ڪرائي ڪاليجن ۾ ورهائين. ٻين عهديدارن سندس راءِ سان اتفاق ڪيو.

انهيءَ موقعي تي هيٺيان ٺهراءَ پاس ڪيا ويا

1. يونيورسٽي ۽ بورڊ کان گهر ڪئي وئي ته اهي سنڌي نصاب کي جديد گهرجن سان هم آهنگ ڪرڻ جي سلسلي ۾ اڀاءُ وٺن ۽ پراڻي نصاب کي تبديل ڪن.
  2. 1. حاجي عبدالله هارون ڪاليج، 2. جي پرنسپال ڊائريڪٽر ڪاليجز ڏانهن خط لکيو هو ته سنڌي مضمون جي استادن جي ضرورت نه آهي. انهيءَ تعصب پرستيءَ کي ننڍيندي گهر ڪئي وئي ته پرنسپال کان اهڙي رويي تي پڇاڻو ڪيو وڃي.
- ايندڙ گڏجاڻي چنڇر ڇهين اپريل 2003ع تي يارهين وڳي گورنمينٽ اسلاميا سائنس ڪاليج ۾ رکي وئي. ضرورت پوڻ تي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جو اجلاس گهراڻو جو به طءُ ڪيو ويو.

1. ڪمال ڄامڙو صدر. 2. پروفيسر منظور حسين ڪهڙو جنرل سيڪريٽري، 3. پروفيسر انيس گهانگهرو جوائنٽ سيڪريٽري، 4. پروفيسر ڀروين شهاب، نائب صدر. 5. پروفيسر عبدالستار خاصخيلي، پريس سيڪريٽري، 6. پروفيسر نصرت ممتاز ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي ميمبر.

سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽيءَ جي جاکوڙ ۽ گجهه ڪاميابيون:

اسان جون تنظيمون گهڻي ڀاڱي پنهنجيءَ مدد پاڻ هيٺ جڙنديون ۽ هلنديون رهنديون آهن. گجهه فرد ئي پنهنجي هڙتون وڙتون ڏئي پيا ڪم هلائيندا آهن. تنظيمن ۾ فيءَ جو نظام به رڳو ڏيکاءَ لاءِ هوندو آهي. ڪم گهٽ ۽ هڪ ٻئي مٿان الزام ڏاڍا هڻندا آهيون. وڏين ڊاڻن هڻڻ جا ماهر، باقي عمل کان ڪوهين ڏور رهندا آهيون. نتيجي ۾ گهريل مقصد ماڻڻ ناممڪن نه، ته به تمام گهڻو مشڪل ڪم هوندو آهي. ان صورتحال جي باوجود سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچي پنهنجن مُڪ مقصدن حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب وئي.

اسان جو پهريون مقصد هو يارهين درجي ۾ آسان سنڌيءَ جي مضمون جي پڙهائي شروع ڪرائڻ. ان مضمون پڙهائڻ جو فيصلو 1972ع جي سنڌي ٻولي ايڪٽ موجب

ٿيل هو ۽ درجي بہ درجي 82 - 1981ع ۾ لاڳو ٿيڻو هو پر ٽيهن سالن کان وڌيڪ عرصي گذرڻ باوجود لاڳو نہ ٿي سگهيو هو. اسان سنڌ پروفيسرس اينڊ ليڪچرس ايسوسيئيشن (SPLA) ۽ سنڌي ادبي سنگت سان گڏجي آسان سنڌي مضمون شروع ڪرائڻ لاءِ مهم شروع ڪئي. اخبارن ۾ ليڪ لکياسين، ميڙاڪن ۾ ٺهراءَ منظور ڪراياسين، سنڌ جي وڏي وزير، گورنر، چيف سيڪريٽري، تعليم جي وزير، سيڪريٽري ۽ ٻين واسطي دارن کي خط لکياسين. گڏجاڻيون ڪيونسين ۽ هر محاذ (Forum) تي آواز اٿاريو سين. تن سالن جي لاڳيتي ۽ جاڪوڙ کان پوءِ 2005ع ۾ سنڌي مضمون لاڳو ڪرائڻ ۾ وقتي طور ڪامياب وياسين. ان ڪاميابيءَ ۾ مڪ ڪردار تعليم جي تڏهوڪي وزير ڊاڪٽر حميده ڪهڙي ادا ڪيو جنهن جو نوٽيفڪيشن ان وقت جي تعليم واري ايڊيشنل سيڪريٽري ڊاڪٽر محبوب شيخ ڪيو. ان دور ۾ ڊاڪٽر ارباب غلام رحيم سنڌ جو وڏو وزير ۽ ڊاڪٽر عشرت العباد سنڌ جو گورنر هو. اسان جي جدوجهد جي نتيجي ۾ 2006ع ۾ سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو ڪاليجن ۾ هڪ ئي وقت 119 سنڌي مضمون جا ليڪچرار ايڏهاڪ تي مقرر ڪيا ويا؛ جيڪي اڳتي هلي پڪا ٿي ويا. کين پڪي ڪرائڻ ۾ به اسان پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. ان سلسلي ۾ مون ڊاڪٽر حميده ڪهڙو صاحب کي ٿورن جو خط به لکيو: جنهن جو متن هن ريت آهي:

سانئڻ ڊاڪٽر حميده ڪهڙو!

تعليم جي وزير، سنڌ حڪومت ڪراچي

مانواري سانئڻ،

پهريان ته اسان اوهان جا ٿورا ٿورا آهيون جو اوهان ڪيترن ئي سالن کان حل نه ٿيندڙ سنڌي مضمون وارو مسئلو حل ڪيو آهي. ان حوالي سان ڪجهه گذارڻون ڏجن ٿيون.

01 انٽرميڊيٽ ۾ شروع ڪرايل آسان سنڌي مضمون کي هن ئي تعليمي سال

کان لاڳو ڪرڻ کي يقيني بڻايو وڃي.

02 ڪراچيءَ ۾ Centralized Admission Policy (CAP) انتظاميا کي

پابند ڪيو وڃي ته اها پنهنجي پراسپيڪٽس ۾ آسان سنڌي مضمون لازمي لکي. اهڙيءَ

ريت ڪراچيءَ جي سمورن ڪاليجن کي هدايت ڪئي وڃي ته ڊگريءَ توڙي انٽرميڊيٽ

۾ رکيل لازمي سنڌي مضمون جو داخلا واري ڪتابڙي ۾ ذڪر ڪن.

03 آغا خان تعليمي بورڊ کي پابند ڪيو وڃي ته هو سنڌي مضمون شامل ڪري.

04) ڪراچيءَ جي سمورن ڪاليجن کي پابند ڪيو وڃي ته اهي اردو ۽ انگريزي اخبارن سان گڏ هڪ سنڌي اخبار به خريد ڪن. اهڙيءَ ريت لائبريريءَ لاءِ سنڌي ڪتاب به خريد ڪيا وڃن. هر هڪ ڪاليج ڪاليج ميگزين ۾ سنڌي ڀاڱو لازم رکي.

05) ڪراچيءَ جي جن ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون جا اُستاد ناهن، اُتي مقرر ڪيا وڃن.

06) سنڌي مضمون جي ڪاليجي اُستادن لاءِ جديد ادب جي حوالي سان ورڪشاپ ۽ سيمينار ڪرايا وڃن.

07) سنڌي مضمون جي ڪاليجي اُستادن کي سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري ۾ نمائندگي ڏني وڃي.

08) جهڙيءَ ريت يونيورسٽيءَ ۾ اُستادن کي تحقيقي ڪم ڪرڻ، مقالن ۽ ڪتابن لکڻ تي پرموشن ۾ اوليت ڏني وڃي ٿي، اهڙيءَ ريت ڪاليج جي ليڪڪ ۽ مُحقق اُستادن کي به پرموشن ۾ اوليت ڏني وڃي. (ڪمال ڄامڙو، صدر)

آسان سنڌيءَ جو ڪتاب به شايع ٿي چڪو هو ۽ ڪجهه ڪاليجن ۾ پڙهائي به شروع ڪئي وئي هئي، پر افسوس آهي ته اسان جي ساڃاهه وندن ۽ سياست دانن جي خاموشيءَ ۽ ايم ڪيو ايم جي سياسي دٻاءُ تي پڙهائي بند ڪئي وئي، جيڪا اڄ تائين پيهر جاري نه ٿي سگهي آهي. ان کي وري شروع ڪرائڻ لاءِ سگهاريءَ مهم جي ضرورت آهي.

2. ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ سنڌي اخبارون ۽ ڪتاب نه گهرايا ويندا هئا يا تمام گهٽ ڪاليجن ۾ گهرايا ويندا هئا. اسان جي ڪوششن سان ڪيترن ئي ڪاليجن ۾ سنڌي اخبارون ۽ ڪتاب گهرائڻ جو عمل شروع ٿيو. مون، پروفيسر منظور حسين ڪهڙي ۽ پروفيسر نصرت ممتاز 15هين اپريل 2004ع تي اُن وقت جي ڊسٽرڪٽ آفيسر ايجوڪيشن ڪاليجز/ڊائريڪٽر پروفيسر هارون رشيد سان اسلاميا ڪاليج ۾ گڏجاڻي ڪري، ڪانئس اهو مطالبو مڃرايو سين.

3. بورڊ آف انٽرميڊيئيٽ ايجوڪيشن ڪراچيءَ 2001ع ڌاري سنڌي شاگردن کي انٽر ۾ سنڌي مضمون پڙهڻ کان روڪڻ جي هڪ پاليسي جوڙي، جنهن موجب رڳو اهو سنڌي شاگرد يارهين ۾ آسان اردو ۽ ٻارهين ۾ سنڌي لازمي مضمون پڙهي سگهي ٿو.

جنهن ميٽرڪ ۾ آسان سنڌي مضمون بدران نارمل سنڌي مضمون پڙهيو هوندو. ڪراچيءَ جي تمام ٿورڙن اسڪولن ۾ نائين درجي ۾ نارمل سنڌي مضمون پڙهائڻ جو بندوبست ٿيل آهي. تنهنڪري اهو جواز غير قانوني ۽ تعصب تي ٻڌل آهي. اسان ان خلاف مسلسل جاکوڙيو. ٻاويهين اپريل 2004ع تي ملير پريس ڪلب ۾ پريس ڪانفرنس به ڪئي وئي، جيڪا مون، پروفيسر منظور حسين کهڙي، پروفيسر عبدالستار خاصخيليءَ ۽ پروفيسر اقبال بلوچ ڪئي. پريس ڪانفرنس جي اخبارن ۾ شايع ٿيل خبر جو متن هتي ڏجي ٿو:

ڪراچيءَ جي تعليمي ادارن مان سنڌي پيپر جي خاتمي خلاف

سبجڪٽ سوسائٽيءَ پاران احتجاج جو اعلان:

ملير (رپورٽ: راهب ڳاهو) ڪراچيءَ جي ڪاليجن جي سنڌي سبجڪٽ سوسائٽيءَ ڪراچيءَ جي اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين مان سنڌي مضمون جي خاتمي واري سازش خلاف پريور جڊو جڊو جڊو اعلان ڪري ڇڏيو. بورڊ آف انٽرميڊيٽ ڪراچيءَ پاران ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون کي ختم ڪرڻ وارين ڪوششن کي سنڌ دشمن سمجهندي سنڌي شاگردن جا والدين به هاءِ ڪورٽ ۾ پٽيشن داخل ڪندا. ان ڏس ۾ سنڌي سبجڪٽ سوسائٽي ڪاليجز جي صدر پروفيسر ڪمال ڄامڙي، جنرل سيڪريٽري پروفيسر منظور کهڙي، خزانچي پروفيسر اقبال بلوچ ۽ پريس سيڪريٽري پروفيسر عبدالستار خاصخيليءَ ملير پريس ڪلب ۾ پريس ڪانفرنس کي خطاب ڪندي ٻڌايو ته هڪ پاسي سنڌ اسيمبلي پرائيويٽ توڙي سرڪاري تعليمي ادارن ۾ سنڌي ٻولي پڙهڻ جو بل پاس ڪري ٿي، ان بل جي سرڪاري ۽ مخالف ڌر جا ميمبر حمايت ڪن ٿا پر ٻئي طرف انٽرميڊيٽ بورڊ ڪراچي سنڌي مضمون جي خلاف سازش شروع ڪري ڇڏي ٿو، جيڪا هڪ منظم سازش آهي. ان سازش مطابق اڄ انٽر ۾ سنڌي مضمون پڙهڻ کان روڪيو وڃي ٿو جنهن جي نتيجي ۾ سڀاڻي جنهن سنڌي شاگرد انٽر ۾ سنڌي نه پڙهي هوندي، سو بي اي، بي ايس سي ۽ بي ڪام ۾ سنڌي مضمون نه پڙهي سگهندو. اهڙيءَ طرح ايم اي سنڌي به نه پڙهي سگهندو. اهڙيءَ ريت ڪراچيءَ مان سنڌي مضمون ختم ٿي ويندو. هُنن چيو ته هن سال انٽرميڊيٽ بورڊ ڪراچي پنهنجي سازش ۾ گهڻي قدر ڪامياب ويو آهي ۽ بورڊ انتظاميا پاران ڏمڪين ذريعي ڪيترن ئي سنڌي شاگردن تي اعتراض واري ڪين اُردو پڙهڻ تي مجبور ڪيو پيو وڃي. هُنن چيو ته 1995ع

- (1) جناب آصف علي زرداري، ڪوچير مين پ پ پ
- (2) جناب وزير اعظم پاڪستان، اسلام آباد
- (3) جناب وزير تعليم، حڪومت پاڪستان
- (4) جناب وزير اعليٰ سنڌ، ڪراچي

5. سنڌي ٻوليءَ جو ڏينهن مقرر ڪرڻ:

سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچيءَ 2008ع ۾ 29هين آگسٽ کي سنڌي ٻوليءَ جي ڏينهن طور ملهائڻ جو فيصلو ڪيو. ان تاريخ تي انگريز دور ۾ ڪمشنر سر بارٽل فريئر 1857ع ۾ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ۽ دفترتي ٻوليءَ جي حيثيت ڏيڻ جي پڌرائي (Notification) جاري ڪئي هئي. اسان جڏهن ان کي سنڌي ٻوليءَ جو ڏينهن پڌرو ڪيو ته سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري به ان کي ملهائڻ جو اعلان ڪيو. اسان سنڌي ٻوليءَ جي ڏينهن ملهائڻ جي تقريب ڪراچيءَ ۾ ثقافت کاتي ۽ سُرهاڻ ويلفيئر سوسائٽيءَ جي سهڪار سان ممتاز مرزا اسٽوڊيوءَ ۾ رکي جنهن جي صدارت مُلڪ جي نالي واري صحافي، ليکڪ ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي تڏهوڪي وائس چيئرمين شيخ عزيز ڪئي. تقريب ۾ ڪراچيءَ جي مختلف ڪاليجن، اسڪولن ۽ يونيورسٽين جي اُستادن کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ سان پيار ڪندڙ ماڻهن شرڪت ڪئي. شريڪ ٿيندڙن ۾ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، ڊاڪٽر عنايت لغاري، پروفيسر طارق عزيز شيخ، مريد علي ڄامڙو گل حسن سومرو، پروفيسر نصرت ممتاز ۽ ٻيا شامل هئا. ان موقعي تي سنڌي ادبي بورڊ ڄام شوري جي وائس چيئرمين شيخ عزيز چيو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ بگاڙ پيدا ٿي رهي آهي. انهيءَ تي ڳڻتي آهي پر خوشي به آهي ته جيستائين هڪ به سنڌي موجود آهي ٻولي ڪير به ختم نه ٿو ڪري سگهي. هن چيو ته سنڌيءَ کي رومن ۾ لکڻ جي تحريڪ هلي پئي جيڪا غلط آهي. ان کي روڪڻ گهرجي. گورنمينٽ سيڪنڊري اسڪول ٽيچرس ايسوسيئيشن جي اڳوڻي صدر اله رکڻي خاصخيليءَ چيو ته سنڌي ٻوليءَ جي خاتمي جي ڳالهه ڪندڙ ناڪام ويندا. ٻولي ماهر آفتاب ابڙي چيو ته انگريزن سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ ڪيترا ئي آڀاءُ ورتا جن ۾ الف بي جو معيار مقرر ڪرڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏيڻ شامل آهن. ڪمال ڄامڙي چيو ته ڪراچيءَ جي تعليمي ادارن مان سنڌي ٻوليءَ کي تڙيو پيو وڃي ۽ سنڌي مضمون جي

اُستادن سان مائيليءَ ماءُ وارو سلوڪ ڪيو پيو وڃي. انهن کان سواءِ ڊاڪٽر رضيا ڪوڪر، زبيدا جمالي، پروفيسر منظور ڪهڙي، پروفيسر شهنواز ميمڻ، حنيف ڳهڙي ۽ پروفيسر ستار خاصخيليءَ ۽ پروفيسر عزيز ابڙي به خطاب ڪيو. (روزاني سنڌ سجاڳ ڪراچي ۽ روزاني هلچل ڪراچي، آچر 31 آگسٽ 2008ع به مطابق 28 شعبان المعظم 1429هـ) ان موقعي تي هي ٺهراءُ منظور ڪيا ويا:

1. سنڌي ٻوليءَ کي پاڪستان جي قومي ٻولين ۾ شامل ڪيو وڃي.
2. يارهين درجي ۾ آسان سنڌيءَ جو مضمون هن سال (2008ع) کان ئي شروع ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ ته نصاب به موجود آهي ته اُستاد به موجود آهن.
3. خاص ڪري آسان سنڌي پڙهائڻ لاءِ مقرر ڪيل ليڪچرارن کي پڪو ڪيو وڃي.
4. هر ڪاليج ۽ سينٽرلائيزڊ ايڊميشن پاليسي (CAP) کي پابند ڪيو وڃي ته هو پنهنجي پراسپيڪٽس ۽ ٽائيم ٽيبل ۾ لازمي طور سنڌي مضمون بابت لکن ته جيئن سنڌي شاگردن کي پنهنجي مضمون پڙهڻ ۾ ڏکيائي نه ٿئي.
5. انٽرميڊيٽ ايجوڪيشن بورڊ ڪراچيءَ پاران 2001ع کان جوڙيل ان پاليسيءَ کي ٽُرت ئي ختم ڪيو وڃي جنهن هيٺ سنڌي شاگرد انٽر ۾ لازمي سنڌي مضمون پڙهڻ کان محروم ٿي وڃن ٿا.
6. هر ڪاليج کي پابند ڪيو وڃي ته اهو اُردو ۽ انگريزي اخبارن ۽ ڪتابن سان گڏ سنڌي اخبارون، ڪتاب ۽ رسالا به خريد ڪري.
7. خاص ڪري ڪراچيءَ جي خانگي اسڪولن ۾ سنڌي مضمون غير سنڌي اُستادن کان پڙهايو وڃي. اهو سنڌي قابل اُستادن کان پڙهايو وڃي.
8. ڪاليج جي اُستادن کي يونيورسٽيءَ جي اُستادن وانگر اپ گريڊ ڪيو وڃي.
9. سنڌ حڪومت پاران تعليمي بورڊن کي تعليم کاتي جي ماتحت ڪرڻ واري فيصلو جي آڇيان ڪئي وڃي ٿي.
10. هندو جيمر خاني کي واپس وٺڻ جي سلسلي ۾ ثقافت کاتي جي وزير سائينٽ سسٽي پليجي پاران ورتل ڪوششن کي واکاڻيندي مطالبو ڪريون ٿا ته هندو جيمر خانو ٽُرت ئي ثقافت کاتي حوالي ڪيو وڃي.
11. پاڪستان ٽيليويزن ۽ ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تي سنڌي پروگرامن جو وقت وڌايو وڃي.

12. آغا خان ايجوڪيشن بورڊ ۽ فيڊرل ايجوڪيشن بورڊ جي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ سنڌي مضمون لازمي پڙهائڻ وڃي.
13. نيشنل يونيورسٽي آف ماڊرن لينگئيجز (نمل) ۾ پنجابيءَ، پشتو ۽ اردوءَ وانگر سنڌي شعوبه کوليو وڃي.
14. ڪراچيءَ جي سنڌي ميڊيم سرڪاري اسڪولن ۾ اُستادن جي ڪوٽ پوري ڪئي وڃي.
15. ڪراچيءَ جي ڪاليجي اُستادن کي سنڌ جي مختلف علمي ادبي ادارن جهڙوڪ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، سچل چيئر، شيخ اياز چيئر، مرزا قليچ بيگ چيئر وغيره ۾ نمائندگي ڏني وڃي.
- اهي ٺهراءَ مون لاڳاپيل ۽ سجاڳ ڏرين ڏانهن موڪليا، جن تي عمل ڪرڻ ۽ ڪرائڻ جي گذارش ڪيم. ان خط جو متن ڪُجهه هن ريت آهي:
- موضوع: 29هين آگسٽ سنڌي ٻوليءَ جي ڏينهن تي منظور ڪيل ٺهراءَ تي عمل سائين / سائين!
- 29هين آگسٽ 1857ع تي انگريز سرڪار سنڌي ٻوليءَ کي دفتر ٻوليءَ طور رائج ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو. اسان 29هين آگسٽ 2008ع تي ممتاز مرزا اسٽوڊيو ڪراچيءَ ۾ ان ڏينهن کي 'سنڌي ٻوليءَ جو ڏينهن' ڪري ملهائڻ جنهن جي صدارت سنڌي ادبي بورڊ جي وائس چيئرمين محترم شيخ عزيز ڪئي.
- ان ڏينهن ملهائڻ لاءِ سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز ڪراچيءَ کي ثقافت ۽ سياحت کاتي، سنڌ حڪومت، ايڪشن اينڊ انٽرنيشنل پاڪستان ۽ سرهاڻ ويلفيئر سوسائٽي سنڌ جو سهڪار حاصل هو.
- ان موقعي تي متفق راءِ سان ٺهراءَ منظور ڪيا ويا جيڪي اوهان ڏانهن غور ۽ عمل لاءِ موڪلجن ٿا. اُميد ته پنهنجو قومي فرض سمجهي هٿ وٺباڻيندا. (مخلص: ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو، صدر)
- ان خط جي موت ۾ جواب تمام گهٽ مليا پر سنڌ يونيورسٽيءَ جي ان وقت جي وائس چانسلر محترم مظهر الحق صديقيءَ کي شاباس آهي جنهن 29هين سيپٽمبر 2008ع تي جوابي خط لکيو جنهن جو متن هتي ڏجي ٿو:

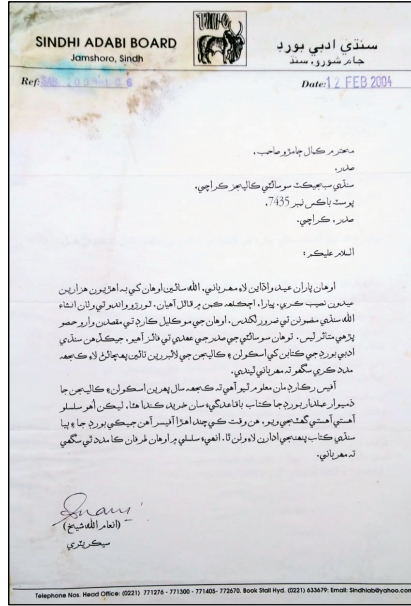
محترم ڊاڪٽر ڪمال چامڙو صاحب

صدر سنڌي سبجڪٽ سوسائٽي

موضوع: 29هين آگسٽ سنڌي ٻوليءَ جي ڏينهن تي منظور ڪيل ٺهراءن تي عمل. اوهان طرفان 05 سيپٽمبر 2008ع تي موڪليل خط سان گڏ پاس ڪيل ٺهراءن جي ڪاپي موڪلڻ لاءِ مهرباني. پاس ڪيل ٺهراءَ اهم آهن ۽ آءٌ بحیثیت وائس چانسلر سنڌ يونيورسٽي ۽ سنڌ جي هڪ شهري انهن مسئلن ڏانهن ڌيان ڏيندي مختلف موقعن تي انهن مسئلن بابت پنهنجي ويچارن جو اظهار پڻ ڪندو رهيو آهيان.

پاس ڪيل ٺهراءن ۾ 15 نمبر ٺهراءَ جو ڪجهه تعلق سنڌ يونيورسٽيءَ جي ٻن ادارن انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۽ مرزا قليچ بيگ چيئر تي نمائندگي ڏيڻ متعلق آهي. ان سلسلي ۾ اوهان کي گوش گذار ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته سنڌ يونيورسٽي پنهنجي مختلف علمي ادارن، فورمن ۽ اڪيڊمڪ باڊيز تي سرڪاري ميمبرن کان علاوه اسڪالر، عالم ۽ اديب اهليت ۽ سندن ڪارڪردگيءَ جي بنياد تي نامزد ڪندي آهي. تنهنڪري يونيورسٽي، ڪاليج، اسڪول يا ڪنهن ٻئي اداري مان ميمبر ڪٿڻ ۾ ڪا به رڪاوٽ نه آهي ۽ اسان مٿين ادارن مان اهليت ۽ بهتر ڪارڪردگيءَ جي بنياد تي اعزازي طور ميمبر ڪندا رهيا آهيون ۽ انشاءَ الله تعاليٰ اڳتي به ڪندا رهنداسين.

(مخلص مظهر الحق صديقي، وائس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو)

ان کان سواءِ، ان کان اڳ، اُن وقت جي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ محترم انعام الحق شيخ کي به شاباس آهي جنهن پڻ جوابي خط لکيو هو.

مان جڏهن جنوري 2011ع ۾ اسلاميا سائنس ڪاليج ڇڏي، وفاقي اُردو يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ اُستاد مقرر ٿيس ته سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽي ڪاليجز مان هٿ ڪڍڻا پيا ۽ ڪاليج جي دوستن کي سوسائٽي هلائڻ جي ڀارت ڪرڻ سان گڏ کين مڪمل تعاون يقين ڏيارڻ جو وچن به ڪيو. اهو ئي سبب آهي ته اڄ به مان ڪاليج جي دوستن سان رابطي ۾ آهيان. سندن مختلف معاملن تي رهنمائي به ڪندو رهندو آهيان. سبجيڪٽ سوسائٽيءَ جا ڪيترا ئي ساٿي پنهنجي ملازمت جو مدو پورو ڪري چڪا آهن، جن ۾ پروفيسر منظور کهڙو، پروفيسر پروين شهاب، پروفيسر انيس گهانگهرو، ڊاڪٽر رضا ڪوڪر، پروفيسر ستار خاصخيلي، پروفيسر اقبال بلوچ، پروفيسر نصرت ممتاز، پروفيسر نظام صحرائي، پروفيسر محمد يعقوب عباسي، پروفيسر گل محمد سولنگي، پروفيسر شهنواز ميمڻ، پروفيسر سڪينا ميمڻ، پروفيسر نورجهان ڪٽري، پروفيسر عبدالرحيم راولاڻي، پروفيسر عبدالڪريم پناڻ ۽ ٻيا شامل آهن.

سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽيءَ کي سرگرم ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر قاسم راجپر ڏاڍي ڪوشش ڪئي آهي. ڊاڪٽر احسان دانش ان کي سنڌ سطح تي آڻڻ لاءِ ڪوششون ورتيون. واٽس ايپ گروپ به ٺاهيا ويا. ڊاڪٽر قاسم جي ڪوششن سان عائشا ڀاواني ڪاليج ۾ سندس ميزبانيءَ هيٺ سنڌي مضمون جي اُستادن جي گڏجاڻي ٿي، جنهن ۾ عهديدار به مقرر ڪيا ويا. ان موجب هن وقت پروفيسر علي راز شر صدر ۽ پروفيسر سيما عباسي جنرل سيڪريٽري آهن. ٻين ساٿين ۾ پروفيسر نثار منصور، ڊاڪٽر حميد سبزوئي، پروفيسر طارق عزيز شيخ، ڊاڪٽر ذوالفقار بهڻ، پروفيسر شفقت کوسو، پروفيسر عبدالعزیز خاصخيلي، پروفيسر جاويد شيخ، پروفيسر شهربانو ڪاڪا، پروفيسر رضا ڀڳهيو، ڊاڪٽر آمنة سومرو، پروفيسر امين پرڙو، پروفيسر سرور شاهه ۽ ٻيا شامل آهن.

مان کين گذارش ڪريان ٿو ته ساٿين اڄ به ڪاليج جي سنڌي اُستادن، سنڌي مضمون ۽ سنڌي شاگردن جا اڻ ڳڻيا مسئلا آهن. ڀلائي ڪري سنڌي سبجيڪٽ سوسائٽيءَ کي متحرڪ ڪري، انهن کي حل ڪرائڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪريو. اوهان اڪيلي سر جيڪا خدمت ڪريو پيا، اها ساراه جوڳي آهي پر ٻڌيءَ جي ڳالهه ئي بي آهي.

حوالا:

1. محفوظ ٿيل ذاتي رڪارڊ ۽ اخباري بيان وغيره.
2. روزاني عبرت حيدرآباد (24_4_2004)
3. روزاني سنڌ سجاڳ ڪراچي (31_8_2008)
4. مختلف ادارن جي سربراهن ڏانهن لکيل خط 1. ڊاڪٽر حميده ڪهڙو، سنڌ جي تعليم جي اڳوڻي وزير. 2. ريڪٽر، نيشنل يونيورسٽي آف ماڊرن لينگئيجز اسلام آباد.
5. مختلف ادارن جي سربراهن جا آيل خط: 1. محترم مظهرالحق صديقي، اڳوڻو وائيس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو. 2. محترم انعام شيخ اڳوڻو سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ.

سنڌ ۽ جپان وچ ۾ ثقافتي رابطا

Cultural linkages between Sindh (Pakistan) and Japan

Abstract:

The cultural linkages between the people of Sindh and Japan have been since pre-partition of the sub-continent which took place in 1947 A.D. The merchants from Sindh reached Japan in the nineteenth century and started business there. The trade of Japan was dominated by Sindhis, Marwadis, and Gujarati Muslim communities. Hindu Sindhi merchants also played momentous role. This was the period of British suzerainty in major portion of the world. The major migration from Sindh took place twice to Japan. First was originated with the British annexation of Sindh. Second took place after the partition of the subcontinent in 1947 A.D. Many Sindhi merchants, before 1947, went to Japan and settled there in Yokohama. Sindhi merchants approached Japan through two ways for the purpose of trade. Firstly, they exclusively took journey to Japan and secondly, they visited China and Japan having one travelling certificate. Sindhi people also accepted cultural impact of Japan. They married with Japanese and lived successful life. Moreover, Sindhi women and girls liked traditional dress of Japan, *Kimono*.

Cultural linkages between Japan and Pakistan are important for bilateral relations of both the countries. The cultural relations keep people close to each other and develop understanding and public opinion on matters of mutual interests. Consequently diplomatic relations gets strengthened. In this research paper such type of relations between Japan and Sindh (Pakistan) are studied.

ثقافتي رابطا ۽ ناتا ڪن ٻن خطن جي رهواسين ۾ حقيقي ۽ دائمي ويجهڙا ٿا ٿا ڪن ٿا. شهرين جي سطح تي مضبوط ناتا پنهنجي خطن وچ ۾ ٻين سطح تي جتاندار ناتا قائم ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا.

چيان ۽ سنڌ ۾ ثقافتي ناتا ان وقت قائم ٿيا جڏهن ننڍي کنڊ تي انگريزن جي حڪومت هئي. سنڌي واپار سانگي چيان ويا ۽ اتي آباد ٿيا. انهن پنهنجي ثقافت کي برقرار رکڻ سان گڏ چيان جي ثقافت ۾ به دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي. چيان ۽ سنڌ ۾ اڳ ئي هڪ گڏيل تعلق موجود هيو. موئن جو دڙو جي آثارن مان ڄاڻ ملي ٿي ته جنهن خطي ۾ هيئنر پاڪستان قائم آهي اتي 200 ق. م ۾ ٻڌمت جو زور رهيو. چيان ۾ به ٻڌمت ملڪ جي اهم مذهبن يا نظرين مان هڪ آهي. انگريزن 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪئي، جلد ئي ان کي ممبئي پريزيڊينسيءَ سان ڳنڍي، ان جو ملڪ طور وجود ختم ڪيو ويو. انهن ئي ڏينهن ۾ سنڌي واپاري چيان سميت دنيا جي مختلف حصن ۾ پهتا.

چيان ۾ ميجي شهنشاهيت (Meiji Empire) دوران چيان ۽ ننڍي کنڊ ۾ مضبوط واپاري لاڳاپا موجود هئا. ان وقت سنڌ ۽ پنجاب مان ڏکڻ ۽ اوڀر ايشيا علائقن ڏانهن ڪپهه موڪلي ويندي هئي جنهن چيان جي واپارين جو پاڻ ڏانهن ڌيان ڇڪايو. چيان جي ملن ۾ استعمال ٿيندڙ ڪپهه جو 50 سيڪڙو ان علائقي مان گهرايو ويندو هو⁽¹⁾. ڪپهه جي واپار ۾ تيزي اچڻ سبب چياني ڪمپنين ڪراچيءَ ۾ پنهنجيون شاخون قائم ڪيون⁽²⁾. سنڌي واپارين جا ٻه مشهور گروه هئا جن ڏيسارو ۾ واپاري رابطا قائم ڪيا. اهي حيدرآبادي ۽ شڪارپوري هئا. سنڌي خاص طور حيدرآبادي گروهه ننڍي کنڊ ۽ ڏور اوڀر وچ ۾ رابطي جو ذريعو بڻايو⁽³⁾. چيان ڏور اوڀر علائقي ۾ واقع آهي. شڪارپوري واپارين ”پائيواري نظام“ شاهه-گماستا (Shah gumastha) استعمال ڪيو. حيدرآبادي واپارين به پهرين اهو نظام اختيار ڪيو پر بعد ۾ ان ۾ ڪجهه تبديليون آنديون⁽⁴⁾.

ڪاروبار سنڌين جو چيان ۾ مڪيه ڏنڌو آهي. ان کان علاوه سنڌي مختلف ڌنڌن ۾ مصروف آهن. مثال طور آٽو موٽاييل، واپار ۽ فردن جي پرڻي وغيره ۾. مان 10-2009ع ۾ جڏهن چيان فائونڊيشن جي فيلوشپ تي تحقيق ڪرڻ لاءِ چيان ويس ته سائينما علائقي ۾ خيرپور جي هڪ نوجوان وساطت سان ملاقات ٿي. هن ٻڌايو ته هتي پنهنجي ڪٽنب سان رهي ٿو ۽ رڪروٽمينٽ جو ڪم ڪري ٿو. سنڌي ٻولي جو شعبو:

اوساڪايونيورسٽي چيان جي پرائين يونيورسٽين مان هڪ آهي. هتي ٻين شعبن سان گڏ سنڌي ٻولي جو شعبو به قائم ڪيو ويو آهي. ان شعبي ۾ سنڌي ٻولي جون

مختلف صنفون پڙهايون وڃن ٿيون. اتان جي هڪ چياني پروفيسر سنڌ يونيورسٽي مان سنڌي ٻوليءَ ۾ ماسٽرز جي ڊگري حاصل ڪئي. سنڌي ٻوليءَ ۾ سفر نامي کي عام ڪندڙ ميٽرين انجنيئر الطاف شيخ ان يونيورسٽي جي سنڌي شعبي ۾ سفر نامي تي ليڪچر ڏيندو رهيو آهي. **چيان ۾ سنڌين جا هڪ شهر:**

اوساڪا چيان جو صنعتي ۽ تجارتي شهر آهي. سنڌين جي اڪثريت جيئن ته واپار سان تعلق رکي ٿي ان ڪري هن شهر ۾ سنڌي چڱي تعداد ۾ آباد آهن. ان کان علاوه سنڌي ڪوبي ۽ ٽوڪيو وغيره ۾ به رهن ٿا. چيان ۾ جيڪي امير ترين سنڌي واپاري آهن انهن کي اتان جي شهرت به ملي چڪي آهي⁽⁵⁾. سعيد نقوي جو هڪ مضمون چيان جي هڪ انگريزي اخبار ۾ شايع ٿيو. هو ان ۾ لکي ٿو: ”1923ع ۾ چيان ۾ جيڪو زلزلو آيو هو ان ۾ يوڪو هاما شهر جو وڏو حصو تباهه ٿي ويو هو... سنڌي ڪميونٽي کي يوڪا هاما مان لڏائي ويجهي شهر اوساڪا ۾ آباد ڪيو ويو“⁽⁶⁾.

چيان ۾ رهندڙ سنڌي واپاري پنهنجي ڪم واسطي صرف چيان تائين محدود نه آهي، دنيا جي مختلف ملڪن ۾ آباد سنڌي واپارين سان انهن جو مضبوط تعلق آهي. اهي انهن کان شيون گهراي چيان ۾ کپائين ٿا. ننڍي کنڊ جي ورهاست (1947ع ۾ پاڪستان ۽ ڀارت انگريزن جي غلامي مان آزادي حاصل ڪئي) کان اڳ اها چوڻي عام هئي ته دنيا ۾ جيتريون به ٻوليون آهن اهي سڀ حيدرآباد سنڌ ۾ ڳالهيون وڃن ٿيون. مطلب اهو ته سنڌ جو واپاري دنيا جي هر ڪنڊ ۾ ويندو هو ۽ اتان جي ٻولي سکي ان ۾ ڳالهائي سگهندو هو⁽⁷⁾.

چيان ۽ الطاف شيخ:

سنڌ جو سيلاني الطاف شيخ سامونڊي جهاز جو انجنيئر هو. هيئن رٽائر آهي. هي سامونڊي جهازن جي ذريعي دنيا جي مختلف بندرگاهن تي پهتو. ملڪ گهميا ۽ اتان جو حال احوال سفرنامن جي شڪل ۾ ڪتابن ۾ محفوظ ڪيو. خاص ۽ عام قاري انهن ڪتابن ذريعي دنيا جي مختلف ملڪن بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهن ٿا. چيان ڏور اوڀر علائقي جو هڪ اسريل ۽ صنعتي ملڪ آهي جيڪو ايشيا کنڊ ۾ واقع آهي. چيان بابت الطاف شيخ پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو ته عام ماڻهن جي راءِ مطابق چيان هڪ محظ ٽيڪنيڪل ملڪ آهي جتي صرف ڪارون، ڪمپيوٽر ۽ ڪئميرا تيار

ڪيا ويندا آهن، ايئن هرگز نه آهي. چيان شعر شاعري ۽ علم و ادب ساڻه مالا مال آهي... چيان ۾ اڄ به قديم رسمون ۽ رواج، انساني قدر، پراڻي تهذيب ۽ ثقافت موجود آهي. هن سيلاني انجنيئر پنهنجي سفر نامن ۽ چيان جي ريتن رسمن، رهڻي ڪهڻي، تهذيب، ثقافت، روزاني زندگي، ٻارتي نالي رڪڻ جي رسم، چيان ۾ انسانذات جي عزت، چيان ۾ عالمن ۽ ليکڪن جو قدر ۽ احترام اتان جي مشهور بلت ترين، ريسٽورنٽس، طعامن وغيره بابت حال احوال درج ڪيو آهي. چيان بابت الطاف شيخ سنڌي ۽ اردو ٻولين ۾ ڪتاب لکيا آهن. انهن مان ڪجهه ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

- (1) چيان جن جي جيءَ سان
- (2) چيان رس
- (3) توڪيو جي گيشا گرل
- (4) چيان 25 ورهين بعد
- (5) ڪراچي کان ڪوڪورا
- (6) ڳالهيون تنهن چيان جون
- (7) چيان ڪي دن (اردو)، ۽
- (8) گيشائون ڪي ديس مين (اردو)

چياني شاعري سنڌي ٻولي ۾:

چياني شاعري جي مختلف صنفن مان هائڪو به هڪ صنف آهي. ان جو بيت تن ستن تي مشتمل هوندو آهي جنهن ۾ شاعر ڪنهن موضوع يا شيءِ بابت پنهنجو خيال يا تصور بيان ڪري ٿو. هائڪو صنف سنڌي ٻولي ۾ انگريزي ٻولي ذريعي پهتي، چياني ٻولي وانگر سنڌي ٻولي ۾ به اها تن ستن تي مشتمل ٿئي ٿي. ان کان علاوه اها صنف اردو ۽ پنجابي ٻولين ۾ به موجود آهي. سنڌي ٻولي ۾ ان صنف جو بنياد وجهندڙ نارائڻ شيام آهي. ان کان پوءِ مختلف شاعرن ان صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. سنڌ جو مھان ڪوي شاعر شيخ اياز به ان صنف کي پنهنجي شاعري ۾ جاءِ ڏني. هن جو ڪتاب ”پن چڻ پڄاڻان“ هائڪو صنف تي لکيل آهي. ان ڪتاب مان هڪ هائڪو هيٺ ڏجي ٿو:

میان! مان چاڻان!

ٿيندو چا گل مهر سان

پن چڻ پڄاڻان

امداد حسينيءَ به ان صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. جيئن ته اهو بيت ٽن ستن تي مشتمل هوندو آهي، ان ڪري امداد حسينيءَ هائڪو لفظ کي سنڌي ويس پهرائي ”ٽيڙو“ جو نالو ڏنو. سنڌي ٻوليءَ جي هن پلوڙ شاعر جا ڪجهه ٽيڙو هيٺ ڏجن ٿا:

مون ۽ مورَ

توڙي ماٺ رڙي رڙي

سناتي سان لڙي لڙي

مون ۽ لائڻ

ڪاتي رات سڙي سڙي

اوندا هي سان لڙي لڙي

هنن ٻنهي ٽيڙون ۾ شاعر انسان، پڪي ۽ روشني جو مثال ڏيندي پڙهندڙ ۾ اتساهه پيدا ڪري ٿو. شاعر چئي ٿو ته مسلسل عزم ۽ همت سان انسان منزل ماڻي سگهي ٿو. شاعر ٽن ستن ۾ ڪردار، جدوجهد، پس منظر ۽ منزل کي واضح ڪري بيان ڪيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي شاعر زاهد شيخ ٽيڙو کي گيت جي شڪل ڏئي ”هائڪو گيت“ جي هڪ نئين صنف ڏيڻ جو تجربو ڪيو آهي. انهن گيتن مان هڪ گيت نموني طور هيٺ ڏجي ٿو:

شام جون هيرون

سمنڊ جو ويرون

ڪيئي تصويرون

تنهن خوابن ۾

تھڪڙا تنهنجا پينگهه لوڏن تي

وار وڪرن ٿا

منهنجي خوابن ۾

مرڪنڊڙ چمرا

چو ته شاديءَ جا

ٿا لڳن شهر

منهنجي خوابن ۾

مست آهي ٿيو
سونهن تنهنجي تي
چنڊ جهومي ٿو
منهنجي خوابن ۾
پل وسن بوندون
هيل زاهد سان
ساڻ آهين تون
منهنجي خوابن ۾

مرد شاعرن سان گڏ عورت شاعرن به ٿيڙو جي صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. امداد حسينيءَ جي گهر واري ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ناليواري شاعره سحر امداد جو چيل هڪ ٿيڙو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

راند ڪريندو ڪير
”سنڌيا“ جو ڊوڙندي
قتجي پيو آ پير

سنڌي پوشاڪ:

چيان ۾ رهندڙ سنڌي پنهنجي ثقافتي لباس سان گڏ جپاني پوشاڪ به پائين ٿا. جن سنڌين جپاني چوڪرين سان شاديون ڪيون آهن اهي به سنڌي پوشاڪ پڻ اوڍين ٿيون.

پاڪستان - چيان ثقافتي ٺاه:

1957ع ۾ پاڪستان جيان هڪ ثقافتي ٺاهه تي صحيحون ڪيون. ان ٺاهه جي آرٽيڪل II مطابق ٻئي ملڪ پروفيسرن، عالمن، شاگردن ۽ ثقافتي سرگرمين ۾ مصروف فردن جي متاستا کي هتي وٺرائيندا. سنڌ يونيورسٽي جا مختلف استادن سرڪاري اسڪالرشپ تي جيان مان پي ايڇ ڊي ڪري آيا آهن ۽ پنهنجي قابليت ۾ اضافو ڪرڻ سان گڏ شاگردن کي به فائدو پهچائي رهيا آهن. ان کان علاوه مختلف عالم به پنهنجي تحقيق واسطي جپاني ادارن جي فيلوشپ تي جيان ويا ۽ اتي تحقيقي سمولٽين مان لاپ پرايو.

ان ثقافتي ٺاهه جي آرٽيڪل IV مطابق ٻئي ملڪ پاڻ وٽ ثقافتي تنظيمون قائم ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ سهڪار ڪندا. جيان ۽ پاڪستان وچ ۾ ڪيتريون ئي ثقافتي تنظيمون

قائم آهن جيڪي ٻنهي ملڪن وچ ۾ ثقافتي ناتا مضبوط ڪرڻ ۾ اهم ڪاردار ادا ڪري رهيو آهن.

پاڪستان-چيان ڪلچرل ايسوسيئيشن پاڪستان ۾ ۽ چيان-پاڪستان ايسوسيئيشن توڪيو چيان ۾ ڪم ڪري رهي آهي. پهرين ذڪر ڪيل تنظيم جون شاخون اسلام آباد، ڪراچي، لاهور، پشاور ۽ ڪوئيٽا ۾ قائم آهن. انهن تنظيم ٻنهي ملڪن جي عوام کي هڪٻئي جي ويجهو آڻڻ ۽ هڪ ٻئي کي سمجهڻ ۾ اهم ڪاردار ادا ڪيو آهي. اهي ثقافتي ناتا ٻنهي ملڪن جي خوشگوار سفارتي ناتن جي بنيادن مان هڪ بنياد آهي.

سنڌ جا روايتي ثقافتي ڪپڙا:

چيان سنڌ جي روايتي ڪپڙن ۾ دلچسپي رکي ٿو. سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ۾ ڪراچي ۾ مقرر چياني قونصل جنرل فيبروري 2017ع ۾ صحافين سان ڳالهائيندي يونيورسٽي جي آرٽس ۽ ڊزائن شعبي جي شاگردن تي زور ڀريو ته اهي سنڌي اجرڪ ٽوپيون، ڀرت ۽ پيوهٽ جي هنر جو سامان تيار ڪن ته جيئن اهي شيون چيان موڪلي (export) سگهجن. هن وڌيڪ چيو ته چيان ۽ پاڪستان خاص طور تي سنڌ جي ثقافت ۾ گهڻي حد تائين هڪجهڙائي آهي. چيان ۾ ماڻهو سنڌي ثقافتي هٿنڊي ڪرافٽس کي پسند ڪن ٿا.

ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته چياني سنڌ جي ثقافت ۽ ثقافتي ڪپڙن کي ڪيترو پسند ڪن ٿا. مارچ 2017ع ۾ شاهه عبداللطيف يونيورسٽي انڊوومينٽ فنڊ فارٽرسٽ ۽ اسپين اينڊ چياني سينٽر فار سائوٿ ايشين ڪلچرل هيريٽيج وچ ۾ هڪ ميمورينڊم آف انڊراسٽينڊنگ تي صحيحون ڪيون ويون. ان مطابق پاڪستان، چيان ۽ اسپين وچ ۾ تحقيق، قديم آثارن (Archeology)، ثقافتي ورثي ۽ ورڪشاپ ۽ سيمينار وغيره منعقد ڪرڻ هو. ثقافتي سرگرمين کي جيئارڻ ۽ هٿي وٺرائڻ لاءِ فيبروري 2018ع ۾ ڪئلينڊر جي نمائش منعقد ڪئي وئي.

سنڌ ۾ چياني کاڌا پسند ڪيا وڃن ٿا ۽ شوق سان کاڌا وڃن ٿا. انهن کاڌن ۾ تانگو يا ڪي (مڇي ڪيڪ)، نوڊلس ۽ ٻيا روايتي کاڌا شامل آهن.

پاڪستان جي قائم ٿيڻ (1947ع) ۽ چيان جي آمريڪي قبضي مان نجات حاصل ڪرڻ (1951ع) کان اڳ ئي ٻنهي خطن جي ماڻهن وچ ۾ ثقافتي ناتا قائم ٿي چڪا هئا.

اهي وقت گذرڻ سان گڏ وڌيا، جن مضبوط سياسي ۽ سفارتي ناتا قائم ڪرڻ جو بنياد مهيا ڪيو.

حوالا:

1. احمد راشد ملڪ: پاڪستان-جاپان رليشنز ڪنٽيونيٽي اينڊ چينج ان اڪنامڪ رليشنز اينڊ سڪيورٽي انٽريٽس، راتو تليج ٽيلراينڊ، فرانس، لنڊن، 2009، صفحو 18
2. ساڳيو
3. جئٽي پٽ اچاريم، بانڊ ڊي مٿ: انڊين بزنس ڪميونٽيز ان سنڌ، انسٽيٽيوٽ آف سائوٿ ايسٽ ايشين اسٽڊيز سينگاپور، 2011 صفحو 48
4. ڪاڊي مارڪوٽس، ڊي گلوبل ورلڊ آف انڊين مرچنٽس، 1750-1947 ٽريڊرس آف سنڌ فرام بخارا توپناما، ڪئمبرج يونيورسٽي پريس، نيويارڪ، 200، صفحو 156
5. الطاف شيخ، جاپان ڪي دن، ويلڪم بڪ پورٽ، ڪراچي 2016ع صفحو 40
6. ساڳيو
7. ساڳيو

لغت نويسيءَ جا ضابطا، اصول ۽ طريقيڪار

Disciplines, Principles and Methodology of Lexicography

Abstract:

Lexicography is an activity and art of compilation, composition and editing of dictionaries, though it is also taken as work of writing. It has two disciplines, namely practical lexicography and theoretical lexicography. The first one is related with compilation or writing of dictionaries by art and craft and the later discipline is associated with analysis and account of semantic and syntagmatic study within the vocabulary of a language.

It is essential for a lexicographer that he must be an honest and a sincere person. Also, he should not induce his or her likings and dislikings or jealousy in the text or explanations of the words. He should be careful in the selection of words and their synonyms.

The methodology of lexicography depends upon many factors, such as: type of lexicon, languages involved, thickness of dictionary, selection of terms and words, etymology, spelling, pronunciation, alternate words, explanations, grammatical variations, and idiomatic meanings.

In this research paper, I have discussed these disciplines, principles and methodology of lexicons in detail.

ٻوليءَ ۾ لفظ پنهنجين اصطلاحي ۽ لغوي معنائن سميت مروج هوندا آهن. ان ڪري لغت جي ڪتاب (Dictionary/Lexicon) کي جنهن ۾ اهي معنائون ڏنيون وينديون آهن، عام طور لکڻ يا تصنيف ڪرڻ بدران، ترتيب ڏيڻ ۽ تدوين ڪرڻ جو ڪم ليکيو ويندو آهي. جڏهن ته اهو ڪم، جنهن کي اصطلاحي طور لغت نويسي (Lexicography) چئجي ٿو، ڪو ايڏو سهنجو به نه آهي. لغتن جوڙڻ جي آڳاٽي دور ۾ لغت نويسيءَ کي تصنيف جو ڪم به سمجهيو ويندو هو. لغت لکڻ مان مراد، حقيقت ۾

لفظن جون تشريحوون لکڻ به آهي. ان ريت، لغت لکڻ، ترتيب ڏيڻ ۽ تدوين ڪرڻ کي لغت نويسي چئجي ٿو. يعني لغت لکڻ سان گڏوگڏ سميوڙ (compilation)، ترتيب ڏيڻ (composition)، ۽ تدوين ڪرڻ (editing) جي سرگرميءَ جو نالو آهي. عام طور، لغت کي ترتيب ۽ تدوين جو ڪم ئي ڄاتو ويندو آهي، ڇاڪاڻ ته لفظ ۽ انهن جون معنائون سماج ۾ موجود هونديون آهن، جن کي ميٽري، چنڊچاڙ جي عمل مان گذاري، گڏ ڪيو ويندو آهي. لغت ۾ جيئن ته لفظن جي معنيٰ، مفهوم، سمجهاڻي وغيره ڏني ويندي آهي، ان ڪري لغت جي جوڙڻ کي ترتيب، تاليف، تدوين، سميوڙ واري سرگرمي سڏي گهٽ اهميت ڏني ويندي آهي، جيتوڻيڪ لغت جهڙو وسيع حوالاجاتي ڪتاب مرتب ڪرڻ يا جوڙڻ ڪو سهنجو ڪم نه آهي، ڇاڪاڻ ته لغت ۾ هر هڪ لفظ جون، لغت جي قسم پتاندر، سڀ ضروري ڳالهيون بيان ڪرڻيون پونديون آهن. خاص ڪري ان جا صرفي ۽ نحوي تفصيل لکڻا پوندا آهن. لغت کي لکڻ، ڪو به چئن ڏينهن يا مهينن جو ڪم نه آهي، اهو ڪم ڪيترن ئي سالن تائين مڪمل ڏيان سان ڪرڻ بعد تڪميل تي رسندو آهي. ڪن لغتن جي جوڙڻ ۾ لغت نويسن جون ڄمارون به ڳري ويون. ان ڪري ئي لغت نويسيءَ کي اٺ کانئو ڪم پڻ چيو ويندو آهي. ايڏي گهڻي محنت ڪرڻ ۽ وقت ڏيڻ باوجود، لغت ۾ ڪي داخلائون رهجي وڃن جي گنجائش هوندي آهي يا ڪن داخلائن ۾ اختلاف ٿي پوندو آهي. عام طور، ڪنهن به ٻوليءَ جي عام (General) لغت ۾، لفظ گڏ ڪرڻ کان وٺي، ان جي اچارن، قسمن، مترادفن، متبادلن، معنائن ۽ سمجهاڻين کي، سندن ۽ مثالن سان درج ڪرڻ جي گهرج رهندي آهي.

لغت لکڻ جي سموري محنت طلب عمل، علمي ۽ عملي طريقيڪار ۽ سات (process) کي لغت نويسي چئجي ٿو. ان جو ٻيو متبادل لغت سازي پڻ آهي. لغت جوڙڻ جي سڄي عمل کي، سائنسي انداز سان، سرانجام ڏيڻ جو انگريزي نالو 'ليڪسيڪاگرافي' (Lexicography) آهي، يعني 'ليڪسيڪاگرافي' لغتون جوڙڻ جو علم آهي، جنهن جو تعلق 'اطلاقي لسانيات' (Applied Linguistics) سان آهي. ان ڪري اها ٻوليءَ جي سائنسي شاخ جي حيثيت رکي ٿي. 'ليڪسيڪاگرافي' ٻن لفظن 'ليڪسڪن' ۽ 'گرافي' (-graphy) جي ميلاپ مان جڙيل علمي اصطلاح آهي. 'گرافي' (-graphy) ترڪيبي اسم ناهيندڙ پڇاڙي آهي، جيڪا: (1) بياني يا تعريف

* ليڪسيڪاگرافي جو اسان وٽ عام اچار 'ليڪسيڪوگرافي' ڪڍيو ويندو آهي.

سائنس جي وضاحت ڪري ٿي جهڙوڪ: geography (جيوگرافي); (2) ٽيڪنڪ يا فن جي نشاندهي ڪري ٿي جهڙوڪ: photography (فوٽوگرافي) ۽ typography (ٽائپوگرافي), ۽ (3) سمئن اڪرن جي نموني يا هنر جي وضاحت ڪري ٿي جهڙوڪ: calligraphy (ڪئليگرافي).

لغت نويسيءَ جا ضابطا (Disciplines of Lexicography):

لغت نويسيءَ جا هيٺيان به ضابطا آهن:

(1) عملي لغت نويسي (Practical lexicography), ۽

(2) نظرياتي لغت نويسي (Theoretical lexicography).

عملي لغت نويسي ڊڪشنرين کي مرتب ڪرڻ، لکڻ ۽ تدوين ڪرڻ جو فن (art) يا هنر (craft) آهي. هن ضابطي تي سنڌي ٻوليءَ ۾ چڱو ڪم ٿيو آهي ۽ مختلف نوعيتن جون گهڻيون ئي لغتون مرتب ڪيون ويون آهن. خاص طور انگريزن جي حڪومتي عهد ۾ ٻن ٻولين (ٻه-ٻوليائي، Bi-lingual) لغتن جي تدوين سان، لغت نويسيءَ جي باضابطا شروعات به ٿي، ته ان کي هڪ موضوع (subject) طور پڻ هٿي وٺرائي وئي.

نظرياتي لغت نويسي ٻوليءَ جي ليڪسن (وڪيپيلري) اندر معنوي، گرداني ۽ نحوي ترڪيبي جزن جي لاڳاپن جي ڇنڊڇاڻ ۽ تجزيي ڪرڻ، لغتن اندر لغت جي جُزن ۽ ڊيتا کي ڳنڍيندڙ بناوتن جي نظرين کي ٺاهڻ، ۽ حالتن جي مخصوص قسمن ۾ صارفن (users) پاران ڄاڻ جي ضرورتن جو هڪ عالماڻو ضابطو آهي. گڏوگڏ اهو به ته ڪهڙيءَ ريت صارف ڇپيل ۽ اليڪٽرانِي (electronic) لغتن ۾ آندل تفصيل کي بهترين طرح ڪتب آڻي سگهي ٿو. نظرياتي لغت نويسيءَ کي 'مٿيڙي/آتم لغت نويسي' (metalexigraphy) پڻ چئجي ٿو.⁽¹⁾ هن ضابطي تي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪم تمام گهٽ ٿيو آهي. وياڪرڻ (گرامر، Grammar) جي مختلف ڪتابن ۾، ان ضابطي جي ڪن جزن کي ته مطالعي هيٺ آندو ويو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ لغت نويسيءَ جو هيءَ اهم ضابطو تفصيلي مطالعي کان پوءِ به وانجهيل آهي.

ڊاڪٽر فهميده حسين پنهنجي تحقيقي مقالي ”علم اللغات ۽ سنڌيءَ ۾ لغت سازيءَ جي روايت“[♦] ۾، انهن ٻنهي ضابطن کي لغت نويسيءَ جا قسم ڄاڻايو آهي. هوءَ لکي

♦ ڊاڪٽر فهميده حسين، ان مقالي ۾، ’علم اللغات‘ لاءِ (Lexicology) ۽ ’لغت سازيءَ‘ لاءِ (Lexicography) اصطلاح ڪتب آندا آهن.

ٿي: ”Lexicography“ جا ٻه قسم ٿيندا آهن، هڪ اصولي لغت سازي (Theoretical Lexicography) ۽ ٻيو عملي لغت سازي (Practical Lexicography).⁽²⁾ درحقيقت، اهي لغت جي قسمن بدران، ان جا ضابطا آهن. لغت جي قسمن ۾ هڪ ٻوليائي عام مقصدِي لغتون (Monolingual/Unilingual General Purpose Dictionaries)، ٻي ٻوليائي توڙي گهڻ ٻوليائي لغتون (Bilingual and Multilingual Dictionaries)، عالماڻيون لغتون (Scholarly Dictionaries)، ۽ خاص لغتون (Special Dictionaries) شامل آهن.

لغت نويسيءَ جي مٿي ڄاڻايل ٻنهي ضابطن يعني عملي لغت نويسيءَ ۽ نظرياتي لغت نويسيءَ ذريعي، تفصيل سان ۽ سٺيءَ ريت، ڪنهن به ٻوليءَ ۽ ان جي وياڪرڻي سٽاءَ کي پوريءَ ريت مطالعي هيٺ آڻي سگهجي ٿو. ان ڪري، انهن ٻنهي ضابطن جي لسانيات توڙي لغت ۾ وڏي اهميت ۽ ڪارج آهي. جڏهن ته اهي ٻئي ضابطا، سماجي علمن جي اڀياس ۾ پڻ ٻانهن ٻيلي هوندا آهن. لفظن ۾ قومن جي تاريخ، ثقافت، ريتون رسمون، تصور خيال، امنگون سمايل هونديون آهن، ان ڪري لفظن جو گهڻ رخو مطالعو تمام ضروري هوندو آهي. پروفيسر عبدالجبار شاڪر موجب: ”اگر کسی قوم کی تاریخ مٽ جائے تو محض لغت کی مدد سے اس کے تمام آثار کواز سر نودریافت کیا جاسکتا ہے۔ لفظوں کے باہمی روابط سے اور ان کی سیاحت سے قوموں کے تعلقات کا نقشہ مرتب کیا جاسکتا ہے۔ اس حوالے سے لغت کا مطالعہ ایک سائنسی اور فنی منہاج کا متقاضی ہے۔“⁽³⁾ ٻوليءَ جي ”لفظن جو ذخيرو ۽ انهن جي استعمال جو طور طريقو ٻڌائيندا آهن ته سندن ڳالهائيندڙن جي قومي ثقافت ڇا آهي.“⁽⁴⁾ ان ڪري انهن ذخيرن جو اڀياس اڻٽر ٻڻجي پوي ٿو. جيڪڏهن لغتون نه لکيون وينديون، ته لفظ ۽ انهن جون معنائون گم ٿينديون وينديون، جنهن جو لازمي نتيجو نڪرندو ته هوري هوري ٿي، گهڻا ئي لفظ متروڪ ٻڻجي ويندا ۽ سماج ۾ استعمال ٿيڻ ڇڏي پنهنجو ڪارج وڃائي ويهندا. لغت جي لسانيات ۾ ڪارج بابت ڊاڪٽر فهميده حسين جي هيءَ راءِ پڻ اهم آهي ته ”ٻوليءَ جي سکيا، ترقيءَ ۽ درست استعمال لاءِ لغتن جو وڏو ڪردار هوندو آهي. اهي نه صرف ڪنهن ٻوليءَ جي لفظي ذخيري کي محفوظ ڪن ٿيون، بلڪ ان جي لفظن جي صحيح هجي، وياڪرڻي حيثيت ۽ اشتقاقن بابت به ضروري ڄاڻ مهيا ڪرڻ جو ذريعو ٿين ٿيون.“⁽⁵⁾

لغت نويسيءَ جا اصول:

سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۾ لغت نويسيءَ جي اصولن کي عام طور لغت جوڙڻ جي طريقيڪار سان ملايو ويو آهي، جڏهن ته اهي ٻئي معاملو هڪ ٻئي سان ڳنڍيل هئڻ باوجود، الڳ الڳ پڻ آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجن جوڙيل لغتن جي مهاڳن ۽ مقدمن ۾ گهڻي ڀاڱي انهن طريقيڪارن کي ئي درج ڪيو آهي، جن هيٺ هن اهي لغتون جوڙيون. ڊاڪٽر غلام علي الانا جو ”لغات سنڌي مخففات“ (1991ع) ۾ ڪارائتو ’مقدمو‘ لکيل آهي، پر ان ۾ به اصولن، قاعدن ۽ قانونن جي تفصيل هيٺ، گهڻي ڀاڱي طريقيڪار کي ئي بيان ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ لفظ ميٽر، الف-بي وار چٽڪيون ۽ فهرستون ٺاهڻ، اچار هجي، جزن، پڊن وغيره جا نُڪتا بيان ڪيل آهن.⁽⁶⁾ اهڙيءَ ريت، ڊاڪٽر فهميده حسين جي مقالي ”علم اللغات ۽ سنڌيءَ ۾ لغت سازيءَ جي روايت“ ۾ به چٽي نموني اصولن کي بحث هيٺ نه آندو ويو آهي، پر مجموعي طور مقالي جي حوالي سان ڳالهه بيان ڪئي وئي آهي ته ”هن مضمون ۾ ڪجهه بنيادي اصول بيان ڪيا ويا آهن“⁽⁷⁾، جنهن کان پوءِ لغت نويس لاءِ ڪي بنيادي نُڪتا بيان ڪيا ويا آهن، جن ۾ لغت نويس لاءِ معنويات، صوتيات، صرفيات، نحويات، علم اشتقاق، صورتخطي، ترتيب جي جاڙ هجڻ بابت سمجهائيل ۽ بحث ڪيل آهي. ان ڪري اصولن ۽ طريقيڪار کي هڪ ٻئي کان وڌيڪو بيهارڻ لازمي آهي.

لغت نويسيءَ جي اصولن هيٺ سڀ کان اهم ڳالهه هيءَ آهي ته لغت نويس کي هر لحاظ کان ايماندار سچو ۽ مخلص هئڻ گهرجي. ان لحاظ کان ضروري آهي ته لغت نويس:

1. ڪنهن به لفظ کي ذاتي بنياد تي پسند يا ناپسند نه ڪندو هجي ۽ حاسداڻي روپي کان وانجهيل هجي،
2. لفظن جون حقيقي معنائون، مفهوم، سندن ۽ مترادف پيش ڪري،
3. لفظن جي چونڊ ۾ ڌر نه بڻجي، پر هر هڪ لاڳاپيل لفظ کي، لغت جي نوعيت ۽ قسم موجب، داخلا هيٺ آڻي،
4. پنهنجيءَ مرضيءَ موجب لفظن جي معنائن ۽ مترادفن کي لڪڻ کان پاسو ڪري،
5. لفظ جو اشتقاق جنهن به ٻوليءَ منجهان نڪرندڙ هجي، ان کي ان منجهان ئي پيش ڪري،
6. لفظ جي حقيقي بيهڪ ۽ سڀني ممڪن اچارن کي لکت ۾ آڻي.

7. ڪنهن به هڪ علائقائي اچار کي، ٻئي علائقائي اچار تي فوقيت نه ڏئي، خاص ڪري، جنهن علائقي سان پاڻ تعلق رکي ٿو، صرف ان علائقي جي تلفظ اتي مروج معنيٰ ۽ اتان جي سندن کي اهميت نه ڏئي.
8. سندن ڏيڻ ۾ ذاتي پسند ۽ ناپسند کي وچ ۾ اچڻ نه ڏئي.
9. مثالي فقرا ۽ جملا اڌاڪري ٻوليءَ ۾ قلمبند نه ڪري، ۽
10. لغتن جي اڳ ٿيل سموري ڪم کان آگاهه هجي ۽ ان تي حقيقي ۽ تعميري تنقيدي نگاهه رکندڙ هجي.

لغت نويسيءَ جي اصول هيٺ اهو پڻ لازمي آهي، ته لغت نويس کي پنهنجن قومي، مذهبي، ثقافتي، نسلي ۽ شخصي خيالن جي اپتار لغتن ۾ نه ڪرڻ گهرجي. ڪا به لغت، جنهن به قسم سان تعلق رکي ٿي، ان کي، ان موجب ئي تدوين ڪرڻ جي صلاحيت جو هجڻ لازمي آهي.

لغت نويسيءَ جو فن:

لغت نويسيءَ جي فن جون تمام گهڻيون تقاضائون آهن، جن تي عمل ڪرڻ سان ئي هڪ سٺي لغت جوڙي سگهجي ٿي. لغت نويسيءَ جي فن جو دارومدار مختلف جزن تي آهي. لغت نويسيءَ جي فن ۾ لغت نويسيءَ جي اصولن سان گڏ لفظ ۽ انهن جي معنائن جي داخلائن جو طريقو اچي وڃن ٿا.

لغت نويسيءَ جو طريقيڪار:

لغت نويسيءَ ۾ لغت جوڙڻ جي طريقيڪار جي تمام گهڻي اهميت آهي. صحيح طريقيڪار نه هئڻ ڪري، اڪثر لغتن جي لکڻ ۽ مرتب ٿيڻ جو ڪم اڌ ۾ ئي ختم ٿي، تڪميل تي رسي نه سگهندو آهي. طريقيڪار جي صحيح نه هئڻ جي ڪري لغتن ۾ ترتيب، داخلائن، معنائن، سندن ۽ سمجهائين سميت ڪيئي خاميون ۽ ڪوتون پڻ رهجي وينديون آهن.

هيٺ لغت نويسيءَ جي طريقيڪار کي واضح ڪرڻ لاءِ مختلف ٺڪتا درج ڪجن

ٿا:

1. قسم: لغت نويسيءَ جو قسم طيءَ ڪرڻ تمام گهڻو ضروري آهي، ته جيئن ان موجب ڪم کي اڳتي وڌائجي. مختلف قسمن جي لغتن جوڙڻ جي نوعيت الڳ الڳ ٿيندي آهي، ان ڪري هر هڪ قسم واسطي الڳ طريقيڪار جي گهرج رهندي.

2. ٻولي: لغت جو هڪ - ٻوليائي، ٻه - ٻوليائي وغيره طيءَ ڪرڻ لازمي آهي. لهجي جي صورت ۾ اوليتي لهجي کي مقرر ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن هڪ ئي ٻوليءَ جي لغت جوڙڻي آهي، ته ان صورت ۾ معياري لهجي کي اوليت ڏني ويندي آهي. ٻيءَ صورت ۾، لغت ڪنهن به ٻوليءَ جي هڪ مخصوص علائقي جي لفظن ۽ اتي مروج معنائن جي نمائندگي ڪندڙ هوندي.

3. ضخامت: لغت جي ضخامت هڪ اهم جزو آهي. ان موجب لغت ۾ داخلائون شامل ۽ رد ٿي سگهنديون آهن. جامع لغت جي ضخامت لازمي طور وڏي هوندي، ۽ عالمائي لغت ته ڪيترن ئي جلدن تي پکڙيل هوندي. خاص لغتن جي ضخامت الڳ الڳ بيمندي. 4. الف - بي جي ترتيب: لغت لاءِ منتخب لفظن ۽ اصطلاحن جون فهرستون الف - بي وار جوڙڻ ضروري آهن، ته جيئن گهربل لفظ کي سولائيءَ سان ڳولي سگهجي ۽ ان جي معنيٰ کي ڄاڻي سگهجي. جيڪڏهن ترتيب الف - بي وار نه هوندي، ته پوءِ ورق پيا ورائبا، جنهن سان سخت بيزاري پيدا ٿيندي ۽ ماڻهو لغت ڏانهن رجوع ڪرڻ چڱي ڏيندا. هاڻ ڪمپيوٽرن وسيلي به اها ترتيب آسانيءَ سان جوڙي سگهجي ٿي.

5. لفظن جي چونڊ: لفظن جي چونڊ يا انتخاب جو معاملو هڪ انتهائي اهم معاملو آهي، جنهن ۾ لغت نويس کي ڌيان ۾ رکڻو پوندو آهي، ته جوڙي ويندڙ لغت ڪهڙي قسم جي صارفن يا ماڻهن لاءِ مرتب ڪئي پئي وڃي. ڪيترائي لفظ ۽ اصطلاح لغت نويس لاءِ سمجها هوندا آهن، جن کي هو لکڻ نه چاهيندو آهي، پر ضروري نه آهي ته اهي صارفن لاءِ به سمجها هجن، ان ڪري، لغت نويس کي لفظن جي چونڊ ۾ احتياط کان ڪم وٺڻ گهرجي.

6. هجي (Spelling): مختلف لفظ الڳ الڳ هجي سان لکيا ويندا آهن، ان ڪري معياري هجي ڏيڻ کان پوءِ ٻيون مروج هجڻيون به لغت ۾ ڄاڻائڻ گهرجن.

7. اچار (Pronunciation): لغت ۾ لفظ جو اچار هڪ اهم جزو آهي. اچار جو واسطو ڳالهائڻ سان آهي، جيڪو لغت ۾ لکت وسيلي ظاهر ڪرڻو پوندو آهي، ان ڪري اهو اهڙيءَ طرح لکجي جو پڙهندڙان جي درست اچار کي ڄاڻي سگهي. لغتن ۾ اچارن جي واسطي خاص اهمت ڪيو ويندو آهي، ۽ ان لاءِ الڳ نشانين جو استعمال ڪيو ويندو آهي. ان کان سواءِ مختلف لفظن کي الڳ الڳ اچارن سان پڻ اچارڻو پوندو آهي، جن جي داخلا پڻ اٿڻ گهرجي. اچارن لاءِ بين الاقوامي فونيتڪ طريقو به اختيار ڪيو وڃي ٿو. ڪن حالتن ۾ پڌن ۽ اعرابن ذريعي به اچارن کي سمجهايو ويندو آهي.

8. معنيٰ ۽ مترادف: لفظن جي معنيٰ ڏيڻ تمام ضروري آهي. ڇاڪاڻ ته لغت جي بنيادي مقصدن ۾ اهو هڪ اهم مقصد آهي. معنيٰ بعد مترادف ڏيڻ به ضروري آهن. معنيٰ جي وياڪرڻي حيثيتن موجب ٻه معنائون درج ڪرڻيون پونديون آهن.
9. سڌون: عام مقصد ۽ عالمائين لغتن ۾ لفظن جي مختلف معنائن واسطي الڳ الڳ سڌن جي گهرج پوندي آهي. اهي سڌون نظم ۽ نثر سميت، ڪلاسيڪل ادب، لوڪ ادب ۽ جديد ادب مان به هجڻ گهرجن.
10. اشتقاق (Etymology): لفظ جو اشتقاق وڏي اهميت رکندڙ آهي، جنهن مان ان جي اصل ۽ بڻ بڻياد جي معلومات ملندي آهي. ان کان سواءِ لفظ جي قدامت جي سڌ به پوندي آهي. اشتقاق وسيلي معلوم ٿي سگهندو آهي ته لفظ ان ئي ٻوليءَ جو آهي يا ٻيءَ ٻوليءَ مان آيو آهي ۽ اهو پڻ ته لفظ جي معنيٰ ۾ ڪهڙيءَ ريت تبديلي آئي آهي.
11. صرفي ۽ نحوي حيثيت: هر هڪ لفظ صرفي ۽ نحوي طور تي ڪا به ڪا حيثيت رکندڙ آهي، جنهن موجب ان جي معنيٰ جو تعين پڻ ٿيندو آهي. ان ڪري لغت ۾ صرفي حيثيت ڄاڻائڻ ضروري آهي. ان کان سواءِ لفظ جي اسم هجڻ جي صورت ۾ ان جو واحد ۽ جمع ڄاڻائڻ سميت، مذڪر ۽ مؤنث جي ڄاڻ ڏيڻ گهرجي. معنيٰ کي واضح ڪرڻ واسطي ڪن حالتن ۾ ضد لفظ پڻ ڏنا ويندا آهن.
12. معنيٰ جي سمجهه (Sense division): ڪا به ٻولي جيتري گهڻي ڳوڙهي هوندي آهي، اوتري قدر منجهس معنيٰ جي سمجهه اخذ ڪرڻ مشڪل ٿي پوندو آهي. ان ڪري ڪن حالتن ۾ معنوي سمجهه جو اظهار ڪرڻ پڻ ضروري ٿي پوندو آهي.
13. اصطلاح معنيٰ (idiomatic meaning): لغتن ۾ عام طور سادي معنيٰ ڏني ويندي آهي، جنهن کي لغوي معنيٰ چئجي ٿو. جڏهن ته ٻي معنيٰ انهن ۾ لڪل پڻ ٿي سگهي ٿي، جنهن کي اصطلاح معنيٰ چئبو آهي، جيڪا ظاهري يا لغوي معنيٰ کان بلڪل مختلف هوندي آهي. اهڙين معنائن کي پڻ لغتن ۾ درج ڪرڻ گهرجي.
14. ادارو لائبريري ۽ ڪارڪن: جامع ۽ عالمائي لغتون جوڙڻ ڪنهن هڪ لغت نويس لاءِ انتهائي ڏکيو ڪم آهي، خاص ڪري عالمائي لغت ته ڪنهن به ريت ممڪن نه آهي، ته ڪو هڪ ماڻهو مدون ڪري سگهي. ان ڪري اهڙين لغتن لاءِ الڳ اداري، لائبريريءَ، مستقل ۽ عارضي ڪارڪنن جي گهرج پوندي آهي. ڪارڪنن جي تربيت پڻ لازمي آهي، ته جيئن اهي ڪم کي صحيح طرح ڪري سگهن.

لغت ۾ داخلا جو طريقيڪار:

مختلف قسمن جي لغتن ۾ آندل داخلائون جون معنائون ۽ ٻيو ضروري تفصيل الڳ الڳ طريقن سان لکيو ويندو آهي. انهن سڀني ۾ بنيادي ڪوشش اها ئي ڪيل هوندي آهي، ته لاڳاپيل تفصيل کي اهڙيءَ ترتيب ۾ آڻجي، جو اها صارف لاءِ وڌ ۾ وڌ لاپائتي ثابت ٿي سگهي. مثال طور، ”اوڪسفرڊ انگلش ڊڪشنري“، جنهن کي عام طور ”لرنرس (سيڪڙائن لاءِ) ڊڪشنري“ پڻ چيو ويندو آهي، دنيا جي معياري لغتن ۾ ليکجي ٿي. ان لغت جو انگريزي-سنڌي ورزن 2010ع⁽⁸⁾ ۾ ڇپيو آهي، جنهن ۾ داخلائون جو جيڪو طريقو اختيار ڪيو ويو آهي، ان جو اختصار هن ريت آهي. ڏسجي، ته اهو ڪيڏو نه گهٽ رخو ۽ جامع آهي: (1) بنيادي/اصل داخلا، سوکي ڪيل (Bold alphabet) (2) آءِ پي اي موجب اچار ضرورت موجب فرانسيسي اچار، (3) عام اچار (4) ڳالهائڻ جو قسم/وياڪرڻي حيثيت، (5) متبادل (امريڪي) هجي/اسپيل/املا، (6) صفت/اسم تفضيل، (7) اسم جي حالت ۾ جمع، (8) اسم جي حالت ۾ مؤنث، (9) فعل جي حالت ۾ ٻي ۽ ٽين صورت، (10) فعل جي تصريفي (جمع) صورت، (11) همشڪل لفظن (ساڳيءَ هجي وارن) تي مٿيرو انگ، (12) متبادل اسپيلنگ/املا، (13) ذيلي محاورا ۽ فقرا، (14) (الف)، (ب) سان تحتي معنائون، (15) مرڪب داخلائون، (16) ذيلي ۽ مشتق داخلائون جي وياڪرڻي حالت، (17) ننڍين ڏنگين ۾ موقعي مهل سان استعمال جي وضاحت (18) مثالي جملا، (19) موضوعي عنوان، (20) قاعدي موجب اضافي وضاحت، (21) لفظ جي علائقائي واهپي جي نشاندهي، (22) ننڍين ڏنگين ۾ ڪنهن اداري سان ان جي ملڪ جو حوالو، (23) نحوي ترڪيب جي وضاحت، (24) مثال سان چٽائي ترجمي سميت، (25) اصل داخلا سان جڙندڙ مرڪب لفظ، (26) جملي جي ترڪيب جي سلسلي ۾ اضافي هدايت، (27) ضرورت موجب ضد، (28) وڌيڪ معلومات ڏسڻ لاءِ اشارو (29) متبادل جي الڳ داخلا، (30) فعل جي ٻيءَ ۽ ٽين صورت جي الڳ داخلا، (31) لاطيني اصطلاحن جي داخلا، (32) حاشين ۾ دلچسپ جوڙجڪ وارن لفظن جا اشتقاق، ۽ (33) ٻن افقي ليڪن منجهه وضاحتون.

ٻهر حال، مختلف لغتن ۾ داخلا جي طريقيڪارن ۾، ڪي جزوي تبديليون ڪري سگهبيون آهن، ته جيئن لغت جي تقاضا مڪمل رهي.

لغت جون ڪجهه وڌيڪ خوبيون:

هڪ سٺي لغت ۾ هيٺيون خوبيون شامل هئڻ گهرجن:

1. گهريل لفظ کي ڳولڻ ۾ سهنجي هئڻ گهرجي. ته جيئن لفظ جي معنيٰ ترت ڄاڻي سگهجي.
2. لغت مان ڀرپور فائدو حاصل ڪرڻ جو طريقيڪار ڏسڻ گهرجي.
3. اچارن کي سمجهائڻ ۽ ياد رکرائڻ ۾ آساني ۽ ورجاءُ رکڻ گهرجي.
4. لغت جو معنائون ۽ سمجهائڻيون ان ريت ڏيڻ گهرجن، جو اهي ياد ٿي وڃن.
5. لفظن جون سڀ ممڪن معنائون ڄاڻائڻ گهرجن. ڌار ڌار معنائن ۽ مفهومن جون ڌاتوئي، لغوي، مجازي، فني، عوامي، محاوراتي ۽ مترڪ معنائون ڏيڻ گهرجن.
6. بيھڪ جي نشانين جو پورو پورو ۽ درست استعمال هجڻ گهرجي، جن جي سمجهائي الڳ ڏنل هجي.
7. لفظن ۽ اصطلاحن جي چونڊ ۾ احتياط کان ڪم وٺڻ گهرجي.
8. لغت ۾ شامل ڪيل مواد پڙهڻ ۾ سهنجو هجڻ گهرجي.

نتيجه:

هر هڪ سماج ۾ هڪ يا وڌيڪ ٻوليون ڳالهائون وڃن ٿيون. سماج جا ماڻهو ان ٻوليءَ يا ٻولين ذريعي هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن. ٻولي لفظن جي ذخيروي، انهن جي معنائن، مفهومن، سمجهائڻن ۽ مخصوص قسم جي صرفي ۽ نحوي ترتيب تي مشتمل ٿئي ٿي. ٻوليءَ جي لفظن جو رڪارڊ لغتن ۾ درج ڪيو ويندو آهي. لغت هڪ حوالاجاتي ڪتاب آهي، جنهن ۾ لفظن بابت گهڻو رُخي معلومات، الف-بي وار ترتيب ۾ ملندي آهي، جنهنڪري ان مان سولائيءَ سان گهريل لفظ بابت معلومات حاصل ڪري سگهبي آهي. 'لغتن' جا بنيادي طور چار قسم آهن، جن ۾ هڪ-ٻوليائي عام مقصدِي لغتون؛ ٻه-ٻوليائي ۽ گهڻو ٻوليائي لغتون؛ عالماڻيون لغتون، ۽ خاص لغتون شامل آهن. لغت لکڻ، ترتيب ڏيڻ ۽ تدوين ڪرڻ کي لغت نويسي (ليڪسڪاگرافي) چئجي ٿو. لغت نويسيءَ جا ٻه ضابطا "عملي لغت نويسي" ۽ ٻيو "نظرياتي لغت نويسي" آهن. لغت نويسيءَ جو بنيادي اصول آهي ته لغت نويس ايماندار، سچو ۽ مخلص هجي ۽ ساڙ وارو مزاج رکندڙ نه هجي. لغت نويسيءَ جا ڪيترا ئي قاعدا ۽ قانون آهن، جن تي عمل ڪرڻ سان هڪ سٺي لغت جوڙي سگهجي ٿي. لغت نويس لاءِ انهن قاعدن ۽ قانونن کان آگاهي لازمي آهي. لغت نويس لاءِ

لازمي آهي ته کيس پنهنجي ٻوليءَ ۽ ان جي گرامر جي مڪمل ڄاڻ هجي. لغت نويس کي مستقل مزاج هئڻ گهرجي تڏهن ئي هورٽيل ڪم کي نبيري سگهندو.

حوالا:

- (1) <https://en.wikipedia.org/wiki/Lexicography> (Assesed on 20_8_2018)
- (2) فهميده حسين، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي: مختلف لساني پهلو“، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد، ڇاپو پهريون 2012ع، ص 126
- (3) شاکر، عبدالجبار، پروفيسر: پرده اُٿاڏون اگر چهره الفاظ سے...، مصنف: ڊاڪٽر ف. عبدالرحيم، ڪتاب سرائيءَ، لاهور؛ اشاعت دوم 2016ع، ص: 6
- (4) جتوئي، علي نواز حاجن خان: علم لسان ۽ سنڌي زبان؛ ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڇاپو ٻيو آگسٽ 1983ع، ص: 11
- (5) فهميده حسين، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي: مختلف لساني پهلو“، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد، ڇاپو پهريون 2012ع، ص 9
- (6) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: مقدمو ”لغات سنڌي مخففات“، مصنف مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو/حيدرآباد، ڇاپو پهريون 1991ع، ص 1-3
- (7) فهميده حسين، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي: مختلف لساني پهلو“، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد، ڇاپو پهريون 2012ع، ص 130
- (8) اوڪسفرڊ انگريزي سنڌي ڊڪشنري، اوڪسفرڊ يونيورسٽي پريس، ڪراچي، پهريون ڇاپو 2010ع

مير عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ ساڻيهه جي سڪ

Patriotism in the poetry of Mir Abdul Hussain Sangi

Abstract:

Mir Abdul Hussain Sangi is Sindhi Neo-classical poet. He was great fan of Shah Abdul Latif Bhitai, hence inspired by his thoughts and poetic art etc. One can see Bhitai's inspiration and reflection in his poetry and diction. He belongs to British era. During his period of intellectuality, Sindhi language and literature were passing a revolutionary progress and he might be inspired by all those progressive trends and thoughts. His poetry is evidence of his era as well. He has changed the shape of Persianized Sindhi Ghazal in pure Sindhi diction and introduced new subjects in this genre. Although Sangi is famous for his classic romantic poetry, but there are many other qualities of his poetry as well, which are not exposed yet. While analyzing his poetry it seems that he has great concern with his land and people, he cannot compromise with unethical attitudes in the society. This article presents a brief study of his poetry and highlights with examples about his thoughts, diction, his concerns and a unique genre of his poetry that can be describes as "poetic travelogue", which is not common in Sindhi poetry. Indeed, it is a unique quality of his poetry. Main focus of this article is Patriotism in the poetry of Mir Abdul Hussain Sangi.

غزل جي عروضي صنف کي نيٺ سنڌيءَ جو ويس پهرايئيندڙ سنڌي نيوڪلاسيڪي شاعر ميرعبدالحسين سانگي (1851 - 1924) ٽالپر گهراڻي جي آخري حڪمران مير نصير خان جو پوتو هو. هيءَ انگريزن جي دور جو شاعر آهي. سندس ڏاڏو مير نصير خان ٽالپر به سنڌ جو سٺو شاعر هو. مير عبدالحسين جي خاندان ۾ مير شهداد خان حيدر (وفات: 1857ع)، مير حسن علي خان (وفات: 1878ع) ۽ ٻيا به سنڌي شاعر هئا. مير عبدالحسين سانگيءَ جي پيدائش ٽالپر خاندان جي جلاوطنيءَ واري دور ۾

ڪلڪتي ۾ ٿي. سندس والده هڪ انگريز عورت هئي جيڪا سندس پيدائش جي ڇهن ڏينهن کان پوءِ فوت ٿي وئي. مير عبدالحسين سانگي اُن تي چوندو هو 'اسين چنيءَ جا چورا آهيون!'

انگريزن جو دور سنڌ ۾ علم، ادب ۽ سماجي ڀلي جي حوالي سان تعمير ۽ ترقيءَ وارو دور هو. سانگي هڪ وڏ گهراڻي جي هئڻ ڪري بهتر تعليم ۽ تربيت هيٺ رهيو پر ان جي باوجود هو طبيعت ۾ سادگي پسند هو. سنڌ جي چوٽيءَ جي شاعرن ۾ اها ڳالهه نظر اچي ٿي ته شاهه سچل، سامي، شاهه عنايت يا سانگي وڏن گهراڻن جا دادلا فرزند هئا پر هنن کي ديس جي ماڻهن سان انسيت، لڳاءُ ۽ ويجهڙائي هئي ۽ انهن سڀني پنهنجي پنهنجي طور تي پنهنجن وڏ گهراڻن واري طبقي مان نڪري عوامي زندگيءَ جي رنگ ۾ رچي عوام جي جذبن، امنگن ۽ آهنجن کي شاعريءَ ۾ بيان ڪيو. عبدالحسين سانگيءَ کي ننڍپڻ کان ئي شاهه ڀٽائيءَ سان عقيدت هئي. هن هميشه شاهه لطيف جي ٻڌايل گس کي رهبري سمجهيو ۽ پاڻ کي چيو ته.. آءُ خاڪ نشين آهيان. سندس وڏا به شاهه عبداللطيف جا عقيدتمند هئا.

سندس چاچو مير حسن علي خان کيس ننڍپڻ ۾ پاڻ سان گڏ جاڏي ڪاڏي وٺي ويندو هو. وڏي ٿيڻ تي هو چاچي پاران ٻين خاندانن جي ماڻهن، بلڙي شاهه ڪريم ۽ ٻين ساداتن وٽ ايندو ويندو هو. نوجوانيءَ ۾ پنهنجي اُستاد ميبين احمد ذريعي شاهه جي درگاه سان ناتو جوڙيائين ۽ اڪيلو ئي رات جو گهوڙي تي سوار ٿي شاهه صاحب جي مزار تي راڳ ٻڌڻ ويندو هو ۽ راتوڪي رات ئي موٽي ايندو هو. پنهنجي محبوب گهر واري حاجران سان شادي ڪرڻ کان پوءِ هو ٻئي گڏجي گهوڙي تي جمعي جي رات جو راڳ ٻڌڻ ڀٽ شاهه ويندا هئا ۽ صبح جو حيدرآباد موٽي ايندا هئا. حاجران جي وفات کان پوءِ سانگيءَ جي شاهه سان اها عقيدت ۽ اُلفت اڃا به وڏي وئي. سندس ان حالت لاءِ محمد صديق ميمڻ لکي ٿو ته ”پوءِ حيدرآباد ۽ شاهه جي ڀٽ جي وچ ۾ اُگهاڙين پيرين اچڻ وڃڻ ۽ راتين جون راتيون گنجي ٽڪر تي سسئيءَ وانگر پير پڻئون ڪيائين.“ (سانگي، ص: 30)

شاهه سان وڌندڙ عقيدتمنديءَ کيس ميبين احمد جي ڀاءُ ميبين حسين جي ويجهو ڪيو. ميبين حسين موسيقيءَ جو ڄاڻو هو. سانگي، ميبين احمد ۽ ميبين حسين جي مدد سان شاهه جي حياتيءَ جي احوال بابت تحقيقي مواد ۽ روايتون جمع ڪري شاهه جي سوانح تي ٻڌل ڪتاب لطائف لطيفي فارسيءَ ۾ لکيو. اهو ڪتاب عبدالرسول قادري بلوچ

سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. سانگيءَ جي ان تحقيقي ڪتاب واري مواد مان مرزا قليچ بيگ مواد ۽ روايتون وٺي ڪتاب احوال شاهه لطيف لکيو. سانگيءَ جي شاهه سائينءَ سان ايتري گهڻي عقيدت هئي جو هن پنهنجي پياري گهر واريءَ کي به اُتي دفنايو ۽ پنهنجي لاءِ به اها وصيت ڪيائين ته کيس مرڻ کان پوءِ شاهه جي پيرن کان دفنايو وڃي. هن پٽائيءَ کي لطائف لطيفيءَ ۾ هر هنڌ مرشد چيو آهي ۽ پنهنجي هڪ سنڌي غزل ۾ پٽائيءَ بابت چوي ٿو:

هادي راه هدا آهي پٽائي پر جهلو
ياد تو هر دم ڪريان تنهن مرشد و مولِي کي آءُ

(ڪينجهر - سانگي نمبر، ص: 60)

شاهه سائينءَ جي فڪر جو اثر سندس شاعريءَ تي واضح نظر اچي ٿو. عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ سماجي زندگيءَ جو مشاهدو پٽائيءَ جي ڪلام ۾ بيان ڪيل داستان ۽ تصوف وارو نظريو وغيره شاهه ۽ بين ڪلاسيڪي شاعرن جي اثر کي ظاهر ڪن ٿا. ٽالپر ايراني اثر هئڻ ڪري فارسي لکندا پڙهندا هئا پر ڳالهائيندا سرائڪي هئا. سانگيءَ پنهنجي شاعريءَ جي مک ٻولي سنڌي رکي، سا به نيٺ سنڌي سانگيءَ جي ڪلام جا مختلف رنگ آهن. اسان هتي سندس ڪجهه رنگن ۽ خوبين جو ذڪر ڪنداسين. هن جي هر رنگ ۾ ساڻيهه جي سڪ سرس نظر اچي ٿي تنهنڪري هتي سندس ان پاسي کي وڌيڪ چٽي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي.

سانگيءَ جي مذهبي رواداري ۽ عقيدتمندي:

سانگي مذهب جي معاملي ۾ گهڻو روشن خيال هو. هو پاڻ اهل تشيع هو ۽ ان فرقي جي عقيدت به هئس پر ان جي باوجود هو صوفي نظريي جو وڏو حامي هو. سندس مذهبي رواداريءَ متعلق آغا تاج محمد لکي ٿو ”سانگيءَ جا وڏا پڪا اثنا عشري شيعا هئا. پاڻ به اهلبيت جو سچو عاشق هو ۽ حضرت علي المرتضيٰ رضه ۽ ان جي اولاد جي صفت ۽ ساراهه پنهنجي ڪلام ۾ چپي چپي تي ڪندو آيو آهي پر اصحابن سڳورن جو به گهڻو ادب ڪندو هو. شيعوي يا سني سڏائڻ بدران پاڻ کي صوفي سڏائيندو هو ۽ مذهبي بحث کان سخت نفرت هوندي هئس.“ (ڪينجهر مير عبدالحسين سانگي نمبر، ص: 273)

سانگيءَ حضرت عليءَ جي عقيدت ۾ تمام گهڻو ڪلام چيو آهي جيئن هيٺيون غزل سندس ان عقيدت کي ظاهر ڪري ٿو ان مان ڪجهه بند ڏجن ٿا:

مومنن جو آهي امام علي، ورد منهنجو سدائين نام علي
پُر پيالو ڪوثر جا لذيد ڪوثر جا ڏي محبن کي تو مدام علي
ورد منهنجو هي اول و آخر، صبح جي مُصطفيٰ ته شام علي
متحرڪ ٿين ٿا برگ درخت، وڻ به ڪن وڃند ۾ سلام علي
دين جو تڻ لڳو نثارو ٿي جڻ رسيو ٿي وڃي پيام علي
دوست عبدالحسين سو پنهنجو آهي سانگي سچو غلام علي

حضرت علي رضه جي ذڪر سان گڏوگڏ وري جڏهن مرثيا گوئي ڪري ٿو ۽ نهايت
عقيدتمنديءَ سان ڪربلا جي واقعي، ان دردناڪ صورتحال واري وايومنبل کي بيان
ڪري ٿو ته سندس عقيدتي جي پختگيءَ جو يقين ٿيڻ لڳي ٿو. اها سندس فني صلاحيت
يا فڪري پختگي به چئي سگهجي ٿي. ان مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته هُو پنهنجي عقيدتي
۾ پڪو هو پر ان ۾ انتهاپسنديءَ يا فرقي واريءَ سوچ جو حامي به نه هو ته وري جنگ
جو قائل به نه هو. ان مان اهو به ظاهر ٿي وڃي ٿو ته هُو يقينن شيعي سنيءَ واري بحث کان
قطعي طور پاسي تي آهي. ان جي بجاءِ هُو حقيقت ۽ طريقت يعني تصوف جي نظر تي جو
حامي نظر اچي ٿو. سندس هڪ غزل جو شعر آهي ته:

جو شيعن ۽ سُنين ۾ هلندڙ آهي
اي زاهد! سو آهي شريعت جو بحث
اسان سان جي ڪرڻو آهي تان ڪريو
حقيقت جون ڳالهون، طريقت جو بحث

مير عبدالحسين سانگيءَ جو ساڳيو فلسفو هن شعر ۾ به نظر اچي ٿو:

نه شيعو آهي، نه سني آهي محي الدين
سو آهي صافي، صُفي، رهنا ۽ طريق
تفاوت آهي پنهني ۾ ڪيو مُنن مُن
ڪيو مون شرب و مذهب جو ته دلئون تحقيق
مُنن جو مون کي ڪٿي سالڪان راه سلوڪ
وڃي ٿيان شوق مان تن رَه وارن جو آءُ رفيق

ان ۾ ڪوشڪ ناهي ته سانگي مذهبي انتهاپسنديءَ جي ننڍا ڪندڙ آهي ۽ مذهبي
روشن خياليءَ جا مظهر سندس شاعريءَ ۾ جا بجا نظر اچن ٿا. هُو سمورن اصحابن سڳورن

ڪي عقيدت جي نظر سان ڏسي ٿو. سانگيءَ جي ان سوچ ۽ نظريي جو عڪس هيٺين بيتن ۾ واضح پسي سگهجي ٿو.

جا آيت تظهير آهي شان ۾ جن جي
سي آءُ جزاز عزت اطهر نه ٿو ڄاڻان
مرشد کان هي ارشاد ٿيو در راهه تصوف
مُرسل جا جي اصحاب آهن صديق جا صاحب
سي رُتبي ۾ هڪ ٻئي کان ته ڪمتر نه ٿو ڄاڻان

مذهب ۾ روشن خياليءَ وارو اهو تصور ۽ لبرل ازم وارو رويو عبدالحسين سانگيءَ جي فن ۽ فڪر تي پٽائي سائينءَ جي اثر ڪري چئي سگهجي ٿو. شاهه پٽائيءَ جي صوفي نظريي جو اثر ٿي آهي جو عبدالحسين سانگيءَ به تصوف وارن نقطن ڏانهن راغب آهي. مير عبدالحسين سانگيءَ حضرت علي ڪرم الله وجهه ۽ حضرت شاهه عبداللطيف رحمت الله عليه ٻنهي جو معتقد آهي ۽ تصوف ۽ مذهب ۾ ميانرويءَ واري تصور ۾ يقين رکي ٿو. ساڳيءَ طرح سچل سرمست جي اناالحق واري نعري جي گونج هن شاعر جي فڪر کي ڳوڙهو بڻائي ٿي. سچل سرمست وجداني شاعر هو. مزاحمتي هو. سندس عشق ۾ به مزاحمت آهي. ساڳيءَ طرح سانگيءَ بلاشڪ هڪ پرپور رومانوي شاعر آهي پر سندس اناالحق جي نعري واري اظهار ۾ سندس پنهنجي مزاج سان گڏ سچل سرمست جي فڪر جو به عڪس نظر اچي ٿو. سانگيءَ جي فڪر ۽ فن بابت مختلف ماڻهن جا رايو ملن ٿا ته هُو هڪ معصوم طبيعت جو هڪ رومانوي شاعر آهي ۽ ان ۾ ڪوشڪ ناهي ته سانگيءَ جي رومانوي شاعري بهترين ۽ لاجواب آهي پر سندس صوفياتو ڪلام ظاهر ڪري ٿو ته هو عشق ۽ محبت کي دنيا جو مجازي معاملو نه پر هڪ فطري عمل سمجهي پيو. جيڪو ماڻهوءَ کي ماڻهوءَ سان ۽ ساڳي ماڻهوءَ کي خلقيندڙ ذات جي ڪائنات ۾ خلتيل هر شيءِ سان پيار ۽ محبت ڪرڻ جي سمجهه ڏيندي آهي. ان سلسلي ۾ سندس ڪلام جا ڪجهه بند هيٺ ڏجن ٿا:

ملڪ ۾ پهري پيا منصور، لڳو آهي اناالحق جو نعرو
چڙي دورنگي دين دنيا جي غازي ماري غرور
هڻي نڪتا نر نغارو
ڏچون لاتيون دردن دل ۾، چار ٿي بازو چور
اچي محبت پيو مارو

اڄ اسين وري جوش ۾ آهيون، مٽي محبت جا مخمور
واءَ لڳي ويو وحدت وارو
محبت ڪم متوالن جو سانگي آهي سُور
گوندر ۾ ٿيو آهي گذارو

ڌرتيءَ سان عشق جو اظهار:

انسان جڏهن محبت جو امين بڻجي ٿو ۽ قدرت جي خليف هر شيءِ سان سندس
انس ۽ محبت جاڳي ٿي ته پوءِ هُو سڀ کان پهريان پنهنجي پونءِ، ڌرتي جنهن تي قدم
رڪي هلڻ سڪي ٿو ۽ جنهن جي اناج ۽ پاڻيءَ جي ڪري جي سگهي ٿو ان ڌرتيءَ سان
محبت جو جذبو پين سمورين آسائشن، رونق ۽ دنياوي ڏيک ويڪ کان مٿي سمجهندو
آهي. مارئيءَ جو حُب الوطنيءَ وارو ڪردار صدين کان وٺي سنڌ جي عوام لاءِ هڪ ڏيڍ ۽
فخر جو باعث بڻيل آهي. هر دور جي شاعرن ان کي علامتي، اُهڃائي توڙي ظاهري مفهوم
۾ بيان ڪيو آهي. اهو ڪردار پنهنجي ڌرتيءَ جي ماڻهن جي خودداريءَ ۽ ڌرتيءَ سان
محبت جي علامت آهي. مير عبدالحسين سانگي به مارئيءَ جي ان حب الوطن ڪردار
ذريعي ڌرتيءَ سان اُڪير وارن جذبن جو اظهار ڪري ٿو

عجيبن جي ڏسڻ خاطر سوارا ڪيا منمنجي اکين آهين آرا
ڏسو ڪيئن منهن ڪٿي مون کي ڏسن ٿا ڪڪر آهن جي پائڻ پار ڪارا
رهي لڄ لال لوئيءَ جي سدائين، آءُ ماڙن ۾ وڃي لاهيان هي ميرا
اوهان جي باغ ۾ ڏاڙهون ۽ ليمان، اسان جي ڏيهه ۾ آهن ڏوٽرا

ويڙهيچن کي وٺين ۾ آڻن ويهاريان، اکين ۾ ڏيان عجيبن کي اوتارا
پيٽن تي ويهي ڏسجي مينهن وسندو، نزاڪت ناڪ سي آهن نظارا
سُتي، ويٺي هتي سانگي سي ساريان پري آهن پائڻ ۾ جي پيارا
(ڪليات سانگي، ص: 201)

اهڙيءَ طرح ٻين به ڪيترن ئي غزلن ۽ بيتن ۾ به مارئيءَ جي پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ
اُڪير ۽ عمر سومري سان سندس آزيون ۽ جهيڙا به بيان ڪري ٿو. جهڙيءَ ريت شاه
پتائي پنهنجي ڪلام ۾ سسئيءَ جي ڪردار کان گهڻو متاثر آهي ۽ ان لاءِ سڀ کان وڌيڪ
يعني پورا پنج سر چيا اٿائين، ساڳيءَ ريت ائين چوڻ غلط نه ٿيندو ته سانگي مارئيءَ کان

متاثر نظر اچي ٿو. وري اتي ٻه پهلو آهن: 1. يا ته هو مارئيءَ جي ڪردار کان گهڻو متاثر آهي، 2. يا وري هو پنهنجي ڌرتيءَ سان اڪير، انسيت ۽ پيار واري جذبي جو اظهار مارئيءَ جي ڪردار وسيلي ڪري ٿو.

عُمر انصاف ڪر، موڪل ڏي مون کي راڄ جا راجا

وطن ۾ آؤن وڃي هيڪر ڏسان سانگي ۽ سَنگهاريون

هتي سوچڻ جي ڳالهه آهي ته ان اظهار لاءِ هو سنئون سڌو ڪلام چئي سگهي پيو. پر هن مارئيءَ جي حب الوطني کي علامت بڻايو آهي جهڙيءَ ريت ڪلاسيڪي شاعرن خاص طور تي شاهه پٺاڻيءَ مارئيءَ کي سنڌ ڌرتيءَ جي علامت ڪري پيش ڪيو آهي. مير عبدالحسين سانگيءَ جي دور ۽ شاهه عبداللطيف پٺاڻيءَ جي دور ۾ وڏو فرق آهي. شاهه کان سانگيءَ تائين عوام ۾ شعور آگاهي ۽ بيداري اچي چڪي هئي، خاص طور تي سچل سرمست کان پوءِ. شاهه سائينءَ ڪيتريون ئي ڳالهون رزم ۾ بيان ڪيون ۽ مارئيءَ کي اُن دور جي عوامي حالتن جي علامت بڻائي پيش ڪيو. شاهه لطيف جي ڪلام کي جيڪڏهن اُن دور جي حالتن سان ڀيٽيو وڃي ته اها ڳالهه ثابت به ٿي وڃي ٿي. جڏهن ته مير عبدالحسين سانگيءَ جو دور ڪجهه مختلف هو. ان دور ۾ علامتي انداز جي ڀيٽ ۾ يا ان کان وڌيڪ حقيقت پسنديءَ سان اظهار ڪرڻ عام هو. هيءُ ته اُردوءَ جي هڪ چوڻيءَ مطابق ’ڊنڪي ڪي چوڻا! يا ڏهلين ڏمامين اعلان ڪرڻ وارو زمانو هو. سو جيڪڏهن ائين چئجي يا سمجهجي ته عبدالحسين سانگيءَ مارئيءَ کي علامت به بڻايو آهي ته ان ذريعي حقيقت ۾ پنهنجي ڌرتيءَ ۽ ڌرتيءَ وارن سان محبت جي ڳالهه ڪئي آهي تران ۾ ڪو به وڌاءُ نه سمجهڻ ڪپي، ڇو ته مير عبدالحسين سانگيءَ جي سموري ڪلام ۾ ڪجهه غزلن کان پوءِ وري مارئيءَ جي موضوع واري شاعري آهي جنهن ۾ مارئيءَ جي مُلڪ / ڌرتيءَ ۽ ماڻهن جا ڏک، سُڪ، روايتون، ريتون، رسمون، رواج، تهذيب، تمدن، کاڌا، خوراڪون، مزاج، ناز، ماڻا، انا، خودداريءَ وغيره وارن موضوعن کي مختلف انداز ۾ پيش ڪيو آهي. اهي سڀ آهن علامتون آهن جن کي سانگيءَ کان اڳ وارن شاعرن به هن ڌرتيءَ، ماڻهن جي حالتن، روپن ۽ سوچن کي مارئيءَ واري ڪلام ۾ پيش ڪيو آهي. مير عبدالحسين سانگيءَ جي ڪلام مان مارئيءَ جي موضوع واري شاعري الڳ ڪجي ته اهو سندس ڌرتيءَ جي شاعريءَ جو هڪ جدا موضوع آهي ۽ اهو مقدار ۾ سانگيءَ جي ڪلام جو هڪ وڏو حصو آهي. ان مان اهو محسوس ٿئي ٿو ته سانگي ڌرتيءَ سان وڃن

واري پنهنجي سوچ ۽ فڪر کي ڪلاسيڪي روايت سان جوڙي پنهنجي من جو آواز بڻائي ماريءَ جي ڪردار وسيلي بيان ڪيو آهي. اهڙيءَ ريت اسين اهو چئي سگهون ٿا ته سانگي رومانوي شاعر سان گڏ هڪ وڏو محب وطن شاعر به آهي. سندس شاعريءَ ۾ ڌرتي ۽ ڌرتيءَ وارن سان وچن جو ڪليو اظهار ملي ٿو.

مير عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ جو وهنوار شاهاتو آهي. سندس شاعريءَ جو گهڻو حصو رومانوي شاعريءَ وارو آهي جيڪا هن مجازي عشق دوران ڪئي ۽ هُو ان هر شئي سان محبت ڪندو نظر اچي ٿو جنهن سان سندس محبوب جو ڪو واسطو هو. اها پيون، اهي منظر، اهي ماڻهو، اهي سمورا اظهار سندس ڌرتيءَ سان ويجهو هئڻ ۽ ان سان محبت ۽ عقيدت جا نمونا ۽ سندس غزل جي سونهن آهن. اهڙيءَ طرح ڌرتيءَ متعلق سندس ڪيترائي غزل آهن جن ۾ ڪڏهن پنهنجي پرينءَ جي وچوڙي جو وڙلاپ ڪندي ته ڪڏهن ماريءَ جي ماڙن کان جدائيءَ تي ڳڻتي ڪندي مختلف نظارن، حالتن ۽ ڪيفيتن جو ذڪر ڪري ٿو. سندن سک تي سرشار ٿي ٿو ته سندن اهنجن کي پنهنجو اهنج سمجهي ٿو ۽ سندن ڏک سک وٺڻ پسند ڪري ٿو. سندس هڪ اهڙو غزل مثال طور پيش ڪجي ٿو جنهن ۾ عبدالحسين سانگي ڌرتيءَ جي غريب ماڻهن جي کاڌي ڏٺ ۽ رڀ کائڻ جي تانگهه ڪري ٿو. هتي به اختصار کي سامهون رکندي سندس غزل جا چند بند ڏجن ٿا.

پيان وڃي آءُ پيارن ۾ رڀ، پسند آهي جيڪا پنهورن ۾ رڀ
هتي جا آهن ڪاڇ ڪاڻڻ گناهه، ثواب آهي ڪاڻڻ سنگهارن سان رڀ

وڻي ڏٺ ڏوئين کي ٿو ڏيهم ۾، غنيمت آهي ويتره وارن ۾ رڀ
نصيب آهن ڪوڙن کي ٿيون نعمتون ٿي سورن سان حاصل سچارن ۾ رڀ
ڪري سانگ سانگي هتي کان هتي ورهائين ويهي ولهارن ۾ رڀ
(ڪليات سانگي، ص: 222، 221)

سانگيءَ جو ڪلام، ڊائري ۽ سفرناما:

سانگيءَ جي غزلن ۾ هڪ منفرد ڳالهه اها آهي ته هو پنهنجي ڪلام ۾ ڊائريءَ وانگر تاريخ پڻ شامل ڪري ٿو. سندس غزلن ۾ اڪثر هڪ بند اهڙو به هوندو آهي جنهن ۾ ان غزل لکڻ واري تاريخ، ڏينهن، مهينو ۽ سن وغيره بيان ٿيل هوندو آهي جيئن،
'ماه مارچ آهي، سال اوڻيهه سئو چار عيسوي، ڪيترن ڏينهن کان ڪيتيءَ ۾ رهون ٿا شادمان'

اهڙيءَ طرح اهو آسانيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو ته سانگي اهو غزل ڪڏهن چيو هوندو. شاعرن جي ڪلام ۾ اها خصوصيت ۽ انفراديت سانگيءَ جي ڪلام کان سواءِ شايد ڪنهن ٻئي ۾ نه هجي.

مير عبدالحسين سانگي هڪ اميرائو ٻار هو جنهن لاءِ شڪار ڪرڻ هڪ عام مشغلو هو پر جيئن ته سانگي هڪ عام رواجي شاهائي سوچ وارن نوجوانن کان مختلف ذهن رکندڙ هو. ان ڪري سندس رويو عيش عشرت ۾ زندگي گذارڻ بدران سماج ڏانهن گهڻو هو. ڪيئي مهراڻي جيڪا ٽڪڙ جي ويجهو گنجي ٽڪر ۽ درياھ جي وچ ۾ آهي سا سانگيءَ کي گهڻي پسند هئي. هو اُتي گهڻو ويندو هو ۽ ان جي ساراهه ڪندي ئي هو پنهنجي ڌرتيءَ جي سونهن کي بيان ڪري ٿو. عبدالحسين سانگيءَ جي ڌرتيءَ جي سونهن کي ساراهڻ واري فن بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته ”بين شاعرن جيءَ پيٽ ۾ هو سنڌ جي جاگرافيائي، سماجي توڙي سياسي ماحول کان وڌيڪ واقف ۽ متاثر هو. سندس ذاتي تجربن جي دُنيا وسيع هئي. شڪارن ڪندي جبلن ۽ ڪڇن، آبادين ۽ ٻرن پٽن جي فضا ۽ سانگين ۽ ماڙن جي ماڳن ۽ مشغلهن کيس متاثر ڪيو. مينهن جي وسڪارن ۽ سانوڻ جي نظارن کي ٻاهر جهنگ جي فطري رنگ ۾ ڏنائين. انهن ذاتي احساسن ۽ عملي مشاهدن جي وسعت ٻين شاعرن جي پيٽ ۾ سانگيءَ کي سندس غزلن ۾ ’سنڌي ماحول‘ کي چمڪائڻ ۾ وڌيڪ ڪامياب ڪيو.“ (ڪينجهر، ص: 96)

ان سلسلي ۾ مير عبدالحسين سانگيءَ جو ڪيئي مهراڻيءَ جي تعريف ۾ چيل هڪ غزل جو مثال پيش ڪجي ٿو. ان غزل ۾ ڪيئيءَ جا ڪيئي نظارن ۽ فطري سونهن ايتري ته خوبصورتيءَ سان بيان ٿيل آهن جو پڙهندڙ پاڻ کي ان مقام کي پنهنجي تصوراتي اک سان حقيقت وانگر پسي سگهڻ سان گڏوگڏ پاڻ کي اتي موجود تصور ڪري ان واپو منابل ۾ گم ٿي وڃي ٿو. (هي غزل ان خيال کان مڪمل پيش ڪجي ٿو ته جيئن مفهوم واضح ٿي سگهي.) ان نوعيت جا سانگيءَ جا ٻيا به ڪيترائي غزل ڪلياتِ سانگي ۾ مطالعو ڪري سگهجن ٿا.

واه مهراڻن جي ڪيئيءَ جو ڪريان ڪهڙو بيان، سير حاصل جنهن کي آهي چو طرف آب روان روز آمدرفت ٻيڙين جي رهي ٿي دل پسند، خوشنما جن جا مُصفا ٿين هر دم بادبان ماهه مارچ آهي، سال اُوڻيهه سئو چار عيسوي، ڪيترن ڏينهن کان ڪيئيءَ ۾ رهون ٿا شادمان چيت سڀ آهي پڪو آهن هي لٻارن جا ڏينهن، ول لئيو پاڳر ڀريو، هاري ڪنن ٿا هيچ مان

ڪيٽ ۾ پنهنجو ڪروهر ڪنهن ڪيو آهي تيار سڀ ڪوئي جولان ڪري پوکڻ ۾ پنهنجي پهلو ان جو ٽڪر لڳجي ٿو تنهن ۾ مال چارڻ لاءِ چڙين، پڪريون، مينهنون، ڍڳيون ڪن قوت کائي بي گمان نون پايڻ تو ملي هڪ سير پڪو ڪير جو، ڏيڍ رپئي تو ملي حلواڻ، ٻن رپين جو آن ڏيڍ سير ۽ آڻ ڏکا مڪڻ ٿو رپئي جو ملي، هن آڳهن ۾ هي شيون وڪڻن ٿا شورا شوق مان رهندي هت چويهه ڏينهن ٿيا آهن بافضل خدا، خير و خوبيءَ سان ٿا گذرن ڏينهن باامن و امان مينهن هت ڏاڍا وساياسون به گذري وقت ويو، سنڌ ٿي پئي هئي سموري غيرت هندوستان گوڙ جا طبلا وچيا ٿي، ناچ ڪنوئين جو هو ٿيو رعد ٿي ڪيو راڳ سبحان الذيءَ جو هر زمان دم غنيمت سو جو ٿئي ٿو خير و خوبيءَ سان بسر، خوش نصيبي آهي اي سانگي ۽ موليٰ مهربان (ڪليات سانگي)

جيئن غزل جي هڪ ست ۾ ڪير ۽ مڪڻ جي قيمت جو ذڪر آهي اهڙيءَ طرح هي مهراڻي درياھ جو سير ڪندي ان علائقي (ڪيٽي مهراڻي) جي سماجي ۽ معاشي حالتن جي تاريخ نويسي ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح سندس هڪ ٻيو غزل هيٺ پيش ڪجي ٿو جيڪو ڪن مشهور ماڳن متعلق آهي. اهو سانگيءَ هڪ سفرنامي جي صورت ۾ لکيو آهي. اهڙي قسم جا ڪيترا ئي غزل عبدالحسين سانگيءَ جي ڪلام ۾ ملندا جن ۾ هُو سموري سفر جي وارتا بيان ڪري ٿو. جڏهن اسين سفرنامن جي تاريخ بيان ڪريون ٿا يا ان صنف جي تحقيق ٿئي ٿي ته هنن وڏن شاعرن جي اهڙين تخليقن کي نظر انداز نه ڪرڻ گهرجي. اسين چئي سگهون ٿا ته جيڪڏهن سنڌ باد سيلانيءَ جي سفرنامن ۾ دنيا جي ملڪن گهڻو جو احوال آهي ته انگريزن جي دور جي هن شاعر جي ڪلام ۾ پڻ منظوم سفرناما موجود آهن. پوءِ اهي مختصر آهن يا مفصل اها الڳ ڳالهه آهي پر جڏهن اسين عبدالحسين سانگيءَ جا اهڙا سمورا غزل هڪ جاءِ تي گڏ ڪندا اسين ته ضرور ان جي ذريعي سندس سنڌ جي مختصر سفرنامن جو هڪ رڪارڊ جڙي سگهندو جيڪو يقينن پنهنجي نوعيت ۾ منفرد هوندو. جيئن شاهه لطيف جي مختلف بيتن خاص طور سر رامڪليءَ وارن بيتن ۾ سفرن جو احوال آهي ۽ انهن کي منظوم سفرنامي جي صورت به چئي سگهجي ٿو ساڳيءَ طرح سانگيءَ جي غزلن ۾ ملندڙ احوالن کي به جدا ترتيب ڏئي منظوم سفرنامن جو نالو ڏئي سگهجي ٿو. ۽ يقينن اها سنڌي ٻوليءَ ۾ سفرنامي واري صنف جي تاريخ جي حوالي سان هڪ منفرد تاريخ هوندي ڇو ته اهو به ممڪن آهي ته اهڙا منظوم سفرناما ڪنهن ٻي ٻوليءَ يا ادب ۾ ورلي هجن. هت سندس اهڙن غزلن مان ڪجهه بند مثال طور ڏجن ٿا:

زمانی جا رنگ آهن عبرت فزا، آهي هفتخوان هيءَ سپن جي سرا
 اکين ۽ ڪنن جي ڏٺا نه ٻڌا ڏيکاري ٿي قسمت اهي پيچرا
 هليو سَنگ سامين جو تندي منجهان ڪناري تي گونجيءَ جي جو خوش نما
 روانا ٿياسون ٻڌي چُست چيلهم، هڻي ڪنڌ پيا پنڌ مهري ميا
 ڪيوسون به پهرو به بلڙي شريف، وسي جنهن زمين تي ٿو نور خدا
 ڪيا لطف ’صاحب ڏني شاهه پير‘، ڏسڻ سان مرشد جي سڀ ٿڪ لٿا
 بنوري جا ٿا چون ميرپور گذاري اُتي ٿي پهر رات جا
 اُتي مير محمد خان کي ملي سناسي جي آيا سي سرها ٿيا
 ملائي ٿيو مير حسين بخش، پيا مير صاحب به مون سان مليا
 (ڪليات سانگي، ص: 213)

مير عبدالحسين سانگيءَ جي ٻولي:

شاعر ڌرتيءَ سان گڏ ٻوليءَ جا به نگهبان هوندا آهن. مير عبدالحسين سانگي سنڌ
 جو اهو شاعر آهي جنهن جي سڃاڻپ ۽ شاعريءَ ۾ سندس اعليٰ مقام جو سبب سندس
 سنڌي ٻوليءَ سان چاهه آهي. سانگي هڪ روشن خيال، جدت پسند، جديد نظرين جو قائل
 هو. سندس دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي وڏي قدرداني ٿي. علم ۽ ادب جي ترقي ۽ ڦهلاءَ جي
 ڪري سنڌي ٻوليءَ جو وڏو مان وڌيو.

ڊاڪٽر غلام علي الانان سلسلي ۾ لکي ٿو ”هيءُ اهو دور هو جنهن ۾ سنڌ ۽ سنڌيت
 جي وڏي لهر پيدا ٿي جنهن ڪري سنڌي زبان ۽ سنڌي ساهت کي نئين تقويت حاصل
 ٿي ۽ ماڻهن ۾ سنڌي زبان ۾ ڇپيل ادب پڙهڻ جو چاهه وڌيو. ڪيترن ئي هندو توڙي
 مسلمان اديبن ۽ شاعرن سون جي تعداد ۾ ڪتاب لکي سنڌي نثر توڙي شاعريءَ لاءِ ماڻهن
 ۾ شوق هڪاري وڌايو. سون جي تعداد ۾ ڪتاب انگريزيءَ، فارسيءَ، اردوءَ، هنديءَ،
 گجراتيءَ، مراٺيءَ ۽ بنگالي ٻولين مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا.“ (سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا _
 ص: 328)

مير عبدالحسين سانگي شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو معتقد هو. شاهه جي شاعريءَ
 ۾ ٻوليءَ ۽ لفظن جا پندار آهن. ساڳي ئي گس تي هلندڙ مير عبدالحسين سانگيءَ جي
 ٻوليءَ ۾ به ڪيترا ئي ديسي لفظ استعمال ٿيل آهن. سانگي عروضي اثر کان غزل کي نج
 سنڌيءَ ۾ آندو. سندس اهو ڪم سنڌي ادب ۽ شاعريءَ جي تاريخ جو هڪ اهم ڪارنامو
 آهي جنهن ڪري ئي کيس سنڌي غزل جو شهنشاهه چيو وڃي ٿو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ لسانيات جي ماهر جي اک سان ڏسندي سانگيءَ جي غزل ۾ سنڌي ويس لاءِ لکي ٿو ته ”هنن سنڌيءَ جي ’اساسي شاعريءَ‘ واري قديم روايت موجب سنڌي لفظن کي آڪري هجي ۾ ورهائڻ جي بدران انهن کي روزمره جي ٻوليءَ واري عام اُچار ۽ آواز جي لحاظ سان استعمال ڪرڻ کي جائز سمجهيو. سانگيءَ ته خصوصن ’درسي زبان‘ بدران روزمره جي عام مروج ٻوليءَ کي ئي پنهنجي شعر جو ذريعو بنايو.“ (ڪليات سانگي، ص: 67)

بلوچ صاحب وڌيڪ لکي ٿو ”اهو سانگيءَ جو تخليقي ڪارنامو هو جو پنهنجي غزل لاءِ پنهنجو سنڌي ماحول پيدا ڪيائين ۽ روزمره واري نج سنڌي زبان ۽ سٺي پيرايءَ بيان سان ان کي سينگاريائين جنهن ڪري صحيح معنيٰ ۾ ’سنڌي غزل‘ پوري آب تاب سان چمڪيو.“

مير عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ ٻوليءَ جي اهڙي اظهار تي تمام گهڻو لکيو ويو آهي بلڪه سانگيءَ جي شاعريءَ جا ٻه مکيه رخ ٿي تحقيق / بحث هيٺ آيا آهن هڪ رومانوي غزل ۽ ٻيو سنڌي ٻوليءَ ۾ غزل جي نئين روايت. ان ڪري هت گهڻي تفصيل ۾ وڃڻ بدران سندس شاعريءَ جو هڪ مثال پيش ڪجي ٿو جنهن ۾ سانگيءَ ڏيس ۾ مينهن وسڻ کان پوءِ سُڪار ۽ سُڪ اچڻ تي سرهائي بيان ڪئي آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ جي سونهن ۽ ڏيسي لفظن جا پنڊار ملن ٿا.

ڪيا سنڌ ۾ آهن سانوڻ سُڪار سڄو ملڪ آهي ٿيو ميگه ۽ مَلا
وٺا وڏڙا مينهن ساڻيه ڏي، پريا چاچ، چَنون ۽ تَرايون ٿيون تار
هتي بند آهن پريا بي حساب، سڄو آهي ساڻيه ٿيو سبزار
اُتر کان اچن ڏس ته ڪارا ڪڪر، ٿيون ڪنوڻيون ڪون هاڻ ڪاٿر جي پار

هيءَ موسم آهي مينهن جي دلپسند آهيان جنهن ۾ آءُ ڏنارن کان ڌار
سڪان ٿي ۽ ساريان ٿي ساڻيه ڪي، وساريان نه ٿي ويل پنهنجا پنهور
ڦوڙائي ۾ هرگز نه ڦيرين ڦٽي، ويڙهيچن ۾ واسيان وڃي پنهنجا وار
اباڻي امانت لوڻي آهي لال، زرڻ سان نه پارين اها زينهار
چوڙيلن جي پوشاڪ آهي چُنِي، نه پمرن پتولا نه پائين هار
پتن جي ڀرن تي ڳنڍيون ڪيون ڳنڍير، آهي سانوڻي سبڙ ٿي بي شمار
سگر سيڪي ڪاٿين سانگي سدا، سڪيا رهن سنگهار ڍنگرن جي ڍار تي

تهذيب، ثقافت ۽ سماجي سجاڳي:

هڪ شاعر پنهنجي دور جي حالتن جي عڪاسي ڪندڙ هوندو آهي. عبدالحسين سانگيءَ جنهن دور ۾ اک کولي اهو هڪ وڏي تبديليءَ وارو دور هو. ٽالپرن جي حڪومت ڪسي وئي ۽ هو حاڪمن بدران عام ماڻهن وانگر رهڻ تي مجبور ٿي ويا. انگريزن سنڌ ۾ ڪيترا ئي سڌارن وارا ڪم ڪيا ۽ ميرن لاءِ انگريز حڪومت پاران باقاعدي پيشن مقرر هوندي هئي. مير عبدالحسين سانگيءَ جي والده هڪ انگريز عورت هئي ۽ سندس ٻي گهر واري به هڪ انگريز عورت هئي. سندس خاندان جا انگريزن سان سٺا لاڳاپا هئا. سانگيءَ پنهنجي خانداني عروج وارو دور اڪئين ته نه ڏٺو هو پر حڪمراني وچڻ کان پوءِ زماني جي اڪين ڦيرڻ يا وڌڻ جي عروج جا داستان ٻڌي پنهنجي عروج کان محروميءَ يا دنيا جي بي ثباتيءَ جو ذڪر ڪري ٿو. جيئن سندس هيٺيون شعر آهي:

هتي دردن جا ته ڏڪان هئا، هت سورن جا ته سامان هئا

وڏا شوخن جا هت شان هئا، سي هاڻي ماڳ مٽائي ويا

تن شاهن جا شان ڪئي، ويا نوبت ۽ نيشان ڪئي

سي دهليون ۽ دربان ڪئي، جي ماڙيون محل اڏائي ويا

(ڪليات سانگي، ص: 57)

مير عبدالحسين سانگيءَ جي گهراڻي ۾ ڪيترا ئي شاعر رهي چڪا هئا. ٽالپرن جي دور ۾ سندن وفادار دوست ۽ ساٿي خليفونبي بخش لغاري ڪرڙيءَ واريءَ جنگ واري واقعي کي ڪيڏاري ۾ بيان ڪري قومي جاڳرتا واريءَ شاعريءَ جو بنياد وجهي چڪو هو. آزاديءَ لاءِ ڪيل جنگ جو واقعو سنڌ کي بمبئيءَ سان ملائڻ وارا فيصلو ۽ انهن سان گڏ ٻيا ڪيترا ئي اهڙا واقعا هئا جيڪي هڪ روشن خيال اديب ۽ شاعر جي مشاهدي جي اوليت تي هوندا آهن. عبدالحسين سانگيءَ جي همعصر شاعرن ۾ الهه بخش اڄوڄهي ۽ مير حسن علي خان حسن قومي بيداريءَ واريءَ شاعريءَ جي سلسلي جا اهم نالا هئا. انهن کان سواءِ شمس الدين بلبل جهڙا شاعر هئا جيڪي عوام جي انگريزي تهذيب ڏانهن لاڙي تي قلم کڻي رهيا هئا.

هر شاعر پنهنجي پنهنجي دور جي ناموافق حالتن ۽ روپن تي جهرندو آهي جنهن جو اظهار هو پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪندو آهي. شاهه پٺاڻيءَ کي پنهنجي دور جي حالتن کي ڏسي جيڪا پيڙا ٿيندي هئي ان جو بيان هن بيت ۾ ڏسجي ٿو:

نه سي وونڻ وڻن ۾ نه سي ڪاتياريون
پسيو بازاريون هيٺون مون لوت ٿي

سانگي پنهنجي دور ۾ جڏهن اهڙين بي ثباتين کي ڏسي ٿو ۽ سندس من جهري ٿو ته هُو ان جو اظهار پنهنجي فن ذريعي ڪري ٿو. پٺاڻي سائينءَ ان کي مختصر ۽ علامتي انداز ۾ بيان ڪيو آهي ۽ سانگي اهو تفصيل ۾ ٻڌائي ٿو. سانگيءَ جي هن غزل ۾ موجوده دور وارين حالتن، ماڻهن جي روين، مزاجن، خودغرضي، ڪم ظرفي، نفسانفسي ۽ وغيره واري ماحول کي چٽيءَ طرح پسي سگهجي ٿو. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته جيڪڏهن برائيءَ جون پاڙون به صدين ۾ ڪتل آهن ته وري برائيءَ کي واکو ڪرڻ وارا اڪابر به هر دور ۾ پيدا ٿيندا رهيا آهن. جيئن سانگي پنهنجي دور وارن ماڻهن جي ڪوتاهين کي واکو به ڪري ٿو ۽ ننڍي به ٿو.

هن ملڪ جي ماڻهن ۾ محبت نه ٿي ڏسجي، پر ڇا ڪجي ڪنهن روح ۾ راحت نه ٿي ڏسجي غيور هئا جي تن ۾ به غيرت نه ٿي ڏسجي، شاهن جي هيٺ شوق کي شوڪت نه ٿي ڏسجي غالب جي اصل سي وري مغلوب ٿا پڙسجن، پيءُ، ڏاڏي، شجيعن ۾ شجاعت نه ٿي ڏسجي مُنصف هجي يا جج هجي يا هجي ڪو سيشن جج ڏنيا جي امينن ۾ امانت نه ٿي ڏسجي

پئسي جي سبب سڀ جي اڳيان پاند پکيڙين، فقراءِ زماني ۾ فضيلت نه ٿي ڏسجي شرفا سان رکين شور، ڪرين سَفلانوازي، اي پير فلڪ تو ۾ لياقت نه ٿي ڏسجي جوڙي جڪي ڪا درد محبت جي دوا ڪن، حڪماءَ وٽ هن طرح جي حڪمت نه ٿي ڏسجي گل کي نه آهي رونق ۽ نه ٻُلبل کي ترنم، گُلزار زماني ۾ سا رنگت نه ٿي ڏسجي شوقين مزاجن کي جهليو ڀرت کان پيريءَ، سانگيءَ ۾ اڳي سانگ جي طاقت نه ٿي ڏسجي (ڪليات سانگي، ص: 169، 168)

مير عبدالحسين سانگيءَ جي دور جي سماجي مسئلن جهڙوڪ انگريزن جي تهذيبي اثر ۽ بدلجندڙ ماحول کي ڪن ماڻهن مثبت قبوليو ۽ پنهنجي تهذيب ۽ روايتن ۾ رهندي انگريزي تهذيب مان چڱيون ڳالهيون آڻيائون ته ڪي چڱين ڳالهين پنهنجا ٿي جي باوجود ڌاريءَ تهذيب ۽ روايتن ۾ ويڙهجي ويا. ساڳيءَ طرح ماڻهن جي انهن بدليل روين ۾ مصنوعيت، ڪم همتيءَ، خودنمائي، خود پسندي وغيره جهڙيون خصلتون وڌيون. سانگي ان دور ۾ پنهنجي تهذيبي توڙي اخلاقي قدرن جي وڌندڙ فقدان ۽ ڌاري تهذيب ۽ قدرن ڏانهن وڌندڙ لاڙن / روين کي ننڍي ٿو. هُو اهڙي وقت ۾ پنهنجي نوجوانن کي

پنهنجي ديس جي اصلي جوهرن، همت، مردانگيءَ، جفاڪشيءَ، فقيري حالتن ۾ اعليٰ ظرفيءَ، محبت ۽ امانت جهڙن قدرن کي سانڍي رکڻ ڏانهن ڌيان ڏياري ٿو. سانگي عوامي حالتن جو هڪ چٽو عڪس پيش ڪري ٿو ته جيئن سندس قدردان ان مان حظ حاصل ڪري سگهن. اهڙيءَ طرح هو پنهنجي ديس جي عوام خاص طور تي نوجوانن کي ڪنهن به قسم جي انڌي تقليد ڪرڻ کان روڪڻ چاهي ٿو. هو پنهنجي خاندان ۾ انگريز عورتن جي شموليت ۽ يورپي ماحول سان ويجهڙائي هجڻ جي باوجود پنهنجي تهذيب، ثقافت جو پلڻ نه ٿو ڇڏي. سندس اهو رويو سندس نظر ۾ هڪ پاسي پنهنجي تهذيب ۽ ثقافت کي سنڀالڻ ۽ اهميت ڏيڻ سان گڏ غير تهذيبن جي اثر ۾ غير ضروري طور رڱجي وڃڻ جي ننڍا به ڪري ٿو. ٻين لفظن ۾ ائين چوڻ غلط نه هوندو ته سانگيءَ پنهنجي تهذيبي، ثقافتي قدرن ۽ ڌرتيءَ ۽ ٻوليءَ سان محبت وارن قدرن جو عروج چاهي ٿو.

انگريزن جي دور ۾ مغربي تهذيب جي تقليد متعلق سانگيءَ جو هيءُ غزل ان دور جي رجحان ۽ سانگيءَ جي فڪر کي ظاهر ڪري ٿو:

هڪڙا دنيا ۾ ٿا ڪن انسان انساني لباس، ٻيا آهن شيطان جي پائين شيطاني لباس
 خار دنيا جو نه تن نانگن کي دامن گير ٿئي، اصل کان جن عاشقن جو آهي عربياني لباس
 اصل عربياني آهي پر پوءِ ڪثرت ڪيا آهن رومي و ترڪي و سنڌي ۽ خراساني لباس
 آءُ به انسان آهيان جي پايان ته مون کي پي نهن هندي و چيني و انگريزي و ايراني لباس
 پنهنجي هي راسين و بگري ۽ گلاھ و گودڙي، سواسان جي لاءِ لاريب آهي سلطاني لباس
 نازنين هن حال ۾ مون کي پسي پاسو نه ڪر. عاتقن جو اصل کان هي آهي اي جاني! لباس
 جنهن ڏٺو ٿي ويس منهنجو تنهن چيو ٿي چاه مان ڪهڙو سمهڻو ٿو لڳي سانگيءَ کي سيلاني لباس
 (ڪليات سانگي، ص: 253)

مير عبدالحسين سانگي رڳو تنقيد ۽ تلقين نه ٿو ڪري بلڪه پنهنجي شخصيت وارا اهڙا مثال بيان ڪري ٿو جيڪي ٻين خاص طور تي سندس ايندڙ نسلن لاءِ روشن راهه ٿي سگهن. سندس خودداريءَ کي ٿي وٺو!

آهيان آءُ باز ڪريان پاڻ ٿو پاڻهسي پرواز
 ناهيان شڪرو جو اڏائيندو ڪري دستيءَ ۾

(ڪليات سانگي، ص: 41)

۽ وري غربت ۾ شهنشاهيءَ واري خودداريءَ کي ڏسو!

اي غريبو! نه غير ڏي ڏسجي
حالِ غربت ۾ پري غيور آهيان!

(ڪلياتِ سانگي، ص: 47)

عزتِ نفس کي قائم رکڻ لاءِ سنڌيءَ ۾ هڪ چوڻي آهي ته پلي بڪ پرم جي، شل نه وڃي شان! مير عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ پڻ هونئن ته هنڌ هنڌ عزتِ نفس بابت اظهارِ ملي ٿو پر سندس هڪ غزل جا هي ٻه شعر سندس فن، فڪر ۽ شخصيت جي ان خوبيءَ جي چٽي عڪاسي ڪن ٿا.

انسان کي آهي آبروءَ جو قطرو به ڪافي، بغداد ۾ جي آبِ فرات آهي ته ڇا ٿيو؟
مالڪِ ڏني مفلِس کي املاڪِ قناعت، منعموت جي مالِ زڪوات آهي ته ڇا ٿيو؟
(ڪلياتِ سانگي، ص: 50)

سانگي مصلحت، منافقت ۽ مصنوعيت بدران سنئين سڌي ڳالهه ڪري ٿو.

رهاڻيندين يا تون رُلائيندين رڻ ۾

سڄڻ ڪر تون مون سان صفائيءَ جون ڳالهيون

مدا ڪن مدائي، هي مشهور آهي

ڇڱا ڪن سدائين چڱائيءَ جون ڳالهيون

شاعر، اديب، مفڪر ۽ فلسفي معاشري کي سڌاريندڙن جو ڪم ڪندا آهن. هومعاشري جا رهبر ۽ معلم هوندا آهن. سندن ڪلام سندن زندگيءَ جي وهنوار سندن سوچ ۽ ذهني لاڙي جي نمائندگي ڪندڙ هوندو آهي. سانگي هڪ حقيقت نگار شاعر آهي. هُو پنهنجي محبوب جي زلفِ آسيريءَ کي به صاف بيان ڪري ٿو ته دشمن جي وار کي به نه ٿو لڪائي پر هر حال ۾ اخلاقي بُلنديءَ، درگذر ۽ اعليٰ ظرفيءَ جو اظهار ڪري ٿو. مير عبدالحسين سانگيءَ جي زندگيءَ ۾ ڪيترا ئي اهڙا واقعا پيش آيا جن جي ڪري کيس معاشي مسئلن کي منهن ڏيڻو پيو. سندس عزيزن ۽ رشتيدارن خاص طور تي سندس پٽيءَ ساڻس ڪُلور ڪيا جن جو تاريخ ۾ واضح ذڪر آهي پر سانگي پنهنجي رويي ۾ اعليٰ ظرفيءَ ۽ بُلند اخلاقيءَ وارين خوبين کي هٿان نه وڃايو ۽ وڏن سان فرمانبردار رهي رشتن جي تقدس کي نڀائڻ جو هڪ مثال پيش ڪيائين پر پنهنجن تي ستم ظريفين سندس رُوح کي جيڪا تڪليف پهچائي ان جو عڪس شاعريءَ ۾ ظاهر ڪرڻ کان نه رهي سگهيو آهي:

پاڻيان ته ڪو ڏنيا ۾ نه ٿئي منمنجو مخالف پر زور ڪري ٿئي ته سو الله کي ڀرتو هن رنگ ۾ دنيا جي ڪجي ڍنگ ڪو اهڙو دشمن نه ٿجي ڪنهن جو ۽ دشمن نه ڪجي ڪو ٿيا يار وفادار گهڻا منمنجا مهربان پر تن مان ادا مون کي ته ڪنهن ڪين سڃاتو گو مائت هجن يا ڪر هجن يار وفادار پر اهڙو هلج جنهن کان ڪڏهن ڪو نه ٿئي آتو ڪنهن ساڻ آءُ پاڻيان ته وسئون ڪين ويڃايان، مون سڀ کي ٿي پاتو جي مون کي ڪنهن نه ٿي پاتو (ڪليات سانگي، ص: 51)

هر دور جون پنهنجون تقاضائون ٿين ٿيون جن کي هر ماڻهو پنهنجي پنهنجي طريقي سان سمجهي ۽ قبولي ٿو. اهو هڪ فطري عمل آهي. شاعر ۽ اديب ان سموري ماحول جو مشاهدو ۽ تجزيو بيان ڪندڙ ۽ پنهنجي شعور سان ان ماحول جي مسئلن جو حل ٻڌائيندڙ هوندو آهي ۽ جيڪڏهن پنهنجي تخليق ذريعي سڌو سنئون حل نه ٿو ٻڌائي تڏهن به هُو ان ماحول جي اهڙي طريقي سان پنهنجيءَ تخليق ۾ عڪاسي ڪري ٿو جو پڙهندڙ (ان ساڳي دور يا ان کان پوءِ واري دور جو) پاڻ سندس نشاندهي ڪيل معاملي / مسئلي جو حل سوچي ٿو.

مير عبدالحسين سانگي دنيا جي بي ثباتين جو ذڪر ڪندي انهن کي اعليٰ ظرفيءَ ۽ اعليٰ اخلاقي قدرن، مٿت سوچ ۽ عمل سان ختم ڪرڻ جو حل ٻڌائي ٿو. سندس اهو سمورو فڪر عوام لاءِ آهي. سماج ۾ اهي ڪردار ۽ قوتون جيڪي ماحول کي ڊانواڊول ڪرڻ ۾ وڏن محرڪن جو ڪم ڪن ٿيون انهن تي سانگي سنئون سڌو وار ڪري ٿو. وڏيرو لفظ پنهنجي معنيٰ ۽ مفهوم ۾ هڪ اهڙو ذميدار شخص هجي ٿو جيڪو پنهنجي حد جي ماڻهن جي ڏک توڙي سڪ، مشڪل توڙي آسائش جون گهٽائون هجي. انساني رشتن ۾ وڏي پاءُ / پيءُ جو ڪم آهي ننڍڙي کي چيچ کان وٺي هلڻ سيکارڻ ۽ ڌڪ لڳڻ تي ڪڇ ۾ کڻي سيني سان لڳائڻ. ساڳيءَ طرح وڏيري جو ڪم به وڏو بچي پنهنجي ڳوٺ جي ماڻهن جي سڪ ۽ ترقيءَ لاءِ سندن هٿ ۾ هٿ ڏئي سندن رهبر ٿي هلڻ گهرجي ۽ سندن تڪليفن کي پنهنجي هٿن تي محسوس ڪري کين ڏيڏي / آسرو ڏيڻ کپي پر اهي لُغوي ۽ ڪتابي دليل آهن. هن وقت وڏيري جو ڪردار اهو مثبت نه رهيو آهي. سانگيءَ جي دور ۾ به وڏيري جو ڪردار ڪو بهتر نه هو. وڏيري جي معنيٰ اها ٿي وئي هئي آهي ته وڏيري کي جيڪو وڻي سو ڪري. ان صورت ۾ عوام جي ذميواري آهي ته هُو پاڻ ڏسي هلي چو ته وڏيرو ظاهر آهي ته پنهنجي مفاد کي ڏسنڌو وڏيري جو اهو ڪردار سانگيءَ جي

دور ۾ به ساڳيو هو جنهن جي منظرڪشي سانگي پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪري ٿو. سنڌ جي مؤرخن رحيم داد مولائي شيدائيءَ ۽ غلام محمد لاکي جي لکيل حقيقتن مطابق جڏهن انگريزن سنڌ کي بمبئيءَ سان ملايو ته سنڌ جو وڏيرو ۽ جاگيردار اُن جي خلاف وڙهيو. ياد رهي ته ڪلهوڙا پڻ مغلن سان سنڌ جي وحدت لاءِ وڙهيا هئا. سندن مسلسل جدوجهد کان پوءِ سنڌ خودمختياري حاصل ڪئي هئي ۽ سنڌ جون واڳون پوءِ ڪلهوڙن کي مليون. ساڳيءَ طرح انگريزن جي دور ۾ به اها سنڌ جي وحدت واري جنگ هتان جي سياستدانن ۽ وڏيرن وڙهي. اها هئي وڏيرن ۽ سياستدانن جي مٿينءَ سطح تي پاليسي پر هيٺينءَ سطح تي وڏيرن، جاگيردارن خلاف هاري هلچل ۽ وڏيرن پاران غريب نوجوانن کي پڙهڻ کان روڪڻ ۽ نوجوانن ۽ غريب عوام جو وڏيرن ۽ جاگيردارن جي خلاف مزاحمت ڪرڻ جو دور شروع ٿي چڪو هو. انگريزن جي دور ۾ علمي ادبي ترقيءَ جي ڪري وچون طبقو پيدا ٿي چڪو هو جيڪو وڏيري جي صدين وارين غلط روايتن جي خلاف هو. مير عبدالحسين سانگيءَ پنهنجي دور جي هڪ عام وڏيري جي منظرنگاري هيٺينءَ ريت ڪئي آهي:

ايندي سان چوَن جي ٿا اچن واه وڏيرا! پاريا تو سيعي پنهنجا وچن واه وڏيرا!
 اچ راج مها جڻ مڙي آيا پر ڪنهن کي دستار وڏير پ جي ٻڌن واه وڏيرا!
 تومان ڏنومال جي خاطر، ڪري خواهش جيڪي ٿا اچن سي اچوڪن واه وڏيرا!
 تنهنجو شئي سي وڙڪري سئو ڪوه جو سياتا تنهنجا اچوڪرتوت ڏسن واه وڏيرا!
 سي گڙم ڦٽن، راج ٿين ڪاڇ گڙن جو، تو جهڙا جي راجن ۾ جمن واه وڏيرا!
 جي راج رڙائين ۽ گهر ٻار ڦٽائين جڳ ۾ ٿا اُهي جاڙ جيئن واه وڏيرا!
 تو ديس ۽ پرديس ڦٽائي ڇڏيا، تنهنجا سانگي اچو انصاف وٺن واه وڏيرا!
 (ڪليات سانگي، ص: 214, 215)

هن دور ۾ انگريزن وڏيرن کي آچون، لقب ۽ اعزاز ڏئي پنهنجو به بڻايو پر اهڙن وڏيرن واري سيلاب ۾ ڪجهه وڏيرا اهڙا به هئا جيڪي انگريزن جي حڪمت عملي کي سمجهي ويا ۽ انهن کين پنهنجا اعزاز واپس ڏنا جن ۾ شهيد الله بخش سومري جو نالو نمايان آهي. اهڙيءَ ريت سيد صبغت الله شاهه راشديءَ ۽ سر شاهنواز ڀٽي جهڙا وڏيرا پڻ هئا جن انگريزن جا لقب واپس ڪيا پر عوامي مفادن تي سوڊي بازي نه ڪيائون ۽ عوام جي آزاديءَ جي راهه ۾ سر ڏنائون. وري سائين گڏ اهڙا سياستدان به هئا جن انگريزن جي حڪمن تي عمل ڪندي سنڌ سان غداري ڪئي. انهن مان ڪيترن جا پونير اڄ به سندن ڪتبيو ڪائن

ٿا ۽ پنهنجن وڏن جي خان بهادر ۽ سر جهڙن انگريزن پاران مليل خطابن ۽ اعزازن کي ساھ سان سانڍي نين پيڙهين وٽ سندن ڪارنامن کي عظيم ڪري بيان ڪن ٿا. مير عبدالحسين پنهنجي دور جي سياستدانن جو هر روپ ڏٺو جن کي هو هن غزل ۾ بيان ڪري ٿو:

آهن بي سر پولتيڪل سردار مُرغ بي پر پولتيڪل سردار
بي اثر جن جي آهي آهه و فغان آهي اڪثر پولتيڪل سردار
جنهن ۾ پاڻي نه ٿئي، نه پوک پچي اهڙا ڏونگر پولتيڪل سردار
جن کي دمباز دم ۾ ڪن مفلس سي تونگر پولتيڪل سردار
بيڪران بحر جن جي قسمت جو سي شناور پولتيڪل سردار
باربردار بس آهن سانگي شڪل، اُشتر پولتيڪل سردار

هز هائينيس (His Highness) لقب تاديب ۽ تعظيم لاءِ استعمال ٿيندو آهي. اردوءَ ۾ چئبو آهي سرڪار ڪا اقبال بلند هو! سنڌيءَ ۾ سائينءَ جن جو اقبال بلند هجي! اهو لفظ انگريز ٽالپرن ۽ هند سنڌ جي مسلمان حڪمرانن جي زماني ۾ سندن اڳيان ڪنڌ جهڪائي ٿو بلو سيني تي رکي ۽ جهڪي چوندا هئا. اهو مخاطب ٿيڻ جو هڪ انداز هو. ٽالپرن جي حڪومت ڪسٽ کان پوءِ هُو حاڪم ٿي ويٺا ۽ پوءِ به مير نصير احمد خان وارو هز هائينيس وارو لقب سندس اولاد کي ڏنائون. اهڙيءَ طرح مير عبدالحسين سانگيءَ کي اهو لقب مليو. حڪمرانيءَ واري ان لقب تي سانگي پنهنجي مفلسيءَ واري دور ۾ ٺٺول ڪري ٿو ۽ ان کي سنڌ جي مشهور چوڻي 'چري ڦٽ ۾ خوش' سان تشبيهه ڏئي ٿو.

پينگ جا آهيون اسين واهه مزا! هز هائينيس، رُج جا آهيون اسين نار خدا هز هائينيس مُلڪ ني مال، نڪو جاهه و حشم ڪو آهي، چا چوان چا جا اسين آهيون ٿيا هز هائينيس نه رياست نه امارت نه خلافت آهي، ٿيندا اهڙا به آهن چا هز هائينيس ناهي اثبات ڪنهن طرح جو ڪنهن پرافسوس اسين تن مان آهيون جي آهن لاهه هائينيس ڪي امير ۽ ڪي وزير ۽ ڪي ٿين ٿا ديوان پر اسين جي آهيون جي آهن گدا هز هائينيس آهي ڏسڻو ته ڏسو! آهيون اي يارو! حاضر جهڙا ڪنهن ڪين ڏنا ۽ نه ٻڌا هز هائينيس جي ڪريون ماڻ ويا آهيون، وڃڻ کان ٿا وڃون، جي ڪريون دانهن چون آهن چريا هز هائينيس آهي مشهور مثل هي ته 'چري ڦٽ ۾ خوش'، فخر بس آهي جو سڌجون ٿا ادا هز هائينيس ڪوڙ ڪرڻو نه آهي چون چوان آڏن سچ مچ، سچ جا آهيون اسين سانگي سدا هز هائينيس (ڪليات سانگي، ص: 256)

مير عبدالحسين سانگي هڪ اعليٰ تعليم يافته سياسي ۽ فڪري سوچ رکندڙ شاعر هو. انگريزن سنڌ مان تہ تالپرن کي هارايو پر هندستان مان مغلن جي آخري بادشاهه بهادر شاهه ظفر ۽ سندس پٽن کي قيد ڪيا وڙن. بهادر شاهه ظفر جو مشهور غزل آهي جنهن جو آخري بند:

عمر دراز مانگ ڪر لائي ٿي چار دن

دو آرزو ۾ ڪت گئي دو انتظار ۾

چوڻيءَ طور مشهور آهي. اهو غزل بهادر شاهه ظفر قيد دوران جوڙيو هو. عبدالحسين سانگي ظاهر آهي تہ ان سموريءَ رُوئداد کان واقف هو. هيٺ ڏنل غزل جي آخري بند ۾ بهادر شاهه ظفر جي غزل تي پنهنجا ويچار بيان ڪري ٿو.

بيقدر بيت جي ڏسي ڪارا اڪر ڪري، مضمون شناس تن کي وٺن ٿا گهر ڪري
پانئين تيان منو ٿي محبت ۾ بند بند، جي نيشڪر گرهه نه هڻي ڪيئن شڪر ڪري
هيءَ سا زمين آهي جتي شهر يار سنڌ بحر شڪار ايندا ها، ڇا ڪر وفر ڪري
آهن نشان هي ز صناديدگان سنڌ، اشراف جي ڏسن ته وڃن چشم تر ڪري
دنيا جو چار ڏينهن آهي چٽڪو يقين جاڻ هارائي جو هتي سو هتي تو ظفر ڪري
ويو تنهن جو آهي توسن طبع روان تيز، سانگي سمورو نظم جو ميدان سر ڪري
(ڪليات سانگي، ص: 82,83)

اڳ ۾ ذڪر ڪيو سڀين تہ مير عبدالحسين سانگيءَ سفر نامن جهڙا غزل لکيا آهن. ان کان سواءِ سانگيءَ گهڻي قدر ان دور جي مُڪ واقعن تي پڻ غزل جوڙيا. انگريز فوجن حيدرآباد ۾ بارود گڏ ڪري رکيو هو جنهن کي ڪنهن طريقي سان باهه لڳي وئي. بارود جي گودام ۾ لڳل باهه ڏاڍو نقصان ڪيو. لکين ماليت جي نقصانن ۽ ماڻهن ۾ ڦڙڦوٽ جو ذڪر ڪري ٿو.

قابل تحرير ٿي هي ماجرا، حادثو هن وقت جو ٿيو رونما
يڪ هزار ونهه صد و شش عيسوي ٿيو آهي اپريل جو هي ابتدا
حيدرآباد آهي جو مينو سواد تنهن ۾ جو آهي حصار خوشنما
ملٽريءَ وارن منجهس ڪي ميگزين ڪيو اُتي بارود گڏ بي انتها
اتفاقن هو رکيو بارود جت تنهن کي وئي گرمي رسي ڪا بي خطا
وقت سُهڻائيءَ جي پهرين برق وار روشني ٿي جنهن کان سڀ حيران ٿي ويا

ڪوت ۾ بارود ڦاٽي ڪيون ڪاءُ، ويا ڏکي تنهن کان در و ديوار هئا
بي وري هر سمت انڌو ڪار هئي، درد کان بارود جي دم ٿي گهٽيا
هئي انهيءَ ۾ اهڙي بدبو ناپسند جنهن کان نفرت هر ڪنهن کي ٿي صفا
(ڪليات سانگي، ص: 207)

پليگ دنيا جي قديم وچڙندڙ بيماري آهي. پليگ ڪوئن جي هڪ قسم (Rodent) مان پکڙبي آهي جن ۾ ريسينا پاستيوريل نالي هڪ جيوڙو هوندو آهي جيڪو ان بيماريءَ جو ڪارڻ هوندو آهي. ڪوئن ۾ اها بيماري هڪ ٻئي کي چڪ هڻڻ يا ڪوئن ۾ موجود جيتن جي ڪري پکڙبي آهي. انسانن ۾ وري پليگ سٽيل مئل ڪوئي جا جيوڙا هوا جي ذريعي ماڻهوءَ جي ساهه کڻڻ سان ڦڦڙن ۾ پهچي بيماري پکيڙيندا آهن ۽ هڪ انسان مان ٻئي انسان ۾ ساهه جي ذريعي مريض جي کانگهاري جي ذريعي ۽ پليگ سٽيل ماڻهوءَ سان آمهون سامهون ڳالهائڻ سان سندس وات مان نڪرندڙ جراثيمن ذريعي پکڙبي آهي. مريض کي ان بيماريءَ جي شروع ۾ مٿي جو سور ۽ اوچتي ڪنگهه ۽ ساهه ۾ تنگي، کانگهاري ۾ رت ۽ ان کان پوءِ آخر ۾ رت جون آلتيون اينديون آهن ۽ جي ان جو ترت علاج نه ٿيو ته مريض مري ويندو آهي.

حضرت عيسيٰ ع جي ولادت کان 430 سال اڳ هيءَ بيماري ايتھوپيا، لبيا ۽ يونان جي ملڪن ۾ طاؤن جي نالي سان اُپري. هن بيماريءَ جي ڪري يونان جي شهر ايتھنس (Athens) جا 1/3 سيڪڙو ماڻهون مري ويا. يونان تنهن دور ۾ دنيا جو باشعور ترين ملڪ هو ۽ ايتھنس ان جو وڏي ۾ وڏو شهر ۽ گاديءَ جو هنڌ هو. اٺين صديءَ عيسويءَ ۾ پيهر ايتھوپيا، لبيا، يونان، مصر ۽ شام ملڪن ۾ اها بيماري پکڙي ته ڳوٺن جا ڳوٺ ڳڙڪائي وئي ۽ لکين ماڻهو مري ويا. 541ع کان 542ع دوران هيءَ بيماري قسطنطنيا جي 40 سيڪڙو آبادي ڳڙڪائي وئي. 588ع ڌاري فرانس جي 100 ملين ماڻهن ۽ 561ع کان 700ع تائين ڏيڍ صديءَ کان به گهٽ عرصي ۾ سڄي يورپ جي اڌ آدم شماري ڪائي وئي. 1347ع جنينا ۾ هن بيماريءَ کي منگول فوجن ڪيميائي هٿيار طور استعمال ڪيو جتي ڪاري ٻيٽ (Black Sea) جي ڪرائمين (Crimen) نالي اپ ٻيٽ ۾ ڪافا نالي وڏو واپاري مرڪز هو. ان اپ ٻيٽ تي منگولن قبضو ڪرڻ لاءِ محاصرو ڪيو پر محاصري دوران سندن فوجن ۾ پليگ بيماري پکڙجي وئي ۽ سون جي تعداد ۾ منگول فوجي مري ويا. بچي ويل فوجين مئل فوجين جي لاشن جا ٽڪرا کائڻ سان ڪافا شهر ۾ اڇلايا.

اُتان جا واپاري بيماريءَ جي ڊپ کان شهر ڇڏي جهازن ۾ چڙهي پڳا پر سندن بدقسمتي هئي جو جهازن ۾ ڪوڙهي ڪوئا ۽ پيسون اڳ ۾ ئي سوار هئا جيڪي قافلي ۾ ڦهلجي ويا. پوءِ اُهي جهاز جتي جتي پهتا اُتي اُهي ڪوئا انهن ملڪن ۾ بيماري پکيڙيندا ويا. سينييا ۾ واپارين کي ته لهڻ جي اجازت نه ملي پر ڪوئا ۽ پيسون شهر ۾ داخل ٿي ويا ۽ سينييا جي اڌ آبادي اجل جو شڪار ٿي وئي. اهڙيءَ طرح بيماري اٽلي، فرانس ۽ جرمنيءَ کان پوءِ سڄي يورپ ۾ پکڙجي وئي. اُن کان پوءِ برطانيا ۾ ڦهلي. هن موتمار بيماريءَ آبادين جون آباديون ڇڏي ڪري ڇڏيون. ان ڪري ان کي يورپي Great dying disease چوندا آهن. ويهينءَ صديءَ جي شروعات ۾ هيءَ بيماري چين ۾ شروع ٿي جنهن ستن مهينن ۾ 60 هزار ماڻهون کائي ڇڏيا.

1896ع ڌاري هيءَ بيماري هندستان ۾ پکڙي. پرمانند ميوا رام 1920ع ڌاري ڇپجندڙ ڪتاب ’گل ڦل‘ ۾ ان بيماريءَ بابت مضمون شامل ڪيو آهي جنهن ۾ ان بيماريءَ جي هاڃن ۾ جانيون وڃائيندڙ ماڻهن ۽ دريدر ٿيندڙ ماڻهن جو بيان لکيو اٿائين. حڪومت پاران دريدر ماڻهن کي حفاظت سان رهائڻ لاءِ لائيدون ٺهي ويون. ان دور ۾ ان وبا کان حفاظتي قدم کڻڻ جي باوجود ماڻهن جو وڏو انگ بيماريءَ جو بڪ بڻجي ويو. اخبارن ۾ بيماريءَ جي خبرن ۽ ماڻهن جي دريدريءَ جا حال احوال ڇپجڻ لڳا.

پرمانند ميوا رام اخبارن ۾ ڏنل احوالن جو ذڪر به ڪيو آهي جن مان ڪجهه هن ريت آهن ته ”اڙي حيدرآباد! تنهنجا ٻچا ڪيڏي پڄي ويا؟ بازار ۾ هٿتاز ڇو آهي؟ سپاهي ڪوڏرون ۽ چنچور ڪنيون بيٺا آهن. ماترون ڏيترن کان وڇڙي ويون.“ وڌيڪ لکي ٿو ”سرڪار جي ڏاڍي سختي هوندي هئي. ماڻهن کي اصل بيت ٺاهيا. ’ڪئي معي جو ڪيس ڪيائون ڄڻ ته مٿو سردار! رڳو ڪنهن گهر ۾ ڪٿو ٿي مٿو يا ڪنهن کي مهامري ٿي ٿي ته پائوڊر ڇٽجي ۽ فنائل جا ڦوهارا لڳي ويندا هئا. ڪپڙا ساڙيا ويندا هئا بلڪ چتئين کي پٿرائي هوا لاءِ سوراخ ڪيا ويندا هئا.“ (گل ڦل، ص: 82)

مير عبدالحسين سانگي پڻ ان دور جو شاعر هو. هن ان موتمار بيماريءَ جي هاڃن ۽ ماڻهن جي دريدريءَ جو ذڪر پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيو آهي. سانگيءَ پنهنجي غزل ۾ سن 1915ع ۽ اپريل جو مهينو ڄاڻايو آهي. پرمانند ميوا رام جي 1922ع واري ڪتاب جي مضمون ۾ سندس لفظ آهن ته ”اڃا تائين به سندس ٻچ ويو ڪونهي.“ (گل ڦل، ص: 81)

اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي سالن تائين ان موتمار بيماريءَ جو راج هند ۽ سنڌ تي به رهيو. انهيءَ سموري وقت دوران سماج وڏي بحران جو شڪار رهيو. سرنديءَ وارا ته ان کي

منهن ڏٺي ٿي ويا پر غريب ماڻهن جي وڏي بربادي ٿي. مير حسين سانگيءَ انهن لاءِ 'گلن جا محافظ خارتين' وارو محاورو ڪم آندو آهي.

ٿي پليگ آهي ملڪ ۾ اظهار و قنار بنا عذاب النار
هتي تنبو وڃي آهيون وينا، آهي هر حال فضل حق درڪار
پن مياڻين جي وچ ۾ آهي هڙي، جا مڪي جي چون ٿا اهل ڏيار
هاڻ ڀنگر جي ڍار ٿا گهاريون پر وسي مينهن ڪي آهي تڏڪار
سن اُٿيهه سئو ۽ پندرهنين جو ماهه اپريل هي آهي اي يار!
جي هوا ٿي لڳي ته ڏوڙوري ڪري واري جا چار سئو وسڪار
ماري درياھ ۾ ٿا پلا مارين، پن پهرائي ڪن بشوق شڪار
هڪ طرف رعد، ٻئي طرف ملاح ڪن ٿا گوبا سي پاڻ ۾ گفتار
بس غريبن جو جهنگ ننگ آهي، ٿا گلن جا تين محافظ خار
ڪنهن جي پرواهه نه آهي اي سانگي! آهي سانگين تي لطف حق بسيار

(ڪليات سانگي، ص: 250)

1994ع ۾ پيهر پليگ هندستان ۾ پڪڙي ۽ پاڪستان ۾ بران جو خطرو هيو پر ميڊيڪل سائنس جي ترقيءَ جي ڪري اڳوات احتياط ۽ ويڪسين جي ذريعي ان کي ڦهلجڻ کان روڪيو ويو. هيئنتر اها بيماري گهڻي ڦهلجندڙ ته ناهي رهي پر خطرناڪ ضرور آهي. سانگيءَ جي اها شاعري ظاهر ڪري ٿي ته هونءَ رڳو هڪ مؤرخ هو بلڪه هُن ان وقت جي حالتن کي به پنهنجي فن وسيلي بيان ڪيو آهي ۽ اها خصوصيت کيس سماج جو نمائندو شاعر ظاهر ڪري ٿي جيڪو ايڏي وڏي قومي سانحي کي فن جي ذريعي تاريخ جو حصو بڻائي ٿو ۽ عوام جي ترجماني ڪري ٿو. مير عبدالحسين سانگي بنا شڪ جي هڪ رومانوي ۽ حب الوطن شاعر آهي. رومانويت ۾ هو پنهنجي محبوب، ڌرتيءَ ۽ هتان جي فطرت جي سونهن سان پيار ڪري ٿو ۽ ان کي شاعريءَ ۾ سمائي ٿو، جنهن کي اسان سندس سماجي رومانويت، روشن خيالي ۽ ترقي پسندي چئون ته وڏا نه ٿيندو. مجموعي طور تي سانگيءَ جي ڪلام ۾ ساڻيهه جي سڪ سرس ملي ٿي ۽ انگريزن سان رشتيداري هئڻ جي باوجود هو ڌرتيءَ کي اوليت ڏئي ٿو. هن جي ماءُ انگريزن هئي ۽ هڪ گهرواري به انگريزن هئي، جيڪڏهن سانگي چاهي ها ته انهن رشتن سبب انگريزن سان ملي سڪ واري زندگي گذاري ها ۽ سنڌ کي ڇڏي وڃي پنهنجيءَ امڙ جو ديس وسائي ها.

مددي ڪتاب ۽ حوالا:

1. ڪليات سانگي - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ - سنڌي ادبي بورڊ، 2005ع
2. سانگي (شخصيت، فن ۽ ڪلام) - احسان بدوي - مڪتب اسحاقيه جونا مارڪيٽ ڪراچي 1964ع
3. لطائف لطيفي (احوال ۽ آثار شاهه عبداللطيف ڀٽائي) - تاليف: مير عبدالحسين سانگي - مترجم: مير عبدالرسول قادري بلوچ - ثقافت کاتو حڪومت سنڌ 2012ع
4. سنڌي غزل جي اوسر - اياز قادري - انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو 1984ع
5. سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو - مختيار احمد ملاح - ڪانپاواڙ اسٽور ڪراچي 2006ع
6. سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا - ڊاڪٽر غلام علي الانا - سنڌي لينگئيج اٿارٽي حيدرآباد 2006ع
7. ڪينجهر - مير عبدالحسين سانگي نمبر - ناز سنائي / راحيلا ناز - سنڌي ساهت گهر حيدرآباد 2006ع
8. سنڌي ادب جي تاريخ 2 - ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو - سنڌي لينگئيج اٿارٽي حيدرآباد 2005ع
9. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا (جلد ٽيون) - پروفيسر ڊاڪٽر فهميده حسين - سنڌي لينگئيج اٿارٽي حيدرآباد 2011ع
10. گل ڦل - پرمانند ميوا رام - سنڌي ادبي بورڊ 2005ع
11. <https://www.medicinenet.com/script/main/art.asp?articlekey=141316>
12. <https://www.britannica.com/science/plague/History>
<https://www.historytoday.com/archive/black-death-greatest-catastrophe-ever>

سائل آزاد جي شخصيت ۽ ڪلام: هڪ اڀياس

A Research Study of the Poetry and Personality of Sail Azad

Abstract:

Sail Azad is a renowned poet of Radio Pakistan, Pakistan Television, films and stage. Very few of his writings have been published in newspapers or magazines. Most of his poetry is sung by popular vocalists of Sindhi and Urdu language, including Syed Suleman Shah, Humera Channa, Alan Faqeer, Ghulam Fareed Sabri Qawwal, Munni Begum, Ustad Amanat Ali Khan, Ahmed Rushdi, Mujeeb Alam, Muhammad Yousif and Hasan Jahangir among others.

He wrote in Sindhi, Urdu, Balochi, etc. Sindhi was his mother tongue. He was born in 1938 in Karachi and died in 2018. There is still no published book of his poetry collections. I have taken upon the effort to compile the poetry of Sail Azad in the form of a book which will hopefully soon be published by Sindhi Adabi Board, Jamshoro.

This is the first ever comprehensive paper on the life and poetry of Sail Azad.

سائل آزاد سنڌي ٻوليءَ جو هڪ مقبول شاعر هو. جنهن جو ڪلام چيپو ته تمام گهٽ آهي پر اليڪٽرانڪ ميڊيا ريڊيو پاڪستان، پاڪستان ٽيليويزن، ڪيسيت ۽ فلمن وغيره وسيلي تمام گهڻو پکڙيو. ڪيترن ئي وڏن وڏن ڳائڻن سندس ڪلام کي جهنگ جهر پهچايو. اهو ئي سبب آهي ته پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل عام ڳوٺاڻي ۾ به هيءُ مشهور شاعر آهي.

هن شاعريءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي. ريڊيوي پاڪستان ۽ ٻي ٽي ويءَ تي پروڊيوسرن جي گهرج مطابق هن هر موضوع تي لکيو. هاري، مزدور، ٻار، وطن جا نغما، مختلف شخصيتون قائد اعظم، شهيد ذوالفقار علي ڀٽو، شهيد بينظير ڀٽو، ملالا يوسف زئي وغيره به سندس شاعريءَ جا موضوع رهيا آهن. ڇاڪاڻ ته اڪثر ائين ٿيندو رهيو

آهي ته سرڪاري نشريات تي ادارن کي ڪنهن ورسِيءَ سالگرهه يا ٻئي موقعي تي پروگرام ڪرڻ جو جڏهن اوچتو حڪم ملندو آهي ته پوءِ هن کي ٿورڙي وقت ۾ پروگرام لازمي تيار ڪري هلائڻو پوندو آهي. ان ڏکيءَ گهڙيءَ ۾ سائل آزاد جهڙا اديب ۽ شاعر ادارن لاءِ ڏاڍا ڪارائتا ثابت ٿيندا رهندا آهن.

سائل صاحب ڪيترا ئي ڀيرا گجھه تي منٿن اندر موضوعن جي مناسبت سان شعر جوڙي ڏنا. انهن شعرن ۾ هن رڳو ٿڪ بنديءَ کان ئي ڪم نه ورتو ويتر ان ۾ تخيل جي اڏام به نظر ايندي ته ٻوليءَ جي سونهن به ملندي. جيئن هارين مزدورن بابت سندس لکيل هن تخيل ۾ خيال جي گهرائي پسي سگهجي ٿي!

خستور نه ڪا مشڪ، نه عنبر ۾ ملي ٿي،

پورهيت جي پگهر مان اها سرهاڻ اچي ٿي،

ڌرتيءَ کي جڏهن رت جو هي ريج ڏئي ٿو

گلزار ٿين، ان اُڀن، پوک پچي ٿي.

پورهيت جي نه جاڳي، ته هجي رات انڌيري،

پورهيت جي اُٿڻ سان ئي، پريات ٿئي ٿي.

دنيا ۾ اها قوم ٿي خوشحال گذاري،

محنت ۾ شب و روز جا مشغول رهي ٿي.

ماڻهوءَ کي حقيقت ۾ ٿي انسان بڻائي،

هيءَ علم جي دولت، وڏيءَ محنت سان ملي ٿي.

سائل صاحب سان منهنجي ڏيڻ ويٺ ريدڻي پاڪستان ڪراچيءَ تي ٿي، جتي مشاعرن، ادبي پروگرام 'رسالي' ۽ ٻين پروگرامن ۾ شرڪت دوران ساڻس قرب جون ڪچمريون ٿينديون رهنديون هيون. سندس ڳايل ڪلام خاص ڪري نشر ڪرڻ دوران ٻُڌڻ جو موقعو به ملندو رهندو هو.

منهنجي سائل آزاد صاحب ۽ ڪراچيءَ جي ٻين ليکڪن سائين علي محمد مجروح، GM گلیم، سائين رشيد صابر، شيخ عبدالحميد جوش، سائين اصغر هالي، سائين اقبال شاهين ۽ ٻين سان گهڻي لڳندي هئي ۽ مختلف محاذن (Forums) تي

سندن وڪالت به ڪندو رهندو هئس ۽ آهيان. خاص ڪري ريڊئي پاڪستان ڪراچيءَ ۽ سنڌي ادبي سنگت ۾ سندن وقار جتائين دورهيو آهيان. مون انهن سنڌي اديبن ۽ شاعرن بابت ڪتاب ’ڪراچيءَ جا اديب ۽ شاعر‘ به لکيو جيڪي ڪراچيءَ جا وڏا آهن. انهيءَ ڪتاب تي ڪجهه دوستن چيو ته جيڪي ڏاها سنڌ جي ٻين علائقن ۾ پيدا ٿيا آهن ۽ هن وقت ڪراچيءَ ۾ رهن ٿا، انهن کي به ڪتاب ۾ شامل ڪرين ها. مون چيو ايندڙ ڪتاب ۾ ائين ڪندس پر منڍ ۾ رڳو ڪراچيءَ جا وڏا آهن تي لکنديس ڇاڪاڻ ته انهن جي ايتري پذيرائي نه ٿي ٿئي، جيتري ٻين ماڳن تي ڄاولن جي ٿئي ٿي. ڪتاب ’ڪراچيءَ جا اديب ۽ شاعر‘ سرهاڻ ويلفيئر سوسائٽيءَ 2007ع ۾ شايع ڪرايو. سائل آزاد جي صدارت ۾ انهيءَ ڪتاب جي مهورتي تقريب مراد ميمڻ ڳوٺ گڏاپ ٿاڻون ڪراچيءَ ۾ ٿي.

منهنجا ڪجهه ريڊيو پروڊيوسر ساٿي ڪراچيءَ جي اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن بابت چوندا هئا ته هنن جي سنڌي سٺي ناهي. مان کين چونڌو هئس ساٿين! هي همراه لياريءَ يا ڪراچيءَ جي ٻين علائقن ۾ رهن ٿا، جنهنڪري سندن سنڌي ٻوليءَ تي ٻين ٻولين جو اثر لازمي پوندو. اهڙيءَ ريت سنڌ جي ٻين حصن ۾ رهندڙن جا مختلف لهجا آهن. جڏهن اسان انهن جي لهجن کي قبول ڪريون ٿا ته هنن جي لهجي کي ڇو نه قبول ڪجي؟ ڪراچي سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ آهي. هي همراه ابن ڏاڏن کان وٺي هتي رهن پيا ۽ سندن سڃاڻپ به سنڌي آهي. تنهنڪري ڪراچيءَ ۾ موجود ادارن تي سڀ کان پهريون حق هنن جو آهي. هي سنڌي اديب، شاعر ۽ فنڪار ڪراچيءَ جي سڃاڻپ آهن. تنهنڪري هنن جو مان ۽ شان ڪنهن کان گهٽ نه آهي.

سنڌ جي ثقافت کاتي، پي ٽي وي پروڊيوسر الطاف سومري ۽ ٻين دوستن ڪراچيءَ ۾ 29هين آگسٽ 2013ع تي سائل آزاد سان رهاڻ رچائي ۽ کيس پيٽا پيش ڪري منهنجي پراڻي خواهش پوري ڪئي، جنهن ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي بورڊ آف گورنرس جو ميمبر نظر محمد ڳاهو به شريڪ ٿيو. ڳاهي صاحب سائل آزاد کي خراج تحسین پيش ڪرڻ سان گڏ سنڌي ادبي بورڊ پاران سندس شاعري شايع ڪرائڻ جو اعلان ڪيو ۽ ڪلام سميت ۽ ترتيب ڏيڻ جي ذميواري منهنجي حوالي ڪيائين. ڪتاب مڪمل ڪري سنڌي ادبي بورڊ جي حوالي ڪيم. ڪتاب جو نالو ’ڪانهي ويل ويهڻ جي‘ (سائل آزاد جو ڪلام) رکيو ويو آهي. اهو نالو سائل صاحب پاڻ رکيو هو. ان کان پوءِ سائل آزاد ڪتاب جي نالي تبديل ڪرڻ جي خواهش ڏيکاري. سندس خواهش کي مان ڏيندي

ڪتاب جو نالو تبديل ڪيو ويو. موجوده نالو به سائل صاحب جو ئي رکيل آهي. ’گودڙين ۾ لال ملن‘ سندس لکيل هڪ وطن جي نغمي مان چونڊيو ويو آهي. اهو نغمو ’جت گودڙين ۾ لال ملن، جت ڪڪ هيٺان لڪ لپن‘ جميلانا ناز ماسٽر اياز علي ۽ ساٿين جي آوازن ۾ ريڊيٽي پاڪستان تان هلندو آهي. اهو ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ وٽ ڇپائيءَ جي اوسيٽري ۾ آهي.

وڌيڪ تجزيي کان اڳ، سندس زندگيءَ ۽ سندس فني سفر جو ذڪر ڪجي ٿو. سائل آزاد جو اصل نالو غلام حسين سومرو هو. کيس گهر وارا بابوءَ جي نالي سان سڏيندا هئا؛ جڏهن ته ادبي دنيا ۾ ’سائل آزاد‘ جي نالي سان مشهور آهي. هو ڪراچيءَ جي چنيسر ڳوٺ ۾ 1938ع ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو اله بچايو ڊڪٽ سومرو آهي. سائل آزاد جو ڏاڏو رمضان واڳو به مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. سائل آزاد سوا چار درجا سنڌي پرائمري اسڪول چنيسر ڳوٺ مان 1948ع ۾ پڙهيا. ان زماني ۾ انجام نالي ڪراچيءَ مان هڪ اردو اخبار شايع ٿيندي هئي، جنهن جو ايڊيٽر عثمان آزاد هيو. اها اخبار سائل آزاد صاحب جو والد صاحب باقاعديءَ سان پڙهندو هو. انجام اخبار ۾ مجيد لاهوري حرف و حڪايت نالي سان مزاحيه ڪالم لکندو هو. اهو ڪالم سائل آزاد کي ڏاڍو وڻندو هو. هو ان ڪالم مان ايترو ته متاثر ٿيو جو پاڻ به لکڻ شروع ڪيائين. مجيد لاهوريءَ بعد ۾ روزاني جنگ ۾ اهو ئي ڪالم لکڻ شروع ڪيو ۽ جنگ اخبار سان لاڳاپجي ويو. سائل ان مزاحيه ڪالم کان متاثر ٿي اردوءَ ۾ مزاحيا شاعري ڪرڻ شروع ڪئي. ان وقت هو غلام حسين ناشاد جي نالي سان لکندو هو. ناشاد صاحب پنهنجي شاعري مجيد صاحب وٽ کڻي جنگ اخبار ۾ شايع ڪرائڻ لاءِ پهتو. اُتي سندس رهنمائي به ٿي ۽ لاهوري صاحب سندس تخلص ناشاد مان متناهي شاد رکيو. ڪجهه عرصي کان پوءِ مجيد لاهوري صاحب وفات ڪري ويو ۽ سائل آزاد جو اهو رشتو ٽٽي ويو، جنهن سبب کيس مجيد لاهوري صاحب کان باقاعدي تربيت حاصل ڪرڻ جو موقعو نه مليو پر هن لاهوري صاحب کي پنهنجو روحاني اُستاد مڃي ورتو.

سائل آزاد جي اردو شاعري 1965ع ۾ اخبار نورو ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيڻ لڳي. علي محمد اسير هتان جو سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. ان جي ڪتاب ’عيوب شعر‘ به سائل آزاد جي رهنمائي ڪئي. ان کان پوءِ سائل آزاد سنڌي ٻوليءَ ۾ شاعري ڪرڻ لڳو. سڀ کان پهريان سندس سنڌي ڪلام 1968ع ۾ ماهوار نئين زندگي ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيو جنهن

جوايد پيٽر شمشير الحيدري هو. نئين زندگي اڳتي هلي حيدرآباد مان شايع ٿيڻ لڳو. هاڻي جهڙوڪر بند ٿي ويو آهي. تنهن کان پوءِ سائل آزاد جي شاعري مولانا دين محمد وفائيءَ جي اخبار روزاني آزاد ۾ ڇپجڻدي رهي. سائل آزاد کي ڳائڻ جو شوق به هو. ابتدائي زماني ۾ قواليون ڳائيندو هو. قوال چوڻي صالح محمد سان ان جو وڏو ساٿ رهيو جنهن سان گڏ قواليون ڳائيندو هو. هن سائل جو تخلص سائل آزاد تي رکيو. هونئن سائل آزاد گهڻي ڀاڱي قوال اسماعيل آزاد جون قواليون ڳائيندو هو.

سائل آزاد جو ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تي سڀ کان پهريان جيڪو ڪلام ڳايو ويو ان جي ڏن نالي واري ڪمپوزر ۽ بينجي نواز بلاول بيلجيم ٺاهي هئي. جڏهن ته آواز ظفر علي، گلپير سرور ۽ نجف عليءَ جا آهن. انهيءَ ڪلام جا ٻول هن ريت آهن.

تمنا آهي مُدت کان، اها سائل جي سيني ۾
گهرايو يا محمد مُصطفيٰ! مدني مدني ۾.

ٽيليويزن تي هونالي واري شاعر شمشير الحيدريءَ جي معرفت 1970ع ۾ آيو جتي عبدالڪريم بلوچ ڪانٽس هڪ ڊرامي ۾ ڪردار ادا ڪرايو. ان کان پوءِ هُو پي ٽي ويءَ تي سنڌي ۽ اردوءَ ۾ لکڻ کان سواءِ مختلف پروگرامن ۾ ميزباني، خاڪا ۽ پروڊڪشن به ڪرڻ لڳو. سڀ کان پهريان 1971ع ۾ مهاڻن بابت هن جو ڪلام عبدالله ڪچي، اياز علي ۽ استاد محمد حسن جي آواز ۾ رڪارڊ ڪيو ويو جنهن جي موسيقي بلاول بيلجيم ترتيب ڏني هئي. انهيءَ نغمي جا ٻول آهن:

ڪري سڀني جو سينگار

اٿي خوشيءَ سان سڙهه سنڀار

ساڻي هلڻو آ پار.

سائل آزاد وطن جا نغما، ٻارن جا نغما ۽ خاص موقعن جهڙوڪ عيد تراد جا نغما به لکيا. سندس ٻارڙن لاءِ جيڪو پهريون نغمو رڪارڊ ڪيو ويو اهو ”محبت جو ڦل منڙو آهي، جيڪو پوکي سوئي کائي“ آهي.

اهو نغمو پي ٽي ويءَ جي پروگرام روشن تارا ۾ رڪارڊ ڪيو ويو. هن مختلف اردوءَ سنڌي فلمن جي لاءِ به نغما لکيا، جن ۾ سنڌي فلم ڦل ماچي، جانو ڌاڙيل، طوفان، همت، ميراڻي جمالي جڏهن ته اردو فلم ڪاغذ کي ڦول ۽ پيار ڪا ساگر شامل آهن. فلم ’ميراڻي جماليءَ‘ جي لاءِ هن مڪالم به لکيا، جن فنڪارن سائل آزاد جو ڪلام ڳايو آهي انهن ۾

علو فقير، استاد محمد يوسف، انور حسين وسطزو، منظور سخيراڻي، استاد امانت علي خان، مني بيگم، تينا ثاني، ماسٽر اياز علي، سيد سليمان شاهه، چوٽي صالح محمد قوال، غلام فريد صابري قوال، ظفر علي، ڪومل رضوي، مهناز بلقيس خانم، حميرا چنا، مجيب عالم، احمد رُشدي، اسد امانت علي، حسن جهانگير وغيره اچي وڃن ٿا.

ڪراچيءَ جو سڄاڻ صحافي نذير ڪاڪا ٻڌائي ٿو ته غلام فريد صابري قوال هڪ آڊيو ڪيسيت ڪڍي هئي جنهن جو عنوان ’پيسا بولتا هي‘ هو. انهيءَ ڪيسيت جي شاعري سائل آزاد جي لکيل آهي. ان البم جي مشهوريءَ جو سبب به اها قوالي بڻي. ان قواليءَ جو آخري بند آهي:

جو سائل ٿا آزاد رها، تيري زلفون سے آزاد رها،
هر دور میں زندہ باد رها، اور دونوں جگ میں شاد رها۔

سائل آزاد صاحب جي گهڻي شاعري سيد سليمان شاهه ڳائي. سندس ڪجهه ڪلامن جا ٿلهه ۽ ڳائڻن جا نالا هتي ڏجن ٿا.

01. جڳ ڏڪن سڪن جو ميلو آ، ميلي ۾ ڪواڪيلو آ: علو فقير
02. هڪ وار ته آتون اڱڻ هتي، پرين پوءِ اسان جو پاڳ ڪٿي: استاد محمد يوسف
03. حياتي حسن وارن سان گذارڻ ڪو گناهه ڪونهي: انور حسين وسطزو
04. سوين دور دنيا جا ايندا ۽ ويندا، ڪڏهن گيت پنهنجا پراڻا نه ٿيندا: حميرا چنا
05. سڄڻ اچ قرب ڪري وڃ، ڀرت جا پير پري وڃ: سيد سليمان شاهه
06. دل توکي ڏئي درد پرايو، آهي مون پڇتايو: سيد سليمان شاهه
07. سهڻا سڄڻ مون کي چو پيو ستائين؟ سيد سليمان شاهه
08. اڄ اڪڙين ۾ ويهه يار منا! سيد سليمان شاهه
09. ڪري ڪانگا پرواز، سگهو وڃ سانگيٽرن ڏي: سيد سليمان شاهه
10. ساريو سانگيٽرن کي اڪيون روزوئن: سيد سليمان شاهه
11. پرين پنهنجي درشن جو پيالو پيار، اڃايل اڪين کي اچي ٿو قرار: سيد سليمان شاهه
12. جان ڳڻئين ۾ ڳري، تو سوا ڀل نه سري، توکي دل ياد ڪري: سيد سليمان شاهه
13. جت گودڙين ۾ لال ملن، جت ڪڪ جي هيٺان لڪ لپن: جميل ناز
14. راڻا اوراڻا! رسين متان سياڻا، مومل ڪري ماڻا: عبدالعزيز بلوچ
15. خستور نه ڪا مشڪ، نه عنبر ۾ ملي ٿي، پورهيت جي پگهر مان سرهاڻ اچي ٿي:

منظور سخيراڻي

16. تمنا آهي مدت کان سائل جي سيني ۾ (نعت سڳوري) ظفر علي ۽ ساڻي
17. درد جي دولت دل ۾ ڌار درد بنا ناهي ديدار: بلقيس خانم ۽ اسد امانت علي خان
- سائل آزاد شاعريءَ جي سيني صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي. اردو ۽ سنڌيءَ کان سوڙ سرائڪي، پنجابي، پوري، بلوچي ۽ گهيرا (جيڪا هندو پاڻ ۾ ڳالهائيندا آهن) ۾ شاعري ڪيائين. نثر ۾ مضمون، افسانا ۽ ٻيون صنفون به لکيائين پر مون کي سندس ڪا به نثري لکڻي هٿ نه اچي سگهي آهي. سندس ڪلامن جو تعداد تمام گهڻو آهي. هيل تائين سندس ڪوبه ڪتاب شايع نه ٿيو هو. ’گودڙين ۾ لال ملن‘ سندس پهريون ڪتاب آهي، جيڪو مون ترتيب ڏنو آهي. اميد ته جلد ئي شايع ٿي ويندو.
- سائل آزاد فني دنيا کان سواءِ ٻڪرا پڙيءَ ۾ منشيءَ جي حيثيت سان ملازمت ۽ تجارت پڻ ڪئي پر انهن پيشن کي گهڻو عرصو جاري نه رکي سگهيو.
- سائل آزاد لڳ ڀڳ سمورين صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي پر سندس غزل وڌيڪ لپائيندڙ آهي. توڙي جو غزل جو عنوان عشقيه آهي پر هن ان ۾ عشق جو دائرو وسيع ڪيو آهي. عام ليکي ۾ غزل ۾ عورت جي واکاڻ هوندي آهي پر سائل انسان ذات سان پيار ڌرتيءَ سان محبت ۽ سجاڳيءَ کي غزل ۾ سهڻي نموني اوتيو آهي. هو چوي ٿو:

بي قرار ڳولي ٿي،
 ڪا خزان جيئن بهار ڳولي ٿي،
 شهر تي راج آهي نفرت جو،
 دل نادان پيار ڳولي ٿي.

بئي هنڌ چئي ٿو:

هن دور ۾ انسان ٿيڻ راند ته ڪانهي،
 هر حال ۾ خوش حال رهڻ راند ته ڪانهي،
 هڪ ديد جي بدلي ۾ ڏيڻ ساهه ٿو چاهيان،
 سائل ٿي اها سين هڻڻ راند ته ڪانهي.

بئي غزل ۾ چئي ٿو:

سر راڻي مان اڄ پت ڏئيءَ جا بيت پڙهي محسوس ڪيم،
 چڻ ڪاڪ ڪنڌيءَ تان هومل جو مانڊاڻ ڪڍي آيو آهيان.

سندس تشبيهه ڏاڍي نرالي آهي جنهن ۾ شاهه جي رسالي جي سُر مومل راڻي جي سمجهاڻي ڏني وئي آهي. شاهه سائينءَ جي راڻي جي بيتن پڙهڻ سان ماڻهو تصورن ۾ ڪاڪ ڪناري پهچي ٿو وڃي ان ئي غزل ۾ موهن جي دڙي جي مٽي به لاجواب انداز ۾ بيان ڪري ٿو:

اُت ڪر خُدا جو فرض ادا، اڄ پنهنجي نرڙ تي ساڻل.
موهن جي دڙي جي مٽيءَ جي، سُرهاڻ ڪڍي آيو آهيان.

هُو سنڌ ڌرتيءَ تي پنهنجي چمڻ ۽ موجودگيءَ کي وڏو اعزاز سمجهي ٿو ۽ پاڻ کي موهن جي دڙي جي مٽيءَ جو تسلسل سمجهي ٿو. شاهه سائينءَ جي بيت ’پسو پڪيئڙن‘ وانگر چئي ٿو:

وڻو مورن کان محبت جو سبق،
قرب ڪُونجن جي قطارن کان پڇو.

هُو سنڌي قوم جي ماضيءَ کي ياد ڪندي هن ريت ماتم ڪري ٿو:
جاڳائي بين کي جا، وڃي پاڻ سُمهي پئي،
سا قوم اڃا ننڊ مان، بيدار نه آهي.

سائل آزاد جي غزل ۾ فارسي رنگ به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مثال لاءِ هڪ غزل جو هڪ بند پيش ڪجي ٿو:

بي مزه مٽ ڪڍي ۾ مٽ ڪشن جي زندگي،
چشم ساقبي ساڻ هو، وابسته مٽ خاني جو رنگ.

سائل آزاد اردو شاعري توڙي جو ٿوري ڪئي پر جيڪي شعر ڪتاب ’گودڙين ۾ لال ملن‘ ۾ ڏنل آهن سي ڏاڍا پختا ۽ دل ۾ گهر ڪري ويندڙ آهن. سندس ڪجهه شعر ته پاڪستان توڙي هندستان ۾ گهڻا مشهور آهن. سندس هيءَ غزل به ڪمال جو غزل آهي:

زنده هه آڏي، مگر انسان مر گيا،
ايڪ شخص سارے شهر کو، ويران کر گيا،
اس شهر میں خيراتِ محبت نه مل سکی،
دوران بند هو گئی، ساڪل جدھر گيا.

سائل آزاد جيڪي انسان جو نعرو به هڻي ٿو ته انسان کي خبردار به ڪري ٿو ته تون جيڪي گڏا ڪم ڪرين ٿو، هٿيار ناهين ٿو، سي سڀ تباهيءَ جا سامان آهن:

منتظر آهي زمانو امن جي اعلان جو
سڀ ڇڏي نعرا، هڻو نعرو جيڪي انسان جو
مذهب انسانيت جهڙو ڪو ئي مذهب نه آ،
هي اکر آهن مون کي، چئني ڪتابن ۾ مليا،
خلق خدمت ڪرڻ سان، ٿو رهي راضي خدا.
آهي هي فرمان، هر هڪ صاحبِ ايمان جو
سڀ ڇڏي نعرا، هڻو نعرو جيڪي انسان جو
حضرت انسان! تون بيدار ٿيو ناهين اڃا،
زندگيءَ جي رازن کان، نا آشنا آهين اڃا،
ڪنهن جي لاءِ ايٽمي هٿيار پيو ناهين اڃا؟
پاڻ مؤجد آهين، پنهنجي موت جي سامان جو
سڀ ڇڏي نعرا، هڻو نعرو جيڪي انسان جو.

سائل آزاد سموري انسان ذات جي ڳالهه به وڏي واڪي ڪري ٿو. هن جيڪي به وطن جا گيت لکيا آهن ۾ سندس وطن سنڌ جي ساراهه ۽ شڪار جي آس سمايل آهي. ”سنڌ نالواٽم“ ۾ چئي ٿو:

پاڪ پرور جو مون تي سدائين ڪرم
آهي حامي سندم تاجدارِ حرم
منهنجي پڙ ۾ قلندر به پاتو قدم
منهنجي سر تي آهي پٽائيءَ جو علم
منهنجا جهانگي ۽ سانگي، سڀئي محترم
سنڌ نالواٽم!

منهنجو سائل به آزاد سڏجي نه ٿو
منهنجو مارو ڪو ئي شاد ڏسجي نه ٿو
منهنجو پورهيت به آباد ڏسجي نه ٿو
ڪنهن به فرياد جو داد ڏسجي نه ٿو

ماڻ آهي ڀلي، چپ چور ڏنم،
سنڌ نالواٽر!

2009ع کان سنڌي ثقافت جو ڏهاڙو هر سال ملهائجي پيو. سائل صاحب به اهڙن ميڙن ۾ شريڪ ٿيندو هو ۽ پنهنجو ڪلام پيش ڪندو هو. سنڌي توپيءَ جي واکاڻ سائل آزاد هن ريت ڪئي:

سوت بوت پاتي، ڪو ئي صاحب سڏائي،
تاءِ لڳائي يا ڪٿي توپلو پاتي،
سنڌي توپيءَ جو جيڏيون جواب ناهي.

نئين زندگي رسالي جي بند ٿيڻ ۽ سنڌي فلمن جي نه نھڻ تي به هو ڏاڍو ڏڪارو هو. هن جو ڪلام تمام گهٽ ڇپيو. نئين زندگي رسالي ۾ ڪجهه ڪلام شايع ٿيس. ان رسالي سان سندس انسيت تمام گهڻي هئي جنهن جو اظهار هن هتي ڏنل شعر ۾ ڪيو آهي. سندس هيءَ شعر نئين زندگيءَ جي شمشير صاحب جي زماني ۾ بند ٿيڻ دوران ڇپيل آهي. ان کان پوءِ نئين زندگي رسالو ٻيهر شروع ٿيو.

چؤطرف هيءَ خبر آهي گرم ٿي،
سنڌڙيءَ مان وٺي لڏي، نئين زندگي،
ڪو چوي آهي سڀ ڏوهه شمشير جو،
ڪو چوي پيو آهي مجرم سومرو،
جيترا وات اوتريون ڳالهون ٻڌو،
ڪين تو 'نئين زندگيءَ' جو پئي پتو.

پورهيت جي عظمت کي به سائل ڏاڍي سھڻي نموني ڳايو آهي. پورهيت جي پگهر جي خوشبوءِ سان زماني ۾ سُرھار ۽ محنت سان خوشحالي اچي ٿي. هاري مزدور پرھه ڦٽيءَ جو جڏهن ننڊ مان اُٿن ٿا ته ان منظر لاءِ سائل چئي ٿو:

پورهيت جي نه جاڳي، ته هجي رات انڌيري،
پورهيت جي اُٿڻ سان ئي، پريات ڦٽي ٿي.

اهڙيءَ ريت سندس شاعريءَ جا ڪيترا ئي رنگ ۽ روپ آهن، جن جو مزو وڌيڪ پڙهڻ سان وٺي سگهجي ٿو. سائل آزاد جا ڪيترا ئي سنڌي اردو نغما نه رڳو سنڌ ۾ مشهور

آهن پر هند ۾ به مقبول آهن. سندس شاعري نالي واري اردو ڳائڻي ۽ ڪومل رضويءَ چوري ڪري پنهنجي نالي تي ڳائي ته سائل آزاد جو جيءَ جُھري پيو ۽ مختلف اخبارن وغيره ۾ واکا ڪيائين. سندس هيءَ مشهور نغمو ڪومل رضويءَ چوري ڪيو آهي:

پرَتَ کي پنڇَ سَ اُونچاَ هَ،
ساگرَ کي سوچَ سَ گهراَ هَ،
يہ پيارَ جو تيراَ ميراَ هَ۔

بهر حال سائل آزاد هڪ وڏو شاعر آهي پر افسوس آهي جو اسان ان جو قدر ناهي ڪيو. سندس ڪلام کي ڇپرائڻ جي سخت ضرورت آهي سائل صاحب جو ڪتاب سندس زندگيءَ ۾ ٿي تيار ٿيو هو پر ڪن سببن جي ڪري شايع ٿيڻ کان اڃا رهندو پيو اچي. سائل آزاد صاحب جي زندگيءَ جي آخري سالن ۾ طبيعت ناساز رهندي هئي. تنهن هوندي به هن پنهنجي تخليق جاري رکي. بيماريءَ جي بستري تي سندس لکيل شعر به ڪتاب ۾ شامل ڪيا ويا آهن. هن جو روح به اسپتال جي بستري تان اڏامي ويو. پاڻ ڏهين نومبر 2018ع تي، هڪ لڳي پنجويهن منٽن تي، چنڇر جي ڏينهن، نيشنل هاسپيٽل ڪراچيءَ ۾ گذاري ويو. ان ڏينهن اسلامي مهيني ربيع الاول جي پهرين تاريخ هئي. کيس سيد محمود شاهه قبرستان، چنيسر ڳوٺ ڪراچيءَ ۾ دفنايو ويو.

سائل آزاد کي سندس خدمتن جي موت ۾ مختلف اعزاز به مليا جن ۾ پي ٽي وي ايوارڊ 2001ع، نئين زندگي ايوارڊ ۽ پاڪستان پبليڪيشن ايوارڊ 2000ع شامل آهن. سندس اولاد ۾ پٽ طارق علي مجاهد، ظفر علي، امير علي، بهادر علي ۽ نادر علي شامل آهن. کيس زرينا بانوءَ جي نالي سان هڪڙي نياڻي به آهي. سندس هڪ نياڻي سفينا ننڍپڻ ۾ ئي فوت ٿي وئي هئي.

سائل آزاد جا پٽ محنت مزدوري ڪري پيٽ پاليندا آهن. هن جو هڪڙو پٽ امير علي ’محمد امير علي نوشاهي فريديءَ‘ جي نالي سان نعتون پڙهندو به آهي ته نعتيه محفلون ڪوٺائيندو به آهي. امير عليءَ ميٽرڪ تائين تعليم حاصل ڪئي آهي جڏهن ته سائل آزاد جا ٻيا پٽ ائين درجي کان اڳتي تعليم پرائي نه سگهيا. امير عليءَ کي پنهنجي والد صاحب جي ڪلام سان تمام گهڻي دلچسپي رهي آهي. هو پيءُ جو ادبي وارث پڻ آهي. امير عليءَ ان سلسلي ۾ سائل آزاد ادبي اڪيڊميءَ جو بنياد به وڌو آهي. سندس ان سڄي ڪم ۾ راهنمائي نالي وارو شاعر صاحب خان ميمڻ پيو ڪري.

صاحب خان ميمڻ، سنڌ پبلڪ لائبريري ڀٽائي آباد ڪراچيءَ جو باني جاويد مهر، سنڌ جو اڳوڻو چيف سيڪريٽري شبحان ميمڻ ۽ ڪجهه ٻيا دوست سائل آزاد جي امداد ڪندا رهيا. سنڌ جو ثقافت کاتو پاڪستان اڪيڊمي ادبيات ۽ ٻيا ادارا به سائل صاحب سان سهڪار ڪندا رهيا.

سائل صاحب جي پونين سان انشاءِ الله تعاليٰ منهنجو سهڪار به جاري هو ۽ رهندو.

حوالا:

1. سائل آزاد سان مختلف وقتن تي ملاقاتون.
2. نالي واري شاعر صاحب خان ميمڻ سان ڳالهه ٻولهه.
3. سائل آزاد جي پٽ، امير عليءَ سان ڳالهه ٻولهه.
4. نذير احمد ڪاڪا سان ڳالهه ٻولهه.
5. سائل آزاد جي ڪتاب 'گودڙين ۾ لال لپن' جو مسودو.
6. ڪتاب ڪراچيءَ جا اديب ۽ شاعر، ڊاڪٽر ڪمال چامڙو سرهاڻ ويلفيئر سوسائٽي سنڌ 2007ع.

ڊاڪٽر علي جان ڀرڙو/ڊاڪٽر حاڪم علي ڀرڙو

جديد سنڌي ڪھاڻيءَ جي باني جمال ابڙي جي افسانن جو مختصر جائزو

Literary Analysis of Short Stories of Jamal Abro: Founder of Modern Sindhi Short Story Writer

Abstract:

Short stories are reflections of any society in Sindhi Literature, Short Stories since the days of its inception depicts social reality and its truth. Moreover in evolution of short stories, many writers have played their due roles. Among these, Jamal Abro, as a short stories writer, stands out.

Jamal Abro was son of Ali Khan Abro. His distinguishing style in perspective of him chosen topics and his plots give him a distinctive place in Sindhi “Peerani”, “Shah Jo Phar”, “Maan Mard”, “Muhn Kaaro”, “Kaaro Pani” and “Khameesay Jo Coat” are same of his short stories whose titles are also extra ordinary and eye-catching comparatively other writer have less much expertise. Short stories based on characters are also his unique style such as “Pasho Pasha”, “Hoo Hur Ho” are very famous also.

In this research paper literary analysis of Jamal Abro’s work is briefly presented so as to mention all the qualities of his short stories that make the reader believe that his short stories are true reflection of our society.

جمال ابڙو ولد علي خان ابڙو 2 مئي 1924ع ڳوٺ سانگي، ديھ منگواڻي تعلقي ميهڙ جي ڀرسان ضلعي دادو [تنهن وقت لاڙڪاڻو ضلعو] ۾ پيدا ٿيو. جمال ابڙي شروعاتي تعليم ڳوٺ منگواڻيءَ مان حاصل ڪئي، تنهن کان پوءِ سيڪنڊري تعليم لاڙڪاڻي شهر جي ميونسپل هاءِ اسڪول مان حاصل ڪئي. ان کان پوءِ نور محمد هاءِ اسڪول حيدرآباد ۽ انٽر جي تعليم بهاءُ الدين ذڪريا ڪاليج ۽ ڊي جي ڪاليج مان حاصل ڪئي. ڪم جي شروعات 24 سالن جي عمر ۾ 1948ع کان لاڙڪاڻي کان ڪئي، تنهن کان پوءِ ستت

ٽي 1949ع ۾ شهدادڪوٽ ۾ پوليس پراسيڪيوٽر جي عهدي تي فائز رهيو. هُو 1952ع ۾ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو امتحان پاس ڪري سول جج ڪپرو (سانگهڙا) مقرر ڪيو ويو. 1972ع ۾ کيس سنڌ اسيمبليءَ جو سيڪريٽري فائز ڪيو ويو تنهن کان پوءِ جمال ابڙو مختلف عهدن تي پڻ مقرر رهيو. سندس وفات 30 جون 2004ع تي ٿي. جمال ابڙي کي ادبي پورهئي عيوض 2004ع ۾ صدارتي ايواڊ براءِ حسن ڪارڪردگي سان نوازيو ويو. هن ڪهاڻين لکڻ جي شروعات 24 سالن جي عمر ۾، 1949ع ۾، ڪهاڻي ”هُو حر هو“ سان ڪئي. سندس ڪهاڻين کي سنڌي ادب ۾ ترقي پسنديءَ واري نظريي تحت کنيو وڃي ٿو. سندس ڪهاڻين جي ٻولي نج سنڌي، عام ۽ بلڪل سولي آهن. کيس عوامي ڪهاڻيڪار چئجي، ته ان ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو. درحقيقت، جمال ابڙي جو شمار انهن جديد ڪهاڻيڪارن ۾ ٿئي ٿو جن سنڌي ڪهاڻي کي نئين موڙ سان نئين راهه هوار ڪري ڏني، تنهن کان پوءِ انيڪ ڪهاڻيڪار پنهنجي قلم جي نوڪ سان سندس ڏسيل راه تي نڪري پيا ۽ انهن ڪهاڻيڪارن پنهنجين ڪهاڻين ۾ اهڙا ته ڪردار تخليق ڪيا، جو اهي اسان جي معاشري ۾ جيئرا جاڳندا ۽ ساهه کڻندي محسوس ٿين ٿا. اهڙي ڪهاڻي يا افساني کي اسان ڪرداري ڪهاڻي يا افسانوبه چئي سگهون ٿا. جمال جي افسانن ۾ حقيقت نگاريءَ ۽ ڪردار نگاريءَ کي تمام وڏي اهميت حاصل آهي. پشوپاشا ڪتاب پهريون دفعو 1959ع ۾ ڇپيو، تنهن کان پوءِ سندس اهميت کي ڏسندي مختلف وقتن تي ٻيهر ڇاپيو ويو. ان ڪتاب جو ٻيو ڇاپو 1972ع، ٽيون ڇاپو 1976ع، چوٿون 1992ع ۽ ڇهون ڇاپو 2016ع ۾ شايع ٿيا. ان ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت کي ڏسندي ان کي مختلف ٻولين ۾ پڻ ترجمو ڪيو ويو آهي. جمال ابڙي جي فن، فڪر ۽ لکڻيءَ جي حوالي سان، سماج اندر اهميت کي بيان ڪندي، ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکي ٿو: ”جمال ابڙو پهريون ئي فنڪار آهي، جنهن فن ۽ مقاصد ۾ ظاهر ظهور حقيقت نگاريءَ جو رواج وڌو. ڪانئس اڳ ۾ انفرادي ڪوششون ضرور ملن ٿيون، ليڪن انهن جي منظم وجود جو ثبوت ڪو نه ٿو ملي. جمال ابڙي وٽ حقيقت نگاري روسي اديبن وانگر بلڪل نوس شڪل ۾ ملي ٿي. هو پنهنجي ڪهاڻين جا موضوع سنڌي سماج جي تلخ حقيقتن مان کڻي ٿو، جيڪي زندگيءَ جا نهايت ئي بد زيبا روپ آهن. جمال ابڙي هڪ اديب جي حيثيت ۾ محسوس ڪيو ته سنڌ جا ماڻهو صدين کان انڌن عقيدن ۽ رسمن جي اذيت ناڪ پيڙا ۾ مبتلا آهن. هن سنڌي ماحول ۾ جهاتي پائي ڏنو ته کيس اهڙا ڪيئي

مجبور انسان ڦٽڪندا ۽ تڙپندا نظر آيا، جيڪي خود ساختہ قانون ۽ سماج جي بي جوڙ بندڻن ۾ ڦاٿل هئا، جتي ماحول جي خستہ حاليءَ انسان جي جيئڻ ۽ وڌڻ ويجهڻ جي فطري امنگن ۽ خواهشن کي چيپائي ڇڏيو هو. هن سنڌي ماحول جا قبيح لڱ ڪانڊا رينڊڙ ڏيک ڏنا، جتي بي بها انساني جانين جو ڍورن وانگر وڪرو ٿئي ٿو ۽ ٻانهون وڪامن ٿيون“⁽¹⁾

اهي سڀ رنگ سندس مشهور ڪهاڻي ”پيراڻي“ ۾ ڏسي سگهجن ٿا، جنهن ۾ ڪهڙيءَ ريت انسانيت جي لتاڙ ڪئي ٿي وڃي. هيءَ ڪهاڻي حقيقت نگاريءَ سان ڀريل ملي ٿي ۽ زندگيءَ جي هڪ تلخ حقيقت پڙهندڙن اڳيان رکي ٿي، ته ڪهڙيءَ ريت لاڏاڻو پنهنجي زندگي بسر ڪن ٿا. ان بابت ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي وڌيڪ لکي ٿو ته:

”پيراڻي“ جتي فطرت کان مجبور انسان کي ”ڪارو ڪاري“ ڪري ڪنو وڃي ٿو ۽ پنهنجي بهيمانه خواهش کي ڪوڙي انانيت جو ويس پارايو وڃي ٿو.“⁽²⁾

سندس ڪهاڻين ۾ ”شاهه جو ڦر“، ”پشو پاشا“، ”بدمعاش“، ”ڪارو پاڻي“، ”پيراڻي“ ۽ ”پاشا“ شامل آهن. جمال ابڙي کي سنڌي ادب جي اُستاد افساني نگارن ۾ به ڳڻيو ويندو آهي. سندس افسانا فن، فڪر، مقصد ۽ موضوع جي تناظر ۾ لکيل آهن، بلڪه هنن بين افساني نگارن وانگي هڪ ئي هنڌ ڳنڍ نه ڏني آهي. ”شاهه جو ڦر“، ”پشو پاشا“، ”بدمعاش“، ”پيراڻي“، ”خميسي جو ڪوت“، ”لاري“، ”بدمعاش“ ۽ ”ڪارو پاڻي“ وغيره ۾ ڌٽڙيل، هيسيل، هيٺانهين سماج جا عڪس چٽيءَ طرح ڏسي سگهجن ٿا. پروفيسر سليم ميمڻ لکي ٿو ته: ”حقيقت ۾ جمال، زندگيءَ جو ترجمان افساني نگار آهي. زندگي، جنهن جا اٽڪت سلسلا، بي حساب جلوا ۽ ڪيئي رنگ ۽ رويا آهن، تن کي جمال ابڙي پنهنجن افسانن ۾ نهايت سادگيءَ، سچائيءَ ۽ اختصار سان پيش ڪيو آهي، جڏهن ته معاشرتي ڏاڍا، ڌٽڙيل عوام جي انهنجن ۽ سورن، ڏکڻ ڏاکڻن، لاچارين ۽ بي وسيءَ جي چئن کي به نهايت اثرائتي انداز ۾ چٽيو اٿس.“⁽³⁾

سندس خيال روان بيان، ننڍن ننڍن جملن، سنڌي چوڻين، تشبيهن ۽ استعارن سان ٿيڻ نظر اچن ٿا. هن ٻاهر وڃڻ سان گڏ سنڌ جي ڪردارن کي به ترجيح ڏني آهي. جمال ابڙي جا افسانا سماجي حقيقت نگاريءَ تي ٻڌل آهن جيڪي علامتي به آهن ته تصوراتي به آهن. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ته: ”جمال هڪ اهڙي انسان جي نظر سان سماج ۽ ان جي سندن ۽ خراب ماڻهن کي ڏٺو جي جج جي سامهون اچن ته ڇا ٿئي؟ هن جا ڪردار جي آرڌا آهن ته سماج انهن جي ڪنڌ تي لت رکي، انهن کي اهڙو ٻڌايو.“⁽⁴⁾

جڏهن ته جمال ابڙو پيشي جي لحاظ کان جج هو. ان ڪري هن انهن ڪردارن کي پنهنجن ڪهاڻين جا پلاٽ بڻايا، جيڪي ڪردار سندس چوگرد گهمندي ڦرندي لڳا، ۽ انهن ڪردارن کي هن محسوس ڪندي پنهنجي مشاهدي تحت تخليق ڪيا، ۽ انهن ڪردارن کي ويجهڙائيءَ کان ڏسي ڪري، پنهنجن ڪهاڻين ۾ جڳهه ڏني، ته پڙهندڙ هن پاسي به ڌيان ڏين، ته اسان جي معاشري ۾ ڪوڙ ساريون ٻرايون موجود آهن ۽ انهن براين جي پاڙپتي سماج ۾ هڪ سڌريل نئون نظام جوڙيو وڃي. جمال ابڙي اهي ڪردار تخليق ڪيا جيڪي ڏوهارين، زميندارن، ڏاڍا، انبياءَ، جبر ۽ سماجي اڻبرابريءَ واري ماحول ۾ مسلسل پوڳي رهيا هئا، هن اهڙن ڪردارن کي تخليق ڪندي، انهن ڪردارن کي قومي ڌارا، ذاتي ۽ انفرادي حيثيت ۾ عوام اڳيان نروار ڪيو. ان کان سواءِ نسلي يا خانداني حالتون به ڪردار کي تخليق ڪنديون آهن ۽ جمال ابڙي به اهڙا ئي ڪردار تخليق ڪيا، جن ڪردارن کي نفسياتي حوالي سان، هر پاسي کان جاچي ڏنو. پوءِ انهن ڪردارن کي تخليق ڪيو جيڪي سندس ڪهاڻين جا موضوع آهن، جنهن ۾ مقامي رنگ چٽو ملي ٿو. هتي اسان سندس ڪهاڻين جو مختصر جائزو بيان ڪنداسين.

”مان مڙد“: هن ڪهاڻيءَ ۾ جمال ابڙي انڌي قانون کي پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ انسانيت نالي جي ڪا به شيءِ موجود نه آهي. ماڻهو ماڻهو کي ائين ٿو ڪاٽي ڇڻ ته اڳيان انسان نه، جانور بيٺل اٿس. ظالم ڪير به ٿي سگهي ٿو. ان لاءِ ضروري ناهي ته اهو ڪو مرد هجي. هن معاشري ۾ ظالم عورت به ٿي سگهي ٿي. هر طرف انڌير نگري جو راج، راکاس وانگي ماڻهوءَ جي پٺيان آهي. شريف ماڻهو هر جاءِ، بي وس ۽ لاچار آهي، ۽ ڪميٽيا ماڻهو پيا هر جاءِ تي حڪومت ڪن. جيئن وڻين، تيئن پيا ڪن ڪين ڪابه جهل پل ڪانهي ملڪ جو ڪو به نظام ڪونهي، جنهنڪري چورن حوالي ملڪ جون واڳون ڪيون ويون آهن.

”ٻيهر پڳس. ساڳي ڪار. جنهن جي هٿ چڙهان، سو چار ڏينهن رهائي وڪڻيو ڇڏيم. انڌير نگري هئي. ڌڪا ٿاڀا ڪائيندو، چورن وانگر وڪامندو اچي، هڪ نئين قبيلي ۾ نڪتس. اتي جي سردار ڄان تان چڱيري ننڍي نيٽي هئي. هن کي مان وڻي ويس. ڪٿي نڪاح ۾ آندائين. مان به رلي رلي ٽڪو هئس، بغاوت ۽ ڪشمڪش چڙهيون هڻي مري ويئي. مٿي چانو ڪري ويهي رهيس.“⁽⁵⁾

هتي پيار ۽ خلوص جو ڪو به ملهه ڪونهي. هتي بدڪردار ماڻهن جي ضرورت آهي. شريفن جي نا!

”بدميز“: هن ڪهاڻيءَ جي اندر ڊاڪٽر جهڙي پيغمبري پيشي کي ڏيکاريو ويو آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر سماجي اڻبرابريءَ جي ڪردار تي بيٺل نظر اچي ٿو، جنهن وٽ ماڻهوءَ جو ڪو به قدر ڪونهي، جنهن وٽ صرف ۽ صرف ڪرسيءَ جي اهميت آهي. ماڻهو پل پيا مرن، تنهن جي ڪا به ڳڻتي ڪانهي، بس سندس کيسو گرم رهي، ان جي کيس ڏاڍي ڳڻتي رهي ٿي، ۽ جنهن ماڻهو وٽ ڪجهه ناهي، غريب آهي، اُن سان جڙ ته ڪاريمر وارو ويراڻس. جنهن وٽ ڪرسي ۽ دولت آهي اُن اڳيان اهي مسيحا جڙ انهن جا غلام هجن.

”مان معجسريت آهيان. پئسي وارو آهيان، مڇيءَ ماني وارو ۽ ڪجهه هلنديءَ پچنديءَ وارو. منهنجي ڪڪڙي بيمار ٿي پيئي. سج پئي لٿو پچندو ڊاڪٽر ڏي ويس. ڊاڪٽر صاحب جي ڪهاڻيءَ جي سيزن، موسم هئي، کٽون ٿي پڳو. نرڙ ۾ گهنج، چڙيو چڙيو ٿي ويو. مريض پچ پچ ٿي، دڙڪن تي. مون کي ڏسي مشڪيو ”اچو ساڻين!“ دلداري ڏيئي چيائين، ”اجهو ٿا هلون!“ تڪڙ ڪانه هئي، ويهي رهيس. چيو مانس، ”پلي ڪم اڪلائي وٺ.“⁽⁶⁾

هن ڪهاڻي مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جي سماج اندر پئسي جي هوس، ماڻهپي جي ڪوٽ ۽ انسانيت کي وساري چڪي آهي. بس ماڻهو هن وقت مال ميٽڙن جي پٺيان لڳي پيو آهي، اها پلي حرام جي دولت چون هجي.

”پيراڻي“: هن ڪهاڻيءَ جي اندر بڪ، بيوسيءَ ۽ لاچارِي کي بيان ڪيو ويو آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ لاڏاڻن کي ڏيکاريو ويو آهي، جيڪي بيت جي باهه کي اُجهائڻ جي لاءِ پنهنجين نياڻن کي چند تڪن جي عيوضو ڪريو ڇڏين. انهن سان ڪهڙي حالت ڪئي وڃي ٿي، تنهن کي سامهون رکيو ويو آهي. هيءَ هڪ جاندار ڪهاڻي آهي جنهن ۾ ماءُ جي پنهنجي، اولاد لاءِ محبت کي ڏيکاريو ويو آهي. ليڪه هڪ هنڌ ڏيکاري ٿو ته:

”پٽ ۾ پيل پيراڻيءَ کي لالوءَ جي پيءُ جهليو. پيراڻيءَ جي پيءُ جي نڪ ۽ اکين جو پاڻي سندس ڏاڙهيءَ مان ٿي ٽمڪيو ۽ ڦٽڪندڙ زال کي پئي جهليائين. لڏ رواني ٿي، پيراڻيءَ اوباسين ۾ ”ابا ۽ اما“ پڪاريو. ماڻس کي گهليندا ويا ۽ پري کان آواز ايندو رهيو ”او جي خدا، منهنجو پيراڻي ننڍڙو!... او تڪر کي باهه لڳي... سنڌ وسي... منهنجو پيراڻي ننڍڙو!“ هن وار پئي پتيا.⁽⁷⁾

جمال ابڙي جي ڪهاڻين ۾ تخيل جي اڏار حقيقت پسنديءَ سان نظر اچي ٿي. ڪردار جي جون ڪيفيتون ۽ مڪالما وقت ۽ حالتن پتاندر آهن. ”شاه جو ڦر“: هن ڪهاڻيءَ ۾ هڪ سيد جي ڪردار کي وائڪو ڪيو ويو آهي، جنهن کي سماج جي اندر وڏي عزت وارو لقب مليل آهي. کيس پنجن سان شجرو جوڙڻ جي ڪري سڀ ڪو عزت جي نگاه سان ڏسندو آهي. کيس پاڻ کي سڀ جڳائي جيڪو وڻيس سو ڪري، کيس ڪوبه روڪڻ يا توڪڻ وارو ڪونهي. پاڻ کي ٻئي جهڙو سمجهي ٿي ڪونه ٿو.

”پر اڄ سندس مقابلو ڪنهن ٻئي جانور سان هو. بگهڙ واري رومڙ ڪيو سڌو هليو آيو. ”آمتڻ ٿي اهلبيت کي مامو ڪري؟“ هڪ ئي لت سان ممڙي ليٽڙيون پائيندي ويئي. ڪانئس هڪ دانهن نڪتي، ”شائين!“ شاه سڄو ڪاوڙ ۾ پئي ڏڪيو. چئن ٿي جهليس چي، ”... اهلبيت کي مامو! ... اهلبيت کي مامو!“ جيئن شاه ان تي غور ڪيو تيئن ئي کيس اها ڳار وڏي نظر آئي.“⁽⁸⁾

ذات پات ۽ ننڍ وڏائيءَ جو فرق انسان ذات جي، انسانيت تي هڪ بد نما داغ آهي، سڀئي مخلوق خدا جي تخليق ڪيل آهي، جڏهن ان وٽ ڪو فرق ڪونهي، ته انسان ذات پاڻ کي سيد ۽ اُمتي جي ويڇي ۾ وجهي، ڇو غلطان ٿي رهيو آهي! سنڌ جي سيدن جو اهڙو رويو جيڪو هو پاڻ کي سڀني کان اتم ۽ اعليٰ تصور ڪري ٿو، اهائي سوچ برتريءَ واري رويي ۾ مبتلا ڪري ٿي، جڏهن ته ماڻهو پنهنجي محبت ۾ کين ماڻ ۽ مرتبو ڏئي ٿو.

”بدمعاش“: هن ڪهاڻيءَ ۾ غربت، مسڪيني، لاچار ۽ سماج طرفان مليل زخم ڏيکاريل آهي، جنهن ۾ نفرت، ڌڪار، ويڳاڻپ ۽ پنهنجن پراون جا سور اٿس. خاص طور تي، سماج اندر انڌن ڪارن ڪرتوتن کي لڪائڻ لاءِ جيڪي عام ماڻهو تي ظلم، ڪيس يا ڏاڍ ڪيا وڃن ٿا تن کي وائڪو ڪيو ويو آهي، ته شريف کي هر ويرو تنگ ڪري وڌيري يا پئسي واري کي خوش ڪرڻ لاءِ اجايا سجايا الزام لڳائي، قابو ڪرايو وڃي ٿو. هن ڪهاڻيءَ جو خاص مقصد آهي. هن ڪهاڻي جو هيرو چئجي يا وري غنڊو؟ جنهن ڄمندي سور ڏنا ۽ سڄي حياتي انهن سورن ۾ گذاريو، جيڪو زخم کيس سماج ڏنو، هن ڪهاڻيءَ ۾ جمال ابڙو هيرو جي مظلوميت کي هن ريت بيان ڪري ٿو:

”کيس سنتر جيل موڪليو ويو. لولو جمعدار جيلر بڻجي چڪو هو. هن کيس چوڪنيو ٻڌايو. کيس اگهاڙو ڪرايو ۽ کيس ڏنڊي لنگهائي. هن کي اونڌو

ڪري سنتر جي وڻ ۾ لڙڪايو ويو. سندس ڏنڊي ڪڍي ويئي. رت وهي هليو
چيائون ته سوري هيس. لولي جيلر کيس تڏو هنيو، چيائين، ”بدمعاش!“⁽⁹⁾
هن ڪهاڻيءَ ۾ سماجي ائبرابري ۽ ڏاڍي جي لٺ کي ٻه مٿا ڏيڪاريو ويو آهي.
”منهن ڪارو“: هن ڪهاڻيءَ ۾ هڪ ڳوٺاڻو ماڻهو ڏيڪاريو ويو آهي ۽ جڏهن هُو
تهذيب يافتو، پڙهيل، لکيل ماڻهن ۾ اچي ٿو، جتي انساني وقار ۽ ماڻهوءَ جي اهميت کي
ڏيڪاريو ويو آهي، ته هن جديد دور ۾ به انسانن جي روپ ۾ رهڙن موجود آهن. هڪ پنج
وقت نمازي دينو جنهن سان قانون جي رڪوالن جيڪا جُٺ ڪئي سا ڪنهن کان لڪل
يا ڳجهي ڪين آهي. قانون جا رڪوالا ٿي، جڏهن قانون هٿ ۾ کڻن ته پوءِ عام ماڻهوءَ جو ڇا
ٿيندو. انڌي عقيدتي کي وائڪو ڪيو ويو آهي، ته ماڻهوءَ وٽ ماڻهوءَ جي ڪا به عزت
ڪانهي رهي، رڳي ڪوڪلا لفظ بچيل آهن. ماڻهوپل مري ان جي ڪا به ڪنهن کي پرواهه
ڪانهي، بس ڳڻتي غلط ريتن، رسمن کي بچائڻ جي آهي. هن ڪهاڻي ۾ جمال ابڙو لکي
ٿو ته:

”پري وڻن جي وچ ۾، قبي جي اندر، پٿرن مٿان ڏيئرن جي جهرم ۾ قيمتي پٿر
تجلا ڏيئي رهيو هو. سنهنا سنهنا تجلا! ڇڙ ته سڀيون هيون، خناق جون سڀيون!
ٻاهر موالين جا تمڪڙا پئي پيا. پير ڏني جي ڄم تي، الله ڏني جي موت تي.
سلفين جا دگاڙا ٿي لڳا، پير سائين منل جا دنبا ٿي هنيائون. دين محمد جا نالا
وٺي لعنتون ٿي موڪليائون.“⁽¹⁰⁾

هن ڪهاڻيءَ ۾ جيئري انسان جي ضرورت کان وڌيڪ ڦڙي خارج ريتن، رسمن
۽ مٽيءَ جي ڏير سجاوت کي اهميت ڏني وئي آهي.
”هُوَ حُر هو...“ هيءَ ڪهاڻيءَ ۾ انگريزن ۽ حرن جي وچ ۾ ٿيل جنگ ۽ مقابلن کي
ڏيڪاريندي، ورهاڱي کان پوءِ جي حالتن کي پڻ فوڪس ڪيو ويو آهي. جيڪو انگريزن
ظلم، ڏاڍ ڪيو، تنهن کي وائڪو ڪيو ويو آهي، ته ماڻهن ڪيئن انهن جي ظلم کان تنگ
ٿي هٿيار هٿن ۾ کنيو، تن کي قانون جي رڪوالن ڏاڙيل، رهڙن ڄاڻائي ماري ڇڏيو.
”اڄ خير تي گهيرو هو. بندوق، بم، مشين گنون ۽ اسٽين گنون - چاليهه
ملٽريءَ جا جوان، هوائي فير ڪري خير تي ڪي اطلاع ڏنو ويو. ڇڙ ته سٺل
شينهن جا ڳڳيو، گولين جا مينهن وسي ويا. خير تي، حسينه جي منهن تي محبت
جي آخري مهر هنئي ... گوليءَ جو جواب گوليءَ سان ۽ بم جو جواب بم سان.“

حسينه مُشڪندي کيس گوليون ڏيندي رهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ مقابلو هليو... ۽ هڪ آخري ٻه خيري جي بدن سان ٽڪر کاڌو... حسينه ڳنڀير ٿي وئي ۽ ڇهن مهينن جي ولي عهد زور سان زمين تي چڙهيون هنيون.“⁽¹¹⁾ هن ڪهاڻيءَ ۾ انساني جذبن جي فتلام ۽ قانوني هڪ هتيءَ کي ڏيکاريو ويو آهي.

”ڪارو پاڻي“: هيءَ ڪهاڻي ٻوڏ جي تباهيءَ ۽ برباديءَ جي ڪهاڻي آهي، جيڪا مڪمل طور تي سمجهاڻي واري ڪهاڻي آهي. قدرت جي طرفان ستم ظريفي جي هڪ ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ڏک، سور، ماڻهن جانورن جي مرڻ ۽ تڪليفن ۾ ڪيئن ٿو پنهنجو پنهنجي کي وساري ويهي. ماڻهو بي گهر در در جون ٺوڪرون کائڻ تي مجبور ٿي ٿا وڃن. غربت کي ڏيکاريو ويو آهي، ته ٻوڏ ڪيڏيون تباهيون آڻيندي آهي.

”ماڻهو ويچارا دربدر ۽ بي گهر ٿي ويا. سرڪار تقابون ڏنيون. وڏيرن شهرن ۾ ويٺي ٿي ڳوٺاڻن جو حصو ورتو. ڪامورن ڪمدارن جا وڪيا. سندن بيهگهي مچي ويئي. ويا ڏکويلن کي ڏکائيندا، ۽ مٿن کي ماريندا.“⁽¹²⁾

هن ڪهاڻيءَ ۾ انساني بي وسي ۽ لاچارِي ڏيکاري وئي آهي، اهو ئي پاڻي جيڪو زمينن ۽ انسانن جي ضرورتن کي پورو ڪري ٿو، پر جڏهن ٻوڏ جي صورت ۾ اچي ٿو ته اچو اُچرو پاڻي ڪارو بڻجي وڃي ٿو. اهڙي بي وسيءَ جي حالت ۾ وڏيرا ۽ ڪمدار پنهنجي حرص کي وڌيڪ وڌائيندا، کين غريبن جي ڏڪن ڪابه پرواهه ناهي هوندي.

”مهرباني“: هن ڪهاڻيءَ جو خاص موضوع سرماڻيداري آهي، جيڪي ٻاهر رهن ٿا، ۽ جڏهن پنهنجي ملڪ موٽي اچن ٿا، ته پنهنجي ملڪ کي ٺاهڻ بدران اتان جي ڳالهه ڪندا ته فلاڻي ملڪ ۾ هيڏي ترقي آهي، فلاڻي ملڪ ۾ هيڏي ترقي آهي. هتي ڏسو ساڳي حالت ساڳي بدبو ساڳيا ماڻهو ۽ ساڳيون ڳالهيون، ڪنهن ڪم جا نه ڪار جا. غريب هن سماج ۾ ڄميو ڇو آهي! هن کي ڄمڻ شرط ئي ماري دفنائِي ڇڏڻ گهرجي! جڏهن ته پنهنجي هوس کي پوري ڪرڻ لاءِ اهي پپ وڏا ۽ سرماڻيدار ماڻهو غريبن جي عزت سان ڪيڏڻ ۾ به عيب نٿا سمجهن.

”تون پنين ڇو ٿي؟“

”ڇا ڪجي صاحب؟“ هن سڌو جواب ڏنو.

”تنهنجو مٿس ڪٿي آهي؟“

”منمنجي شادي ڪانه ٿي آهي. بائو صاحب، پيسو!“
اسان جي اکين ۾ شرارت پرجي آئي. سڀ مُشڪل لڳاسين، ”پوءِ توهي پُٽ ڪٿان
آندو؟“

هن ڪنڌ لاڙي نماڻين اکين سان اسان ڏي ٺهاريو ”اها اوهان صاحبن جي مهرباني
آهي، بائو صاحب!“⁽¹³⁾

سماج اندر سڀ کان خراب ۽ ڪريل حرڪت غريب جي بي وسيءَ ۽ غربت جو
ناجائز فائدو کڻڻ آهي ۽ اهڙو ئي فائدو ڪو بابو صاحب فقير ياڻيءَ جو کڻي ٿو. هي سماج
غريب کان جيئڻ جا وسيلو ته ڪسي سگهي ٿو، پر سچ ڳالهائڻ جي سگهه ڪوئي ڪسي نٿو
سگهي. انهيءَ ڪهاڻيءَ جون آخري ستون سماج جي حقيقت کي ننگو ڪري ڇڏن ٿيون،
جيڪي هن ريت آهن:

”اسان کي ڇڻ ته ڪنهن ثقڙ هڻي ڪڍي، ڪپڙا لاهي وڌا، ننگو ڪري ڇڏيو.
مٿي ۾ ڦيريون اچڻ لڳيون، ته اسين به بدبودار گند ۾ سرڪندڙ ڪينٽان
هٿاسين، سُرهاڻ مان بي خبر، انڌا، بوڙا، جهل جا ابا!“⁽¹⁴⁾

شيون جيئن ٻاهران ڏيک ڏينديون آهن، ضروري ناهي ته انهن جو اندر به اهڙو هجي.
هن ظالماڻي سماج جو ٻاهريون ڏيک ڪيڏو به خوبصورت هجي، پر اندر غلاظت سان
پريل هوندو اٿس.

”خميسي جو ڪوٽ“: هن ڪهاڻيءَ ۾ مفلسي ڏيکاريل آهي ته غريب ويچارو غربت
۽ بيماريءَ جي هٿان ڪهڙيون پوڳنائون پوڳي ٿو. جمال ابڙي جي هيءَ ڪهاڻي هڪ
ڪرداري ڪهاڻي آهي، ۽ اهڙو ڪردار سنڌ جي هر ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پسي سگهجي ٿو.
سموري ڪهاڻي جتي غربت جو داستان ٻڌائي ٿي، اتي ئي سماج جي رائج ٻئي معيار کي
به اڳهاڙو ڪري ٿي. ليڪڪ جيڪو پنمنجي اکين سان ڏٺو آهي، سوئي پڙهندڙن آڏو پيش
ڪيو اٿس.

”ٻئي ڏينهن وري ساڳي ڪار ٻاهر نڪتس ۽ خميسي رڙ ڪئي، ”آملان!“ ۽
وٺي پڳو خبر نه آهي هن کي ملان سان اهڙي نفرت چوهڻي. پهر سج نڪرڻ
ڌاري مان خميسي جي گهر وٽان لنگهيس. چنل ڪت تي اس ۾ پراڻيءَ رليءَ
هيٺان ويڙهيو سيڙهيو پيو هو. ماڻس چيڻا ڪيندي چيو:

”مال وٺي موٽيو آهي ته ٻيڻو ٿي ڪريو آهي، ٽڪر به نه کاڌائين. مهيني کان
ٻيڻو ٿو اچيس، ملان نورل کان ڏاڳو ٻڌايو به هومانس!“ مون به رلي مٿي کڻي ڏنو.

انهيءَ قاتل ڪوٽ ۾ پيرين اگهاڙو خميسو پيو هو. سندس ڪارورنگ اڃا به ڪارائجي ويو هو. اڪيون ڳاڙهيون ۽ مغز باهه. سندس کليل وات مان گجي ٿي وهي. اڪيون ڦري ويون هئس ۽ سندس اڇا سهڻا ڏند پواتتا ٿي لڳا. مون دانهن ڪئي. ماڻس پڇندي آئي“⁽¹⁵⁾

هيءَ ڪهاڻي ڪردار نگاريءَ واري ڪهاڻي آهي. جنهن ۾ جمال ابڙي پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪايو آهي.

”لاري“: هن ڪهاڻيءَ ۾ غريب ماڻهن جي سفري سهولتن ۽ حڪومت طرفان بي ڌيانيءَ جي ڪري غريب عوام جن مشڪلاتن کي منهن ڏئي رهيو آهي انهن ۾ هڪ ناسڪ روڊ ۽ سفري سهولت جي حوالي سان ڪي به اڀاءُ ورتل ناهن. حڪمران ننڊ جون گوريون کائي سمهي رهيا آهن، اسان جا ڪامورا ڪيسا ڀرڻ ۾ رڙڻ آهن ۽ انصاف ڏيندڙ عدالتن جو حال به پورو آهي. بس جتي ڪتي پتو معيار پيو هلي، پوليس وارن مان ڪابه چڱائيءَ جي اميد نٿي ڪري سگهجي. اُهي به وڏيرن ۽ پوتارن جا ڪمدار بڻجي چڪا آهن. ”غريب مٿو جڙ ڪتو مٿو“. قانون جا رکوالا ”مرڻو به کائڻ ته پرڻو به“. آزار ۾ صرف ۽ صرف غريب ماڻهو جنهن جو اوهي نه واهي. جيئن ڳوٺن ۾ پوليس وارا ته نهيون انهن جا مت مائت به ڪنهن بس واري کي ڪرايو ڪانه ڏين. اهڙي منظر ڪشي هن ڪهاڻي ۾ نظر اچي ٿي.

”لاريون پڳل، رستا ڦٽل، نه وڻ نه ٿڻ، مٿان مڏيءَ کاتيءَ سان ڪوس، هڪ ننڍي نيتي کان رهيو نه ٿيو.“ يار وزير وڙا پنهنجا ته به ههڙو ويل!“ هڪ ڳوٺاڻي سندس هٿ کي وٺي زور ڏنو. ”زور آورا! پانڊو ٿي نه ڦوڙو ڏيرا! وزير واپاري، ڳالهه مڙيئي ڳندي پئي اٿئي!“ ائين چئي ڪٿي اک پڳائين.“⁽¹⁶⁾

هن ڪهاڻيءَ ۾ ڳوٺاڻي لاري جي منظر ڪشي ٿيل آهي ته ڪهڙي طريقي سان هيٺان مٿان سٿل هوندي آهي، ماڻهو نه جڙ ڏور سفر ڪندا هجن. جڏهن ته عوام کي ڪنهن وٽان به ڪجهه ناهي ملڻو. غريب ڪلهه به غريب هو ۽ اڄ به غريب آهي ۽ هميشه ئي غريب رهڻو آهي. ڇو ته اسان جا ڪامورا، وڏيرا، حڪمران سڀ غريبن جا دشمن آهن، اهي ڪنهن جا به ناهن ۽ انهن مان ڪنهن کي به چڱائيءَ جي ڪا به اميد رکڻ نه گهرجي. غريب ماڻهن کي پنهنجي قسمت بدلائڻ لاءِ پاڻ کي سوچڻو پوندو.

”پڻو پاشا“: هيءَ ڪرداري ڪهاڻي آهي، جيڪا جاگيرداري نظام خلاف هڪ آواز طور پيش ڪيل آهي، جنهن لاءِ جمال ابڙو خود لکي ٿو ته:

”پشو پاشا هڪ مثبت ۽ ڪليل ڪردار آهي جو اتساه (Inspiration) لاءِ چوڦير ۽ مٿي ڪليل فضائن ۽ زميني حالتن کان متاثر ٿي عوام جي رهبري ڪري قربان ٿي ٿو وڃي.“⁽¹⁷⁾

پر ان حوالي سان وري شمس الدين عرسائي صاحب جن هتي هيئن لکن ٿا ته: ”پشو پاشا“ وڏي حد تائين هڪ مناسب ۽ سهڻو ارتقائي ڪردار چئي سگهجي ٿو. جنهن جو انجام به منطقي طور غلط ناهي. ليڪن پشو پاشا ۾ ظاهري عيب اهو آهي. جو ساڳيو ڪردار ڪنهن اجنبي ماحول جو لڳي ٿو. جمال ابڙي جي اها واحد ڪهاڻي آهي. جنهن جو پس منظر سنڌ سان واسطو نٿو رکي. حقيقت نگاريءَ بدران ان ڪهاڻيءَ جو پلاٽ محض خيالات ۽ تصورات تي ٻڌل آهي. جنهنڪري ان ۾ هڪ فئنتسي جي خصوصيت پيدا ٿي پئي آهي.“⁽¹⁸⁾

”پشو پاشا“ جو ڪردار اسان کي هن سماج مان ملي ٿو ڇو ته جڏهن عام ماڻهو تي ظلم وڏي ۽ هر پاسي کان انصاف جي اميد پنهنجي موت پاڻ مري. ته انهيءَ ماحول ۾ وري پشو پاشا جهڙا ڪردار جنم وٺندا آهن. هيءَ ڪهاڻي وڏيري ۽ پشو پاشا جي چوگرد گهمي ٿي. وڏيري جي ظلم، ستم، انياءَ ۽ ڏاڍ کان تنگ ٿي ڪري پشو پاشا ان خلاف اٿي کڙو ٿئي ٿو. جنهنڪري وڏيرو کيس پسند نٿو ڪري. قانون جي بالادستي ته قانون به انهن جو آهي، جنهن وٽ پئسو يا داهو آهي. هن ڪهاڻي ۾ جمال ابڙو لکي ٿو ته:

”حيوانيت ڦٽڪڻ ۽ چڙيون هڻڻ لڳي. وڏيرن ۽ وياج خورن، نانگن ۽ سانڍن وانگر ڳوٺاڻن جي ٻڌل ڪوٽ ۾ ڌڙڙ ۽ ڪوٽڙا ڪوٽڙا گهريا، پر پشوءَ ۽ پئڻچاٽ سندن ڏند توڙي چڙيا ۽ چنبا پيچي وڌا.“⁽¹⁹⁾

هن ڪهاڻيءَ ۾ جتي حقيقت نگاري آهي، اُتي تخيل جي اُڌار به نظر اچي ٿي. جمال ابڙي جي اها ذاتي خواهش آهي، ته سنڌ جا سمورا ڏکوپل ڪردار، سماج خلاف اُٿي کڙا ٿين. جڏهن ته اسان کي هن ڪوڪلي سماج ۾ اهڙا انيڪ ڪردار ملن ٿا، جن پنهنجي خود داري ۽ غربت ڪري آڻ ناهي مڃي ۽ ظلم خلاف هر وقت اُٿي بيهن ٿا. پشوءَ به هڪ اهڙو ئي ڪردار آهي، جيڪو اسان جي معاشري سان ئي واسطو رکي ٿو.

”پاشا“: هن ڪهاڻي ۾ هڪ ارڙي ڪردار کي ڏيکاريو ويو آهي. هيءَ اصل ۾ مٽڪسم گورڪيءَ جي لکيل ڪهاڻي آهي، جنهن جو ترجمو انگريزي زبان مان ٿيل

آهي. هڪ شوخ طبيعت معاشري جو ستايل، جيڪو هن معاشري مان سڪيو سوئي موناٽيندو رهيو. هي ڪردار ماڻهن جو ستايل ۽ هر ڪنهن کان پري پري رهڻ ڪري ۽ شراب نوشيءَ جي ڪري، سڀني کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو هو. جڏهن پاشا گذاري ويو ته سندس هڪ وفادار ساٿي ڪتو جيڪو سندس قبر تي ويٺو رهيو.

”پاشا کي قبر داخل ڪيو ويو. سڀ هليا ويا. سندس ڪتو بيٺو رهيو. تازي نڪتل مٽيءَ تي ويهي رهيو. خاموشيءَ سان قبر کي پٽي سنگهيائين. ڪنڌ مٿي ڪري ڪوڪر ڪيائين. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ڪتي کي به ڪنهن ماري وڌو.“⁽²⁰⁾

هي ڪردار سماجي ويڳاڻپ جي ڪري تنهائي پسند بڻجي ويو. ڪردار جو سمورو ڪروڙ سماج تي چوهه چنڊي ٿو.

”سينڌ“: هن ڪهاڻيءَ ۾ خارجي قوتن جي ويڙهه ڏيکاري وئي آهي، جنهن ۾ ڪارو ڪاري جهڙي ڪڏي رسم ڏيکاري ويئي آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ معاشري جي اندر جيڪو عورت کي مان ۽ مرتبو ڏنل آهي، تنهن کي جمال ابڙي خوبصورت نموني سان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هي معاشرو مردن جو معاشرو آهي، هن معاشري ۾ عورت کي ڪا به عزت مليل ڪانهي. عورت ويڇاري عورت ئي آهي، جنهن جي ڪا به مرضي ناهي ۽ هي اهو دور هو، جنهن ۾ هن موضوع تي تمام گهڻو لکيو ٿي ويو، جنهن لاءِ جمال ابڙو صاحب لکي ٿو ته:

”هي ڪهاڻي ”سينڌ“ مون ان دور ۾ لکي جڏهن جنسيات جي موضوع تي لکڻ فيشن ٿي پيو هو. جنسيات هڪ مقدس ۽ بامقصد موضوع آهي، جنهن ۾ اگهاڙپ ۽ چسڪي بازي خيانت آهي. مون سينڌ ڪهاڻي لکي اصل مسئلن ڏانهن رخ موڙيو.“⁽²¹⁾

ڪهاڻي ”سينڌ“ اسان کي حقيقي ڪهاڻي لڳي ٿي، ڇو ته هي مسئلو اڄ به اسان جي معاشري ۾ موجود آهي. اڄ جي جديد معاشري ۾ عورت اڄ به هيٺيل رهي ٿي ۽ مرد ڇڙواڳ، جنسي لذت لاءِ هر در تي نوس نوس ڪندو رهي ٿو. مرداڻي سماج جي هن پٽي روبي، سماج جون پاڙون ڪوڪليون ڪري ڇڏيون آهن.

”لات“: هن ڪهاڻيءَ جو موضوع لاڙجا غريب، مسڪين ۽ ڌڻڻيل ماڻهو آهن، ته اهي لاڙ ۾ ڪيئن زندگي گذاري رهيا آهن. انهن جي گذر سفر جو ڪهڙو طريقو آهي؟ انهن

سمورن مسئلن کي فوڪس ڪيو ويو آهي. بي وسيءَ، لاچارِي، غربت ۽ مفلسي ۾ هتان جا ماڻهو ڪهڙي ريت زندگي گهاري رهيا آهن!

”پر ۾ ٺهندڙ رستي تي مٽيءَ جو ڪم پئي هليو. لاڙملڪ ۾ جت چوري ۽ ڀنگ جي عام ۽ ڪلم ڪلا بازار لڳندي هئي، اتي چند غير تمدن انسان تنغاريون ڏوٽي مزدوري ڪري رهيا هئا. ساران ۽ هُو ساڻن شامل ٿي ويا. ڪوڏر جي هرڻ هٿان، تنغاري جي ڏوٽي ڏوٽان، مٿس شل ٿي رهيا هئا. نيڪيدار صاحب ڪت تي ويهي، حقي جي گڙ گڙ ۾، ”شاباش! شاباش!“ جي اهم سخاوت نچاور ڪري رهيو هو. هڪ شام تنغاري ڏوٽيندي ڏوٽيندي هُو مري ويو. مزورن ڪم ڪئي بند ڪيو. ڪٿي ڪيس پونگيءَ پيڙو ڪيائون.“⁽²⁴⁾

هن ڪهاڻيءَ ۾ غريب ماڻهوءَ جي مفلسيءَ، لاچارِي ۽ بيوسيءَ سان گڏ سندس خودداريءَ سان گڏ محنت واري عنصر کي به ڏيکاريو ويو آهي. انسان جي چاهي ته سڀ ڪجهه ڪري سگهي ٿو. بس اميد جو دامن ڪڏهن به پنهنجي هٿن مان وڃڻ نه ڏي. جمال ابڙي جي افسانن ۾ مڪالما نگاريءَ سان گڏوگڏ منظر نگاري به ڪمال تي پهتل آهي. سندس ڪهاڻين جا سمورا ڪردار سماج سان ٺهندڙ آهن، جيڪي هيٺين طبقي سان واسطو رکن ٿا. جڏهن ته وچولي طبقي جي خوبين ۽ خامين تي چوهه پڻ چنڊيا اٿس. سندس ڪهاڻين جا ڪردار پنهنجي ذات ۾ هڪ وڏي معنيٰ رکن ٿا. جمال ابڙي جي مختصر ڪهاڻين جي مشاهدي ڪرڻ کان پوءِ اها ڳالهه واضح ٿي وڃي ٿي ته ورهاڱي کان پوءِ جمال ابڙو اهو واحد ڪهاڻيڪار آهي، جنهن جي ڪهاڻين ۾ نوان موڙ نوان لاڙا ۽ نئون فڪشن ملي ٿو.

حوالا:

1. عرساڻي، شمس الدين، ڊاڪٽر: آزاديءَ کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، ڇاپو پهريون سيپٽمبر 1982ع، ص 368-369
2. ساڳيو ص 369
3. ميمڻ، سليم، پروفيسر: جمال ابڙي جو افسانوي فن، ڪلاچي تحقيقي جرنل، شاه عبداللطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، جلد سورهن، شمارو: ٻيو ڊسمبر 2013ع، ص 61

4. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر: سنڌي ادب جي تاريخ (جلد ٽيون)، ڇاپو پهريون 2006ع، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ، ص 75
5. ابڙو جمال: پشو پاشا ۽ ٻيون ڪهاڻيون (مان مڙد)، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، ڇاپو ڇهون، سال 2015ع، ص 29
6. ساڳيو (بدميز)، ص 33
7. ساڳيو (پيڙاڻي)، ص 38
8. ساڳيو (شاه جوڦر)، ص 42
9. ساڳيو (بدمعاش)، ص 47
10. ساڳيو (منهن ڪارو)، ص 52
11. ساڳيو (هو خر هيو)، ص 55
12. ساڳيو (ڪارو پاڻي)، ص 59
13. ساڳيو (مهرباني)، ص 65
14. ساڳيو (مهرباني)، ص 65
15. ساڳيو (خميسي جو ڪوٽ)، ص 68
16. ساڳيو (لاري)، ص 72
17. ساڳيو (مهاڳ)، ص 15
18. عرساڻي، شمس الدين، آزاديءَ کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر، ص 370-371
19. جمال ابڙو، پشو پاشا ۽ ٻيون ڪهاڻيون، ص 86
20. ساڳيو (پاشا)، ص 95
21. ساڳيو (مهاڳ)، ص 15
22. ساڳيو (فرشتو)، ص 105
23. ساڳيو (ماءُ جي جهولي)، ص 108
24. ساڳيو (لات)، ص 113

فقير قادر بخش بيدل جي شاعريءَ جو تحقيقي اڀياس

The Study of Faqeer Qadir Bakhsh Bedil's Poetry

Abstract:

Faqeer Qadir Bakash Bedil was a genius poet of classic poetry of Sindhi language, specially he wrote *Kafi* and *Bait*. He did analysis about real relation with Allah and his men. In his mystic poetry we can feel his enternal love with humanity and with Allah also. He suggested us to be sinscere and honest in every mater with each other for achievement of love and kindness of Allah.

In this research paper I have studies the great and thoughtfull poetry of Faqeer Qadir Bakhsh Bedil.

مؤرخ، شاعر، اديب ۽ گائڪ ٿي ٻوليءَ، ثقافت، تهذيب و تمدن ۽ لوڪ ورثي جا اڏيندڙ ۽ محافظ ۽ قومن جي سڃاڻپ جو سبب بڻجندا رهيا آهن. اهي سماجي ڪارگزارين ۽ ادبي ڪيتر ۾ ڪيل ڪرت کي پيڙهي در پيڙهي پهچائي محفوظ بنائيندا آهن.

سنڌ ڌرتيءَ کي انساني تمدن جو آبيارو چيو وڃي ٿو، ڇو ته هتي انسان پاڻ کي نون قدرن سان روشناس ڪيو ۽ پنهنجي سوچ ۽ نظرين کي هڪ ڊگ ڏنو. سنڌ جي صوفين جي اها روايت رهي آهي ته انهن عجز ۽ انڪساري ۽ نوڙت و نهڻائي پاڻ ۾ سموئي ۽ سڄي انسانذات جي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي. سنڌ جي صوفي بزرگن ۽ ڪامل درويش بابت ڊاڪٽر فهميده حسين لکي ٿي: ”سنڌو ماثر جي صوفين ۾ هڪ ڳالهه نمايان آهي ته هو پنهنجو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ خدا کي پنهنجو محبوب بڻائي ساڻس عشق حقيقي ڪن ٿا ۽ ڪڏهن سڌو سنئون ته ڪڏهن مجازي عشق جي مام ۾ ان جو اظهار ڪن ٿا.“⁽¹⁾

سنڌي شاعريءَ جو يگانو شاعر، صوفي بزرگ، ڪامل درويش ۽ سنڌ جو پهڳڻو ۽ ڪمنه مشق شاعر فقير قادر بخش بيدل هڪ بهترين انسان هو. سنڌ ۾ شاعريءَ جا ڪئين راز کڻي وارد ٿيو. فقير قادر بخش جي ولادت جي باري مولانا دين محمد وفائي لکيو آهي ته

”فقير بيدل ۱۲۳۰ھ مطابق ۱۸۱۴ع جي هن دنيا ۾ جنم ورتو“⁽²⁾. فقير قادر بخش بيدل سنڌيءَ کان سواءِ سرائڪي، اردو، هندي، عربي ۽ فارسي ٻولين ۾ شاعري ڪئي. سندس شاعري صوفيائي مزاج سان آراسته آهي، ته مجازيت جا به رنگ رچيل اٿس. پاڻ بيت، ڏوهيڙا، غزل، مرثيه، مناقبا ۽ ڪافيون چيون اٿس، تاهم سه حرفي ۽ پنج آتشسو به چيو اٿس. سندس شاعري تخليق جي بلندي ۽ تخيل جي تسلسل، فن و فڪر جي پختگيءَ سان سرشار آهي. سندس شاعريءَ جي ٻولي به سلاست و فصاحت ۽ بلاغت جو زنده مثال آهي. ان کان سواءِ عام فهم ۽ سليس لفظن جي صنعتگري ۽ جادوگري ۾ رڌم ۽ رواني به ڪمال درجي جي نظر ايندي ۽ گڏوگڏ تشبيهون ۽ استعاره ڏيئي وڌيڪ استعمال ڪيا اٿس. سندس سموري شاعري چند وڌيا توڙي عروضي بحر وزن تي عمدگيءَ سان رچيل آهي. سندس شاعري هر لحاظ کان مڪمل ۽ معياري آهي. بيدل هڪ بهترين شاعر ۽ عمده نثرنگار رهيو آهي، خصوصن فارسيءَ ۾ سندس قلم بنا رنڊڪ جي حق حقانيت جي پرچار ڪندو ۽ ڪئين مذهبي مسئلا ۽ انهن جا حل پڌرا ڪندو رهيو.

اها حقيقت آهي ته شاعريءَ جو جنم عشق ۽ درد جي پيڙا مان ٿئي ٿو. ڏنو وڃي ته جڏهن ڪنهن وجود تي عشق جو غلبو ٿئي ٿو ته سندس سوچن جو محور ۽ تسلسل مڪمل طور بدلجي وڃي ٿو ۽ سندس خيالن جا خيaban ٿي پيا ٿي وڃن ٿا ڇو ته عشق جي چڙنگ جڏهن جيءَ ۾ ٻريا ٿئي ٿي ته من اندر ٻرهه جي باهه پٽڪي پوندي آهي، پر ان عشق جي ٻرهه جي لمس کي دل جي محبت ۽ من جي اڪير سان سمجهي ته جيئن ان جي ڪنهن کي به خبر نه پئي. شاه لطيف جون هي ستون به ان طرح جي عشق ۽ نينهن جي ترجماني ڪن ٿيون ته

نهائين کان نينهن، سڪ منهنجا سپرين،

سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نه نڪري

(شاه عبداللطيف ڀٽائي)

ان طرح سندس محبوب ۽ ان جي حسن و جمال جا خيال ذهن تي گردش ڪندا رهن ٿا ۽ محبوب جي حسن جا جلوه روح کي ربيبي ڇڏيندا آهن ۽ هر وقت وصال يار جا خواب خيال پيا دل ۾ پيدا ٿيندا آهن. مجازي عشق جي منزلن کي طيءَ ڪندي حقيقي عشق جي حدن ۾ داخل ٿي وڃبو آهي. فقير قادر بخش بيدل جو ڪلام به ان قسم جي حساسيت ۽ جذبات سان سرشار آهي ۽ مجازي عشق کان حقيقي عشق تائين جي ڪيل جفاڪشن

جي ڪٿا آهي. فقير قادر بخش بيدل سموري ڪلام ۾ عشق جي عشقيت جو پيڪر نظر ايندو. ڏٺو وڃي ته عشق جو انسان سان اتوت رشتو ۽ لاڳاپو آهي. ان حوالي سان ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو لکي ٿو ته: ”عشق ۽ محبت انسان جو هڪ فطري جذبو آهي. ان کان سواءِ انسان، انسان ناهي. عشق ۽ محبت جو مطلب رڳو ڪنهن هڪ ماڻهوءَ سان عشق نه، پر سمورن ماڻهن سان ۽ ماڻهپي سان ۽ فطرت سان لاڳاپيل هر شيءِ سان محبت آهي، جيڪا روح کي راحت پهچائي.“⁽³⁾

ان طرح پنهنجي حقيقي معبود جي رضا ۾ راضي رهڻ به حقيقي عشق جو حصو آهي ڇو ته جنهن ڳالهه ۾ محبوب راضي هوندو آهي ته ان ۾ عاشق به راضي رهندو آهي. ان حوالي سان ڪيس ڪافي سعوتون سهڻيون به پونديون آهن، پنهنجي خالق جي مخلوق سان به ڪيس محبت ڪرڻي پوندي آهي خاص طور تي انسانذات جو پورو خيال رکڻو پوندو آهي، ڇو ته جڏهن رب پنهنجي بندي سان پيار ڪري ٿو ته سندس رضا چاهڻ واري تي به لازمي آهي ته اوچ نيچ جي سمورن پيدن کي پلائي پنهنجي حقيقي محبوب جي ساري مخلوق سان پيار ڪري ۽ اها ئي انسانيت ۽ ماڻهپي جي نشاني پڻ آهي. هڪ جاءِ تي عشق جي حوالي سان فقير قادر بخش فرمائي ٿو ته:

عشق ازلي جن کي آهي،

ڪاڻ ڪنن جي تن ناهي،

عبدالقادر ڄاڻ - - - - -

نانهن ڪنهن جي سرڪ سلڻ جي.

يعني عشق ازل کان ئي ورثي ۾ مليل هوندو آهي پر ان جي ڪنهن کي پرواهه ناهي هوندي، سو عبدالقادر (پنهنجي پاڻ سان مخاطب) تون سمجهي ڇڏ ته اها ڪيفيت ڪنهن سان به اورڻ مناسب ناهي.

سيد عبدالحسين شاهه موسوي، فقير قادر بخش بيدل جو ولادت جو احوال ڏيندي لکي ٿو: ”فقير محمد محسن جي گهر پٽ ڄائو پر پير مڙيل هوس. ولادت وقت پاڻ مير صاحب جي ڪچهريءَ ۾ ويٺو هو. جتي دائيءَ اچي ڪيس واڌائي ڏني ۽ چيائينس بالڪ گهڻو ئي سڦرو آهي، پر هڪ پير کان مندو آهي، جنهن تي مير صاحب فرمايو ته ’ابا مندو نه چئو پر اهو رهڙيءَ شهر جو جمنڊو ٿيندو، بروقت سندس نالو عبدالقادر رکيو ويو پر پوءِ حضرت پيران پير دستگير جي ادب وچان ڪيس قادر بخش سڏيو ويو.“⁽⁴⁾

ان طرح فقير قادر بخش پنهنجي اصلي نالي عبدالقادر مان ڦري قادر بخش ٿيو ۽ سندس تخلص بيدل ٿيو پر ڪٿي طالب به تخلص طور استعمال ڪيو اٿائين. فقير قادر بخش مجاز جا مڙا ماڻيندي ڪئين ڪشالا ڪتيا ۽ حق حقيقت تائين دلي توڙي روحاني پهچ حاصل ڪئي ته اهو پيغام عام ڪيائين ته:

تو پر سر سبحان جو عين العياني،
خودي ڪر فاني، ته پسين باغ بقا جو.

(ص 104)

عام طور تي خوددار ماڻهوءَ کي پنهنجي سماج ۽ معاشري پر عزت ۽ قدر جي نگاهه سان ڏٺو ويندو آهي، پر پنهنجي خالق ۽ مالڪ سان اها خودداريءَ جي روش اجائي آهي. ان اڳيان عجز ۽ انڪساري ٿي روا رکڻ سان سندس رضا ۽ راضي ملندو ۽ ان پر ٿي بندي ۽ سالڪ جي سڦلٽا آهي، جيئن ته فقير قادر بخش بيدل برهه جي باهه سبب حساس ۽ جذباتي هئڻ ڪري صوفيت پر اڳ ڳرو هو. تنهنڪري صوفيائي رمز پر دل جي ڳالهه جو اظهار ڪري ٿو ته:

عاشق ڪن آهن، ڦوڙائي فراق جون،
درد سنديون دانمون، شال پون ڪن ڦريب جي.

(ص 105)

هتي بيدل کي عاشقن جي دانمن يعني ايلازن جي ڳڻتي آهي، چو ته محبوب کان وڇوڙي ۽ جدائيءَ واري ڪيفيت عاشقن لاءِ تمام گهڻي تڪليف واري هوندي آهي. بيدل هي فرمائي ٿو ته:

پاڻ نه ڪڍج پاڻ سان، پاڻ سڃاڻج پاڻ،
آ، ساجن توهي ساڻ، تون ڳولين بي طرف ڏي.

(ص 103)

هتي بيدل سالڪ کي پاڻ سڃاڻج جو مشورو ڏيندي فرمائي ٿو ته پاڻ کي ڪڏهن اوچون سمجهج ۽ نه پنهنجي محبوب کي هيڏانهن هوڏانهن ڳولج، چو ته هوهر وقت ۽ هر ويل توسان گڏ آهي. اهو نه وسارج ته تنهنجو حقيقي محبوب تنهنجي دل پر رهي ٿو. پئي هنڌ، هڪ ڪافيءَ پر چوي ٿو:

ظاهر بندو باطن مولې برهه جي بازي پر جهي ڪير-
ايموراز ڪري ٿو روشن علي ولي شه مردان شير،

مَنْ عَرَفَ جِي مام مَوْجاري فرمودي ۾ ناھي ٿيڻ،
تان تون پنهنجو پاڻ سڃاڻين وحدت وارو پيرج پير،
پاڻ ڳوليندڙ پاڻ کي ڳولي عشق غيور وڃايس غير.
(ڪافي روپ سارنگ، ص 119_120)

هتي بيدل سالڪ مخاطب ٿي چئي ٿو خالق، بندي جي روپ ۾ جڏهن سامهون اچي
ٿو ته الله جو بندي سان عشق آهي اهو ڳجهه ڪير به نه سمجهي سگهندو آهي ۽ هتي
حضرت عليؓ جو مثال ٿو ڏي. علي سائين هڪ سچو ولي الله ۽ نهايت ئي بهادر انسان هو.
وري اڳتي بيدل اصلي ديس جو ذڪر هڪڙي ٻي ڪافيءَ ۾ ڪري ٿو:

ديس چڙي پرديس تون آئين، وطن تون ڪيم وسار
توڪئون عهد ورتائون ڪهڙا، پنهنجا تون وعده پار
سرتيون روز سنپارن توکي، پلپل ڪرڻ پوڪار
'ارجهي' جي ڪين ڪڏهن پئي، ڪن تنهنجي ڪوڪار
بيدل اڏري وڃ اوڏاهين، گوندر ڪين گذار.

(ڪافي روپ جوڳ، ص 118)

هتي بيدل پنهنجي ڪلام ۾ انسان کي پنهنجي اصلي يا ابدي گهر کي ياد ڪرائي
ٿو ۽ عالم ارواح ۾ روح ۽ مالڪ وچ ۾ ٿيل واعدن اقرارن جو به بيان ڪري ٿو.
بيدل جي ڪلام ۾ الله ۽ بندي جي وچ ۾ عشق ۽ محبت جي احساسات ۽ جذبات
جي عڪاسي ٿيل محسوس ٿئي ٿي. جيئن ته بندو جڏهن پنهنجي حقيقي محبوب جي
حقيقي عشق ۾ غرق ٿيندو آهي تڏهن کيس ڪجهه به نظر نه ايندو آهي ۽ اڪثر ڪري
اهو چيو ويندو آهي ته هر ڪم ڪار يا شيءِ جي پويان عشق ئي ڪارفرما هوندو آهي. ان
حوالي سان محمد صالح ڪهڙو لکي ٿو ته: ”عشق انسانذات ۾ هڪ اهڙو عنصر آهي، جنهن
کان سواءِ انسان جي زندگي ان پوري سمجهي وڃي- ڪو به عمل، ڪا به چرپر، ڪا به
هلچل ۽ ڪو به تحرڪ عشق کان سواءِ ڪامياب ٿي نه ٿو سگهي.“⁽⁵⁾

ان لحاظ سان عشق کي ئي ڪاميابيءَ جي ضمانت چئي سگهجي ٿو. عشق بندي کي
پنهنجي مالڪ جي ويجهو آڻي ٿو. حقيقي عشق جي شروعات به مجازي عشق جي توسط
ٿئي ٿي. ان پسمنظر ۾ فقير بيدل هڪ ڪافيءَ ۾ فرمائي ٿو ته:
صورت جو سردار پلي ڪري آيو

وعدہ پنهنجا سڀئي پاڙيا سھڻي يار سڄاڙ
اڱڻ اسان جي پير گھمايا مھر منجھون مننار
پاڻون ڄاڻي پنهنجي پاڇيءَ جو غور ڪيو غمخوار
اچي اڇانڪ سار لڏائين جانب جيءَ جيار
بيدل اصلون آھي وڪاڻل در تنهنجي دلدار
(ڪافي، روپ ڪامول، ص 119)

هتي بيدل، دوست جون ڳالهيون ڪندي نظر ٿو اچي، ته سھڻي دوست سان ڪيل سمورا قول ۽ قرار پورا ڪيا آهن. هُو پنهنجي دوست کي پنهنجو غمخوار ڄاڻي ٿو. محبت ۽ پيار جي بلندي تي عشق سڏبي آهي. ان طرح مجازيت جا رنگ نڪرندا آهن ۽ انهن رنگن مان ئي حق حقيقت نڪري نروار ٿيندي آهي. ان سموري ڪيفيت جي عڪاسي فقير قادر بخش ڪجهه هن طرح ڪري ٿو:

عشق سندنو آثار، نڪي ڳجهو رهندو.
برھ سندنو بيمار، نڪي لڪور رهندو.
شوق جو شعلو قولون فعلون، نيٺ ٿيندو نروار.
ديد بازن کي جڳ ۾ ڄاڻي، عشق ڪندو اظهار.
لونءَ لڳيءَ کي ڪير لڪائي، پوي پٿر پڪبار.
من خدا چيو موج انهي ۾، عاشق بي اختيار.
بيدل عشق کي عار نه ڄاڻج، ڏيندءِ مرد ميار.

(ڪافي، روپ ڪامول، ص 120)

هتي فقير قادر بخش اهو اظهار ڪري ٿو ته عشق ڪڏهن به لڪي ناهي سگھندو ۽ عشق جون علامتون ۽ اهڃاڻ محسوس ٿيندا رهندا. جيئن عام طرح سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”عشق ۽ مَشڪ ڪڏهن به ناهن لڪڻا“.

فقير قادر بخش بيدل جو ڪلام ۾ تصوف جا مڙئي رنگ سمايل نظر ايندا ته وجداني ڪيفيت جي جهلڪ به محسوس ٿيندي ۽ پاڻ حقيقي محبوب جي محبت ۾ ايترو ته اڳيان وڌي ويو آهي، جو پاڻ کي پنهنجي حقيقي محبوب جي ذات ۾ مغلوب ڪري ڇڏيو اٿس. فرمائي ٿو:

آهيان آسرار عجائب، ٿيءَ آيس انسان،
بانهي ٻولي نانهن ڪا، سارو سر سبحان،
نوح نبي جي ويس ۾، تار ڪيم طوفان،
آيس ابراهيم ٿي، باه ڪيم بستان.

(ڪافي روپ سسئي، ص 126)

هتي بيدل جا خيال ۽ ويچار تصوف جي گهراڻيءَ ۾ رچيل آهن. بيشڪ الله پاڪ حضرت نوح ۽ حضرت ابراهيم جي مدد ڪئي کين مشڪلاتن مان پار ڪيو ۽ منزل مقصود نصيب فرمائي، پر بيدل صوفيانہ طرز اختيار ڪندي حقيقي محبوب جي عشق ۽ محبت ۾ ايترو ته مغلوب ٿي ويو آهي جو وڏي واڪي چئي ٿو ته تمام گجهي ۽ حيرتناڪ ڳالهه جو آئون هتي (الله پاڪ جي زباني) انسان ٿي آيس ۽ سموريون تعريفون منهنجي لاءِ آهن (هتي بانهه واري ٻولي ناهي ٻولڻي) ۽ آئون نوح نبي بنجي آيس ۽ تمام وڏي ۽ ڪاري پاٽ اوندو واري طوفان کي بنا خوف خطر جي اڪري پار ڪيم ۽ وري ابراهيم نبي بنجي اچي باه جي وڏي آڙاه کي باغ بستان بنائي چڏيم. ان طرح بيدل وجدانيت ۾ موجزن ٿيندي پنهنجي شاعريءَ ۾ بن نبين سان پيش آيل واقعن کي هڪ الڳ رنگ ۽ انداز ۾ بيان ڪري ٿو. ته جيئن ان مان عبرت ۽ سبق حاصل ڪجي. وري بيدل ڪانگ جي لنوڻ کي محبوب اچڻ جو اشارو سمجهندي چئي ٿو:

ڪانگ لنوي مني لات، محب جاڻ ڪي مسافر ايندا.

جيڪي دانمان درد منهنجي جون، پهنڻيون اتي پريات،

اثر اميد ته هيئن نه ڇڏيندا.

(ڪافي روپ جوڳ، ص 112)

عام طور تي اسان وٽ ڪانگ جي ٻولڻ کي ڪنهن عمل جو اهڃاڻ سمجهيو ويندو آهي. گهڻا ماڻهو ڪانگ جي ٻولڻ کي ڪنهن جي اچڻ جي علامت سمجهندا آهن ۽ ڪي وري ڪنهن جي بي وقتي موت جو اشارو يا اهڃاڻ سمجهندا آهن. بهرحال هر جوڳ ۾ ان کي الڳ اشارو تصور ڪيو ويندو آهي، پر بيدل ڪانگ جي ٻولڻ کي پنهنجي محب جي اچڻ سان پيئي ٿو ۽ چئي ٿو اڄ ڪانگ مني ٻولي ٿي ٿو لاشڪ ته اڄ منهنجا محبوب سڄڻ مون وٽ ايندا.

وري صوفيت جي پرچار ڪندي فرمائي ٿو:

صوفي لا مذهب تڪرار هر مذهب کون آ، بيزار-
ڪي تا سني پاڻ سڏائن ڪي تا شيئا پاڪ ڪوٺائن،
گيت هم جو عاشق گائن عشق جو اعليٰ آ اسرار
اها حياتي اٿي خزانو دمَ دمَ تنهن جو دَرَ يگانو
باور ڪر تون ٿي مردانو وحدت جو ڪر يار واپار.

(ڪافي روپ بلاولي، ص 119)

صوفيت جو ذڪر ڪندي چئي ٿو ته سڄو سالڪ هميشه ڪنهن مذهبي مت پيڊ ۾
نه پوندو. پر سندس مقصد حيات حق، هيڪڙائي ۽ انسانيت هوندو آهي. سندس خواهش
هوندي آهي ته دنيا جي دهشت ۽ دنيا جي لالچ ۽ خوف بلڪل به نه هجي ۽ جنهن مقصد
سان خالق حقيقي بندي ڪي دنيا اندر موڪليو آهي ته بندو انهيءَ مقصد جي پورائي
ڪري ۽ احڪام الاهيءَ جي پوئيواري ڪندو رهي ۽ ڪنهن به جيءَ کي ڪو ايڏا نه
پهچائي.

بيدل روحانيت ۽ نورانيت جي ڪيفيت ۾ حقيقي محبوب سان مخاطب ٿئي ٿو.

آءُ پلي يار آئين، وڳوڏيڪي انساني.

آئي تنهنجي ٿيون سرهايون، سمسين رنگ سمائين،

جوءُ وسائين جاني.

”آخڙ“ منجهارون ”احمد“ چائين، چاهون چاڪ سڏائين،

آهين عِين عياني.

ظاهر باطن وصف تنهنجو هت هت ٺاه ٺاهائين،

جوڙ ڪري جسماني.

بيدل واري ويس لبيس ۾ پنهنجا پنڌ پچائين،

بار رکي باراني.

(ڪافي روپ بروهه، ص 140)

هتي بيدل سڌو سنئون روح سان مخاطب آهي ۽ کيس انساني لبيس ۾ دنيا ۾ اچڻ
تي پليڪار چئي ٿو پر سندس دلي ڪيفيت ٻڌائي ٿي ته پاڻ پنهنجي حقيقي محبوب
کي دنيا ۾ انسان جو ويس وٺي اچڻ تي دل جي گهرائين سان ۽ وڏي اڪير ۽ عقيدتي سان

آجيان پيو ڪري ۽ وري کيس باور ٿو ڪرائي ته احد تون اڪيلو ۽ واحد پنهنجي حبيب
(آخري نبي حضرت محمد صلي الله وآله وسلم جن جو عرش تي اسم مبارڪ احمد آهي)
۽ ساراهيل هستيءَ سان بيحد گهڻي محبت ڪرين ٿو.

فقير قادر بخش بيدل جي حيثيت بيان ڪندي پير حسام الدين راشدي لکي ٿو: ”هي
تمام سٺي درجي جو صوفي شاعر آهي. هن دور ۾ سندس درجو اهو ئي هو جيڪو پوپن
دورن ۾ شاھ ڪريم، شاھ لطيف ۽ سچل سرمست جو آهي.“⁽⁶⁾

فقير قادر بخش جي سرائڪي شاعري به بهترين آهي جيڪا صوفيائي رمز ۽
موسيقيت سان ڀرپور ۽ نهايت ئي جتادار آهي. سرائڪي شاعريءَ ۾ سندس موضوع ۽
مفهوم ساڳيو آهي ۽ اها ئي مناسب ۽ اهائي رواني رڌم ۽ لفظن جي شائستگی ۽ چاشني ۽
سلاست، جيڪا ٻڌڻ توڙي پڙهڻ سان ذهن نشين ٿي وڃي ۽ بار بار پڙهڻ تي من ڪري
ذات صفات هڪا ڪر ڄاڻين، بي ڪنهن ڀول نه ڀلين.

جيھي ويس لبيس ۾ ويڪين، چال ادب دي چلين،

وحدت دي وادي ۾ آ ڪر، ڦل نه پڇون تي ولين.

(ص 245)

هتي بيدل سالڪ سان مخاطب ٿيندي وحدت الوجوديءَ جي صفتن جي اڀتار ڪري
ٿو ۽ چئي ٿو ته ڪنهن به غفلت ۾ نه غافل ٿجانءِ ۽ پنهنجي حقيقي محبوب سان ڪنهن
کي به شريڪ نه ڪجانءِ ۽ پنهنجي حقيقي محبوب کي ڪنهن به روپ ۾ ڏسين ته ادب
۽ اخلاق سان پيش اچجانءِ ۽ پنهنجي محبوب جي عشق ۽ محبت ۾ ڪڏهن به همت نه
هارجانءِ ۽ نه ٿي هڪڙي ۽ اڪيلي محبوب کي وساري ويهجانءِ.

وري بي جاءِ بيدل پنهنجي دوستن يارن سان مخاطب ٿيندي عشق جون

ڪارستانيون ۽ وارتائون بيان ڪري ٿو:

يارو عشق آڪيندا اينوين، مين سپ وچ سمايا،

آڪاسين پاتال اسان ڏي، وحدت جلوا پايا،

مين هون ظاهر، مين هون باطن، ڪون موبيا ڪون چايا.

(ص 246)

بيدل هتي پنهنجن دوستن کي عشق جون ڪيل ڪتائون ٻڌائيندي چئي ٿو ته اصل
۾ اهي ڳالهيون عشق جي روپ ۾ کيس وحدت الوجودي ئي ٻڌائي ٿو ته آئون هر روح ۽ هر
وجود ۾ شامل ٿي ۽ سمائجي سگهان ٿو ۽ سمائجندو به آهيان.

بيدل هڪڙي ڪافيءَ ۾ هن طرح چئي ٿو:

ٿل - حسن اسان ڏا هادي برحق، وحدت راءِ بتاوندا--وي
رڪندا خيال خدائي والا وهم خودي نون ڪاوندا--
بره لاوڻ ڪٿي اورنگي صورت وچ سماوندا --
جوڙ سپڪو جسماني والا جلوي نال جلاوندا --
عشاتان دي نال عجائب زل ميل رمضان لاوندا --
گهن ڪر تخت ڊلين دا بيدل شاهي طبل وچاوندا--
(ڪافي روپ جوڳ، ص 155)

هتي بيدل سالڪ سان مخاطب ٿيندي پنهنجي حقيقي محبوب جي سونهن ۽ خوبصورتِي جو ذڪر ڪري ٿو ۽ چوي ٿو بيشڪ اسان جو مالڪ اسان جو پالڻهار سڻو رب واحد آهي ۽ اسان کي حق سچ جي وات ڏسي ٿو ۽ تلقين ڪري ٿو ۽ هاڻ تون به سندس خدائيءَ جو خيال رک ۽ رب پاڪ جي اوچي مقام ۽ عظمت کي سڃاڻ ۽ قدرت جي اسرار ۽ عجائبات جو احساس ڪر.

فقير قادر بخش بيدل اڳتي پنهنجي حقيقي محبوب جي وحدت الوجوديت ۽ قدرت جي ڪرشم، اسرارن ۽ عجائبن جو بيان ڪندي چئي ٿو:

ذاتي حسن صفاتي گهونگهت راز رموز نماني دا.
شاهي دلي اولي يار چپايا جلوا نور نوراني دا -
جسم انڌيري دي وچ جالين روشن شمع روحاني دا -
سمسين وپس هڪوئي صورت سر اسرار معاني دا -

(ڪافي روپ ڪامل، ص 158)

هتي بيدل سالڪ سان مخاطب ٿيندي پنهنجي حقيقي محبوب جي صفتن جو ذڪر ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته سندس محبوب جي سونهن حسن ۽ نوراني نور جي جلون جي پسڻ جي سگهه صرف صاف من ۽ پاڪ قلب وارن کي ئي حاصل هوندي آهي ۽ روحانيت جي رمز سان جڏهن چمڪندڙ ۽ روشن ڪرڻا جي نسورون نور هوندا آهن جڏهن جسم ۾ داخل ٿيا ته وحدت الوجودي جو اونهو ۽ ڳجهو ڳجهه دل، من ۽ تن کي محسوس ٿيڻ لڳندو آهي ۽ محبوب جي نوري صفت ۽ صورت جي روحانيت جا ڪرڻا پوري من کي منور ڪندا آهن ۽ محبوب جي محبوبيت نڪري نروار ٿي پوندي آهي.

فقير قادر بخش بيدل جي اردو شاعري به بهترين ۽ نهايت ئي جتادار شاعري آهي. ان ڏس ۾ سيد عبدالحسين موسوي ديوان بيدل ۾ لکي ٿو: ”(بيدل) جيئن عربي، فارسي، سرائڪي ۽ سنڌي شاعري ڪندو هو تيئن هن (اردو) ۾ طبع آزمائي ڪيائين. غاثر نظر سان ڏسبو ته جيڪي لفظ اردو جي پهرئين شاعر ”ولي“ ڏکني جي شعر ۾ موجود آهن سي ئي سندس شعر ۾ ڏسبا.“⁽⁷⁾

ان طرح اهو به معلوم ٿئي ٿو ته بيدل واري وقت ۾ اڃا اردو ٻوليءَ جو شروعاتي دور هو ۽ ان کا خاص ترقي نه ڪئي هئي. بيدل جو اردو ڪلام به تصوفي نڪتن سان ٽمٽار نظر اچي ٿو ۽ صوفياڻا راز رموز انتهائي عمدي طريقي ۽ اسلوب ۾، غزل ۾، بيان ڪيا اٿس:

جب سون زاهد نے سنی اس رخ پر نور کی بات
 بھل گئی اس سین ترے غرق سون تب حور کی بات
 بکہ ہیں نین تیرے ناز کے ساغر سین مست
 کیا کرون اس کے اگے زگس مخمور کی بات
 محفل بخت میں ممتاز ہوں ارباب علوم
 محکمہ عشق میں منظور ہے منصور کی بات
 مجلس وجد میں کیا کام ہے خود بیناں کا
 بزم رنداں میں نہیں زاهد مستور کی بات
 لیکن عاشق و مشعوق حقیقت میں ہیں ایک
 لوگ کہتے ہیں عبث ناظر و منظور کی بات
 عقل اپنے سے ہو کیا سر ہویت کا سمجھ
 جو اسے کب نہ سین ایسے دستور کی بات
 و ہو معلم مجھے دیتا ہے تسلی بيدل
 (ص 267-268)

هتي بيدل الله وارن نيڪ ۽ عبادت گذار بندين جي عبادت، رياضت، زهد و تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ جو ذڪر ڪري، سندن پنهنجي محبوب سان تعلق ۽ ربط جو احوال ڏي ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته الله پنهنجي عبادت گذار ۽ نيڪ مومن لاءِ آخرت ۾ نور ۽ حور بطور انعام رکيو آهي پر انهن کي به پنهنجي پاڻهار جي عبادت ۽ رياضت کان سواءِ سندس مخلوق سان بنا ڪنهن مت پيد ۽ لالچ لوپ يا دنياوي حرص کان هتي ڪري محبت ڪرڻي آهي.

اهڙيءَ طرح فقير قادربخش بيدل هندي ٻولي ۾ به گڻائڻي ۽ خوبصورت شاعري ڪئي آهي پر معنيٰ ۽ مفهوم اهوئي ساڳيو، تصوف جا نڪتا صوفيائي رمز ۾ سمجھائي ٿو.

جيراا هون ڪه قد تهارے ڪون ڪيا ڪهون
طوبا ڪهون ڪه سرو ڪه نخل وفا ڪهون!
تيرے حسن ڪي ڊيڪھ تجلي اے رشڪ حور
سورج ڪهون ڪه چاند ڪه نور خدا ڪهون!

(ص 268)

هتي به بيدل حقيقي محبوب وحدت الوجود جون صفتون بيان ڪري ٿو ۽ پنهنجي محبوب جي نور جي تجليءَ جو ذڪر ڪري ٿو. سندس قدرت جي عظمت بيان ڪري ٿو ۽ سندس مخلوق جي به پيٽ ڪري ٿو ۽ مخلوق جون وصفون بيان ڪري ٿو.

سندس فارسي ڪلام به پنهنجي نوعيت جي اعتبار کان بهترين ۽ اعليٰ نوعيت جو آهي جيئن ته پاڻ مولانا جاميءَ کان تمام گهڻو متاثر ٿيل آهن. سندس فارسي ڪلام تصوف جي ترجماني ڪري ٿو ۽ حقيقي محبوب جي حقيقي عشق جي جاودانيءَ جو مظهر آهي. فارسي ڪلام ۾ وحدت الوجوديت جي عجب اسرارن جو ذڪر ڪري ٿو:

اي ڪه از تخصيل ادني تاج بر سر بافتي،
خلعت اسريا بعيده هم تو در بر بافتي-
ڪل ما زاغ البصر در چشم تو يزدان ڪشيد،
عز رويت نزله ۶ اثرا ازان در بافتي-

(ص 270)

هتي بيدل پنهنجي حقيقي محبوب جي وحدت الوجودي جو ذڪر ڪري ٿو ۽ بيان ڪري ٿو ته الله تعاليٰ حضرت انسان کي وڏي علم ۽ اعزازن سان نوازيو ۽ سندس سامهون آسمان ۽ فرشتن جا احوال ڏنا ويا ۽ سندس پيارن بندن کي وڏين نعمتن سان نوازيو ويو. ان طرح سندس فارسي ڪلام هر لحاظ کان مڪمل ۽ فن ۽ فڪر جي بلنديءَ تي نظر ايندو ۽ فلسفيائي اسلوب ۾ حق ۽ سچ جي تلقين ڪري ٿو. پليلن ۽ غافلن جي رهبري ۽ رهنمائي ڪري ٿو. سندس ڪلام ۾ جمالياتي عنصر به ڪثرت سان ملي ٿو ۽ حقيقي محبوب جو حقيقي عشق جي تمثيل ۾ پنهنجي رب جي هيڪڙائي ۽ وڌائي بيان ڪري ٿو ۽ سندس وحدت الوجوديت جو اظهار ڪري ٿو. فقير قادربخش جو ڪلام ۽ شاعري

بهترين ۽ معنيٰ خيز ڪلام آهي ۽ سندس شاعري سهڻي ۽ سببتي ستاءَ ۾ سرچيل آهي ۽ صوفيائين نڪتن ۽ تصوف سان تمار خيال ۽ ويچارن جي روءِ ۽ ڪيفيت ۾ حقيقي عشق جي اپتار ڪئي اٿس، ته گڏوگڏ انسانيت ۽ ماڻهپي سان محبت جا مثال به سندس ڪلام ۾ موجود آهن. سندس فن ۽ فڪر جي حوالي سان محترم عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو: ”بيدل بسيارگو شاعر هو ۽ هڪ يگانو عالم پڻ هو. سندس فارسي ڪلام ۽ نثر ۾ لکيل ڪتاب جي شاهدي ڏين ٿا. هو تصوف ۾ ممتاز حيثيت رکي ٿو ۽ تصوف سندس پسنديدہ موضوع رهيو آهي.“⁽⁸⁾

در اصل، بيدل وحدت الوجودي شاعر هو ۽ سندس سمورو ڪلام ان قسم جي ذڪر ۽ فڪر ۾ سموبل آهي. هن عشق جي هر پهلوءَ کي نروار ڪيو آهي. تصوف ۽ وحدت الوجودي شاعريءَ بابت غلام محمد گراميءَ لکي ٿو: ”تصوف پاڪيزه اخلاق ۽ بلند ڪردار پيدا ڪرڻ لاءِ هڪ بهترين نصب العين پيدا ڪري ٿو. پر شاعريءَ ۾ زياده تر وحدت الوجود کي تصوف جي نمائندگي ڏني وئي آهي.“⁽⁹⁾

تصوف جي پاڪيزگي ۽ بلنديت ئي انسان کي عمدگي ۽ بلند خيال اربي ٿي ۽ سندس سوچ کي پاڪائيءَ سان آراسته ڪري ۽ زندگيءَ جي مقصد جو احساس ڏياري ٿي. خدا واحد وحده آهي ۽ شاعري ان جي اپتار ڪرڻ جو هڪ ڪارآمد ذريعو آهي جنهن جي آڌار تي تصوف جي روپ وحدت الوجوديت جو نهايت اثرائتي ۽ وڻندڙ انداز ۾ اظهار ڪري سگهجي ٿو.

فقير قادر بخش بيدل جي حوالي سان مولانا دين محمد وفائي لکيو آهي ته ”فقير قادر بخش ولد محمد محسن پاتولي (ريشم فروش) مشهور فقير بيدل سنڌ جو هڪ نامور موحد صوفي شاعر، عالم فاضل، اصل کان روهڙي جو رهاڪو، وقت جو وڏو درويش ٿي گذريو آهي.“⁽¹⁰⁾

فقير قادر بخش بيدل پنهنجو دور مشهور صوفي شاعر ۽ نيڪ بزرگ هو ۽ الله کي هڪ ڄاڻندڙ ۽ سندس وحدانيت تي پورو يقين ڪندڙ ۽ توحيد پرست صوفي بزرگ ۽ عمدہ شخصيت جو مالڪ هو. پاتولي هاڻ ميمڻ قوم جي پاڙي طور مشهور آهي ۽ اصل ۾ پاتولي ريشم وڪڻندڙ کي چيو ويندو رهيو آهي.

فقير بيدل مجاز جي مجوزيت کان موحديت جي وات تائين رسائي حاصل ڪئي ۽ پنهنجي حقيقي محبوب جي هيڪڙائيءَ ۽ وحدانيت تي پختويقيني ۽ ايمان، تن جي تات ۽ من جي وجدانيت مان پروڙي پاتو ۽ محبوب جي قربت حاصل ڪئي.

مولانا دين محمد وفائي، فقير قادر بخش بيدل جي وفات بابت لکيو آهي ته ”فقير (قادر بخش بيدل) صاحب وڏي ڄمار کي پهچي ۱۶ ذئي القعد ۱۲۸۹ھ ۾ عالم بقا ڏانهن راهي ٿي ويو.“⁽¹¹⁾ ان ريت سنڌ جو هيءَ عارف ۽ زاهد نيڪوڪار صوفي بزرگ ۽ ڪهنه مشق شاعر ۽ ڪادرالڪلام درويش پنهنجي حقيقي محبوب سان وڃي مليو.

حوالا:

- (1) شاه عبداللطيف ڀٽائي ۽ پاڪستاني ٻولين جا صوفي شاعر ڪمال ڄامڙو - طارق عزيز شيخ، شاه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي - ڪراچي سنڌ، 1998ع، ص 2
- (2) تذڪره مشاهير سنڌ جلد ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد / ڄامشورو سنڌ، 1407ھ / 1986ع، ص 231
- (3) شاه عبداللطيف ڀٽائي ۽ پاڪستاني ٻولين جا شاعر، ڪمال ڄامڙو - طارق عزيز شيخ، 1998ع، ص 13
- (4) ديوان بيدل، عبدالحسين شاه موسوي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 1411ھ / 1991ع، ص 3-5
- (5) نئين زندگي ماهوار، مئي 2001ع، حيدرآباد - اطلاعات کاتو حڪومت سنڌ، ص 16
- (6) سنڌي ادب، پير حسام الدين شاه راشدي (غلام محمد لاکو)، سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد سنڌ، 1996ع، ص 79
- (7) ديوان بيدل، سيد عبدالحسين شاه موسوي، 1411ھ / 1991ع، ص 56
- (8) سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، عبدالجبار جوڻيجو، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1994ع، ص 181
- (9) مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات، غلام محمد ”گرامي“، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو / حيدرآباد سنڌ، 1413ھ / 1992ع، ص 54
- (10) تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، 1407ھ / 1986ع، ص 230
- (11) ساڳيو ص 233

ابراهيم منشيءَ جي شاعريءَ ۾ هارين ۽ پورهيتن جي
حقن جو آواز: هڪ تحقيقي جائزو

**The voice for the rights of the Peasants and Labourers
in the Poetry of Ibrahim Munshi: A Research Analysis**

Abstract:

Ibrahim Munshi (1934-2003) was one of the great Nationalist and progressive poets of the Sindh. In his Poetry he has characterized the rights of the poor people; specially laborers, growers and the farmers. In his poetry, he has used the *Laari* accent of the Sindhi Language. Besides; he has motivated the common people to raise powerful voice against the social injustice and discrimination. He was not only the poet but he practically struggled a lot for the betterment of common people especially for the farmers and growers of the Sindh. Due to his active role against the establishment of his time; he was sent to the jail for 42 months.

His poetry created a great courage and confidence among the downtrodden masses. His poetry raised the love for the motherland among the youngsters. He was one of the most celebrated national poets of the Sindh. His poetry was sung by many famous singers like Abida Parveen, Sarmad Sindhi, Sanam Marvi, Ghulam Ali Sandeelo and others. Thus, his poetry was wide spread in the Sindh.

In this research paper, it has been tried to focus on his poetry, especially such verses which are written by him for the farmers, the labors and for the growers. As he was a strong voice of the downtrodden class, so in this article I have discussed his poetry in this aspect too. It has also been focused on his *Laari* accent of Sindhi Language as well as his art of poetry.

محمد ابراهيم تخلص ”منشي“ ولد محمد اسحاق سومرو 15 جنوري 1934ع تي ڳوٺ جنهاڻ سومري ۾ ڄائو. سندس والد صاحب مولودن ۽ نعت جو بهترين شاعر هو ۽ سندس آواز به ڏاڍو سريلو هو. کيس ٻه پٽ هئا؛ هڪ محمد ابراهيم ۽ ٻيو محمد قاسم. کيس پنج نياڻيون هيون. ڪافي وقت کان هن کي سلهه جي بيماري هئي، جنهن جو ڳچ علاج ڪرائڻ کان پوءِ به سڌارو نه آيو. نيٺ 15 مارچ 1945ع تي وفات ڪري ويو. ان

وقت ابراهيم منشيءَ جي عمر فقط يارهن سال هئي. ان ننڍڙيءَ عمر ۾ ئي مٿس گهرو ڏميواريون، سماجي ڏميواريون، ۽ متن ماتن سان اٿڻ ويهڻ جون ڏميواريون وغيره سڀ سندس ڪلهن تي اچي ويون. انهن ڳالهين جي ڪري پنجن درجن کان مٿي تعليم حاصل نه ڪري سگهيو. توڙي جو هو يارهن سالن جي عمر ۾ ريتيم بڻجي ويو ۽ سڄي گهر جو بار سندس ڪلهن تي اچي ويو. تڏهن به هن همت نه هاري ۽ پنهنجو مياڻ کان پلا ڪٽڻ لاءِ هن کي اڌ رات جو اڪيلي سر اٿي وڃڻو پوندو هو. اتان پلا ڪٽي اچي ڳوٺن ۾ وڪڻڻ لاءِ نڪري وڃڻ، وري ٻيءَ رات اسر ويل اٿي ڳڙ ڪٽي وري به ڳوٺن ۾ ڪپائڻ، وري ٻيءَ ۾ سڄو ڏينهن ڪم ڪرڻ، رات جو اڌ ڏيڻ، اڌ بڪ تي سمهي پوڻ ۽ شاعري ڪرڻ، يقيناً سندس عجيب تجربا آهن. غور ڪندي گهڻو ڪري هومداح، مولود ۽ ڪافيون ٻيو جهونگاريندو هو. 1949ع ۾ کيس ڪنهن نوورنيءَ جي عشق جو نانگ ڪمي ويو. اندر مان عشق جا جلوا شاعريءَ جو روپ وٺي ڪاغذ تي اڪرڻ لڳا. پنهنجي شاعريءَ جي اصلاح پنهنجي والد جي استاد علي محمد ”سپاهي“ کان ڪرائيندو هو. جيڪو پاڻ به تمام وڏو شاعر هو ۽ منشيءَ تي تمام گهڻو مهربان هو. هو نه صرف شاعريءَ پر عام زندگيءَ ۾ به منشيءَ جي رهنمائي ڪندو هو. ”ابراهيم منشي پهرين ’مشتاق‘ تخلص سان شاعري ڪندو هو. ان کان پوءِ جڏهن نيڪيدار وٽ منشي گيري ڪرڻ لڳو ۽ ماڻهو به کيس منشي چون لڳا ته پوءِ پاڻ به منشي تخلص سان شاعري ڪرڻ لڳو. 1951ع ۾ هن پهرين شادي ڪئي. سندس اها گهر واري 31 ڊسمبر 1962ع تي گذاري وئي، جنهن مان کيس ٻه نياڻيون هيون ۽ پٽ جو اولاد نه هيو. هن جي سالي وڃڻ دوران فوت ٿي وئي هئي، جنهن جي پٽ حيدر کي ابراهيم منشيءَ پاليو. ٻي شادي 1966ع ۾ ڪيائين. ان مان کيس ٻه پٽ ۽ ٽي نياڻيون هيون.“⁽¹⁾

جيئن ته منشيءَ جي ذاتي زندگيءَ جو سفر ڏکڻ ڀرپور رهيو ۽ کيس زندگيءَ جي هر موڙ تي سخت محنت ۽ پورهيو ڪرڻو پيو. اهو ئي سبب آهي جو سندس شاعريءَ ۾ به اجائي لفاظي ۽ ڊائلاگ هڻڻ بدران پورهيو آهي ۽ شاعريءَ جي ٻيءَ ۾ به اهي اوڙون ڏٺيون آهن؛ جيڪي هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهن. هو هڪ سگهارو شاعر هو. ابراهيم منشيءَ غربت جي بات اونداهيءَ ۾ اڪ کولي. سندس حساس شاعراڻي طبيعت ظلم، جبر ۽ ڏاڍ جي پيڙائڻ مان رچي ريتو ٿي. سندس محسوسات ۽ ڪيفيات ۽ واردات قلبي هيٺين طبقي هاري، مزدور، مظلوم ۽ مارو ماڻهن جي ڪرب جو عڪس آهن.

ابراهيم منشيءَ کي شاعري ۽ ڪٽمٽ يا هاريو به ورثي ۾ مليو هو. هن هاريءَ جي زندگيءَ جو مشاهدو ڪيو هو. کيس هاريءَ ۽ مزدور جي زندگيءَ جي سمورين تڪليفن جو مشاهدو هو. کيس غريبن، مزدورن ۽ هارين جي جي دردن جو درمان ڪندو هو، ڇو ته هو وڏين ۽ سرمائيدارن جي نا انصافين ۽ ويساهه گهاتين جو شڪار به رهي چڪو هو. هي پاڻ ان طبقي جي ماڻهن منجهان هو پر هو ڪوشش ۾ ضرور هو ته هارين ۽ مزدورن کي حق ملڻ کپن ۽ انهن کي متحد ٿيڻ گهرجي ۽ انهن ۾ سجاڳي پيدا ٿيڻ گهرجي. انهيءَ لاءِ جتن ڪرڻ لڳو ته ڪواٽرو پليٽ فارم جوڙجي جنهن سان هارين ۽ مزدورن کي گڏ ڪري انهن جي حقن لاءِ آواز اٿارجي. آخر هو سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جي پليٽ فارم تان ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ سان گڏجي هارين جي حقن لاءِ جدوجهد ڪرڻ لڳو. ”جن ۾ الاتي تحريڪ به هڪ اهم تحريڪ هئي. انهن آڱرين تي ڳڻڻ جيترن جا کوڙين پنهنجي وس ۽ وت آهر هارين جي اصلاح لاءِ ڪيترائي ڪم ڪيا.“⁽²⁾

هو هارين لاءِ شاعري به ڪرڻ لڳو. اهو ئي سبب آهي جو سندس شاعريءَ جو پهريون مجموعو ”پيغام مظلوم“ 1970ع ۾ ڇپيو، جيڪو صرف ۽ صرف هارين، پورهيتن ۽ مظلومن جو نه صرف آواز آهي، پر انهن جي دل جي ڌڙڪن، انهن جي زخمن جي مرهم ۽ سندن دردن جي دوا آهي. ”اهو سبب آهي جڏهن پاڪستان جو چونڊيل پهريون وزير اعظم ذوالفقار علي ڀٽو آيو ۽ هن جي ابراهيم منشيءَ سان ملاقات ٿي، جنهن جڏهن سندس ڪتاب ”پيغام مظلوم“ پڙهيو ۽ ابراهيم منشيءَ جي آواز ۾ ٻڌو ته اهو ڪتاب هزارن جي تعداد ۾ ڇپرائي ماڻهن ۾ ورهائيو ۽ ابراهيم منشي اسٽيج جي زينٽ بڻجي ويو. جتي به ذوالفقار علي ڀٽو تقرير ڪندو هو، ابراهيم منشي پهريان ئي پنهنجي جوشيلي انداز ۾ ماڻهن جون دليون گرمائي ڇڏيندو هو پوءِ ڀٽو صاحب تقرير ڪندو هو، ڀٽو ۽ منشي جڙڻ ته لازم ملزوم ٿي ويا هئا.“⁽³⁾

اهو ابراهيم منشيءَ جي شاعريءَ جو اثر هو ۽ سندس سحر انگيز شخصيت هئي جنهن ذوالفقار علي ڀٽي کي ابراهيم منشيءَ ڏانهن نه صرف مائل ڪيو بلڪ ابراهيم منشي سندس ضرورت بڻجي ويو هو، جو سندس ڪتاب جو هزارين ڪاپيون ماڻهن ۾ ورهائيون ويون.

ابراهيم منشي سنڌي ٻوليءَ جو اهو شاعر آهي جنهن جو شمار مزاحمتي شاعرن ۾ صف اول ۾ ٿئي ٿو. هو جيتوڻيڪ سنڌي پنج درجا پڙهيل هو پر ان باوجود ڪيترن ئي

وڏن وڏن شاعرن کي تمام گهڻو پوئتي ڇڏي اڳتي نڪري ويو. هن جي شاعري مختلف مضمونن جي رنگارنگي گلدستي تي ٻڌل آهي. سندس سڃاڻپ هڪ مزاحمتي شاعر جي حوالي سان ڪئي ويندي آهي، پر ان باوجود سندس شاعريءَ ۾ مختلف رنگ سمايل آهن، جن ۾ وطن جي محبت، هارين ۽ مزدورن جو درد، رومانوي رنگ، وطن جي دشمن لاءِ للڪار ۽ ٻيا ڪيترائي رنگ سمايل آهن.

اڄ هارين سان انيڪ مسئلا آهن، جيڪي ويچارا روزا احتجاج ڪن ٿا. کين ٻڌڻ وارو ڪو به ڪونهي. هاري ويچارو وڏي محنت ڪري سردي، گرمي، مينهن واڄ سر تي سهي جڏهن فصل تيار ڪري ٿو ته ان عيوض کيس مارڪيٽ ۾ گهربل اگهه نه ٿو ملي. نيٺ ويچارو اڌ ملهيو اناج ڪپائي اچي ٿو، جنهن مان کيس بچت نه پري جي ڳالهه آهي مورڱو قرض ئي ڪونه ٿو لاهي. انهن هارين کي سجاڳ ڪرڻ ۽ کين پنهنجو قدر ۽ قيمت ٻڌائڻ لاءِ ابراهيم منشي لکي ٿو ته:

هاري تنهنجا هٿ چمان، چمان ڪهڙي چپ سان،

تون ئي آهين وٺ، جنهن ۾ ساهه سنسار جو.

هاري تنهنجي هڙ آهي، ويريءَ جي وات ۾،

ڪٺ ڪهاڙي ڪٽڻ پٽيان پير پليت جو.

هاري تنهنجا هٿ، ڪسر هيري ڪوه نور کان،

تون ئي ساهه سنسار جو، تون تان وڏي وٺ،

پر ٻيپهري لٽ پٽ، ڪائيندي ڪپي وئين.

(ڌرتي دين ڌرم⁽⁴⁾: ص 98)

هارين کي سجاڳ ڪرڻ لاءِ ۽ انهن کي پنهنجو دشمن سڃاڻڻ لاءِ به هُو جتن ٿو ڪري ۽ هارين جي رهنمائي ٿو ڪري، ته جيئن ويچارا وڏيرن جي شر کان محفوظ رهن. ابراهيم منشي لکي ٿو ته:

وڏي آ وڏيري، اک تنهنجي ان ۾،

ڪش ڪهاڙي ڪنڌ ۾، وجهه ڪانڌر کي ڪيري،

سنگ سڀئي سيري، گهوت ڪٺي رک گهر ۾.

هاري هڙ م هٿ، ڪش ڪهاڙي ڪنڌ ۾،

ويري وڃ وري ويا، وڏا ڪاڻي وت،

اهڙي سنئين ست، جو مٽڪي کان مٿي وڃي.

(ڌرتي دين ڌرم: ص 98)

هاري ڪيڏو نه خوش نصيب آهي جو بنجر زمين ۾ محنت ڪري، ان کي سر سبز ڪري ٿو ۽ سڀ ان جي ڪيل محنت جو ڦل پيا کائون. ان جي عظمت بيان ڪندي ابراهيم منشي چوي ٿو ته:

هاري بر پر باغ بڻائي، هن جي محنت هر ڪو ڪاڻي،

رت ولوڙي جڳ ڪي جوڙي، جهڙس جڳ ۾ پيو ڪو ناهي.

(ڌرتي دين ڌرم: ص 90)

بئي هند هاريءَ کي صلاح ڏيندي چوي ٿو ته اي هاري بنجر زمين کي باغ بڻاءِ يعني ان کي سر سبز ۽ آباديءَ جي لائق بڻاءِ ۽ زمين مان گند گاهه ميڙي چونڊي ساڙي ڇڏ.

بنجر باغ بڻاءِ او هاري، بنجر باغ بڻاءِ،

ميڙي چونڊي ڪهڙ ڪنڊن جا،

جاچي سڀ جلاءِ او هاري،

بنجر باغ بڻاءِ

(ڌرتي دين ڌرم: ص 142-143)

هُو هاريءَ کي تڪليف ۾ ڏسي ٿو ته به خاموش نه ٿو ويهي. کيس پگهر جي حالت ۾ رت ولوڙيندي ڏسي ٿو ۽ ڪوڏر وهائيندي ڏسي ٿو. ته ان منظر کي به پنهنجي شاعريءَ جو روپ ڏيئي ٿو:

پس پوڙهي مڙس جو، پورهيو منجهه پگهر،

ڪوڏر سان ڪڙبي جا، ڌمريو ڪيڏي ڏر،

رت روڻاري اڄ ٿو، وڏيري جو وور،

هاريءَ سان حشر، ڪيڏو آهي قوم جو.⁽⁵⁾

ابراهيم منشيءَ جي هميشه اها وڏي خواهش رهي ته هاري ۽ مزدور پاڻ ۾ متحد هجن. ان لاءِ هن ڏاڍيون ڪوششون ڪيون ۽ ورتيون. هو هارين جي جدوجهد واري تحريڪ ”الاتي تحريڪ“ شامل ٿيو. مطلب ته هر فورم تي هو آواز اٿاريندو رهيو. مئٽر ڊاڪٽر عابده گهانگهرو پڻ پنهنجي مقالي ”ابراهيم جي عوامي شاعريءَ جو جائزو“ ۾ لکي ٿي ته:

”ابراهيم منشيءَ جو چوڻ آهي ته هاري ۽ پورهيت کي متحد ٿيڻ گهرجي ڇو ته پورهيت طبقي کي ان ڏاڍ واري گهاتي مان رڳو اتفاق، ٻڌي ۽ حق لاءِ جدوجهد واري ويڙهه ٿي آڇيو ۽ آزادي ڏياري سگهي ٿي. ابراهيم منشيءَ جو حق جي ويڙهه وڙهڻ ۽ ڏاڍ جا ڏونگر ڌارڻ لاءِ مسڪينن کي گڏجي ٻڌيءَ جي طاقت جوڙڻ لاءِ سڏ وارو هي گيت 1970ع يا 1980ع وارن ڏهاڪن ۾ هر ترقي پسند سوچ رکندڙ پورهيت، شاگرد توڙي هاري جهونگاريندي نظر ايندو هو.“⁽⁶⁾

متفق ٿي مسڪين اچو اڄ ڏاڍ جا ڏونگر ڌاريون ٿي.

ڏاڍ جا ڏونگر ڌاريون ٿي ۽ وير پراڻا واريون ٿي.

مزدور جي ماس منجهان ٿو مالڪ مل ڏس موج ڪري.

وال ڪروڙين روز بنائي پوءِ به تنهن کي سور نه سري.

سردِي گرمي گوڏ گنجيءَ ۾ بنا ڪنهن مزدور وري.

مرون ۽ ماريون ماروڙن تان ظلم ستم جي ڌاريون ٿي.

(ڌرتي دين ڌرم: ص 13)

سنڌ زرعي خطو آهي، هتي معيشت جو انحصار گهڻي ڀاڱي زراعت تي آهي. ماڻهن جي اڪثريت ڳوٺن ۾ رهي ٿي جن جي جيئڻ جو دارو مدار زراعت تي آهي. پوکي راهي ڪري هو پنهنجي زندگي گذاريندا آهن. هاريءَ جو ڪم ڏينهن رات پني ڪيڙڻ سان لاڳاپيل هوندو آهي پر زمين تي فصل جي تياريءَ جا مختلف مرحلا آهن، جهڙوڪ رونبو ڪرڻ، لبارو، ڦٽين جو چونڊو، ڪمند جي پوکي ۽ ڪٽائي، يا سارين جي ست وغيره اهڙا موقعا آهن جنهن وقت ماڻهن جي گڏجي ڪم ڪرڻ جي گهرج هوندي آهي. ان لاءِ جيڪي هاري هڪ ٻئي جا ويجهه هوندا آهن سي گڏجي واري وٽيءَ سان ڪم ڪندا آهن پر جيڪڏهن پوک تمام گهڻي هوندي آهي ته ٻاهرين ماڻهن کان به اجرتن تي اهو ڪم ڪرايو ويندو آهي. اهو ڪم گهڻي قدر ڦٽين جو چونڊو ڪرڻ، ڪٽڪ جو لبارو ۽ لباري کان پوءِ ول جا گڏا ٿرپش تائين ڪڍي اچڻ، ڪجين جي موسم ۾ ڪڇيءَ جي ڪٽائي ڪرڻ ۽ ڍوٽڻ، ڪمند جي ڪٽائي ڪرڻ ۽ مرچن جو چونڊو ڪرڻ ۽ فصلن جي گڏ ڪرڻ يعني انهن مان گند گاهه ڪڍي صاف ۽ تندرست ۽ توانورڪڻ وغيره شامل آهن. اهڙي قسم جي اجرت تي جيڪي پورهيت ڪم ڪندا آهن انهن کي لاهيارا چوندا آهن يعني اجرت عيوض لبارو ڪندڙ پورهيت. انهن پورهيتن ۾ مرد به شامل هوندا آهن جن کي لاهيارا ۽

عورتن کي لاهياريون چوندا آهن. انهن لاهيارين عورتن جي تڪليفن ۽ دردن کي ابراهيم منشيءَ ويجهي کان محسوس ڪيو، ڇو ته هو پاڻ به هاري هو ۽ هارين جي تڪليفن کان چڱيءَ طرح واقف هو. وڏيرن جو ناجائزيون ان وقت عام هيون. هو اڪثر ڪري ماڻهن کي بيگر وهائيندا هئا ۽ انهن کي اجرت به نه ڏيندا هئا ۽ عورتن سان به جنسي ڏاڍائي سندن معمول بڻيل هو. هو هارين کي پنهنجو غلام سمجهندا هئا ۽ اڪثر بڻيءَ جو وڏو حصو پاڻ کڻي ويندا هئا. هاري ويچارا فاقو ڪشيءَ تي ويهندا هئا. انهن جي دردن جو عڪس ابراهيم منشيءَ جي شاعريءَ ۾ عام جام ملي ٿو. جيئن لاهيارين عورتن جو ذڪر ڪندي پاڻ لکي ٿو ته:

مان لاڙ جي آهيان لاهياري، مان لاڙ جي آهيان لاهياري.

تنهنجي وڏيرا اک آميري، تنهنجي وڏيرا دل آڪاري.

مان لاڙ جي آهيان لاهياري

مان تان من جي مور نه مندي، مون سان گڏ آڏا تو گندي.

مان ته پنهورن پورهيت وندي، سائين پنهنجي ساجن سندي.

ملي مارئي کان ذات ۾ مون کي لوئي لڄ پياري.

مان لاڙ جي آهيان لاهياري

ڏينهن سڄو ڏاڻو هٿان مان، شام مٿي تي پريون ڪٿان مان.

وروئي مون ورڪي وٿان مان، تنهنجي منهن تي ٿڪ هٿان مان.

تنهنجي وٺي ڏي مڙس منهنجي کي راڻي راج ڪماري.

مان لاڙ جي آهيان لاهياري

سرتين ست ۾ سریت سڏجان، مري انهيءَ کان مٿيءَ ۾ گڏجان.

سڄي سنڌوءَ ۽ مٿيءَ جو پاڻي، سورن ۾ سرجي آهيان سامائي.

صدين سڙيل سماج هن جي، منشي منشي مرض ماري.

مان لاڙ جي آهيان لاهياري

(ڌرتي دين ڌرم: ص 55)

بئي هنڌ ڪولهن عورت جي دردن جي داستان کي ڏاڍي اثرائتي انداز ۾ بيان ڪيو اٿائين، جنهن جي ور کي نانگ ڪڪي وڃي ٿو، جيڪو بستر تي بيمار لڳو پيو آهي، جنهن کي بيت پرڻ لاءِ ڏونئرن تي گذارو ڪرڻو پوي ٿو. انهن سوچن ويچاري وجود کي ڳڻتئين ۽ پریشانين ۾ گهيري ڇڏيو آهي. انهيءَ جو ذڪر ابراهيم منشي هن طرح ڪيو آهي:

هڪڙو پڌرو پيٽ ۾، ٻيو ڪولھڙ تي ٻار
ڪانڌ ڪاريءَ ڪڪيو. بستر تي بيمار
پتي بيت ڀرڻ لاءِ، نايو ڏونئرن ڏار
ويڙهي ويا ويچار، ويچاريءَ وجود ڪي.

ڪولھڙ ڪانٺو ڪنڌ ۾ ونجھلي ور جي ڪاڻ،
ڪارا ڪوجھا پارڙا، تن جي تائو تائو،
سن وڏي پار ڪيڏي، من وڏي مانڌاڻ،
ڏروزهر اماڻ، ته پيڙي ٿيان پڳوان ڪي.

(ڌرتي دين ڌرم: ص 102)

جتي جتي لاهياري ڪم ڪري پئي اتي اتي ابراهيم منشي سندس تڪليفن ۽
دردن جي ترجماني ڪري ٿو ۽ وڏيرو جيڪو پرائين عورتن کي گندين نظرن سان پيوڏسي
تنهن جي ڪرتوتن کي به وائڪو پيو ڪري. انهن پورهيتن کي پنهنجي شاعريءَ ذريعي
مجتا ڏيندي چئي ٿو:

سھڪيو سنگ لُٽي،

ڪولھڙ ڪانٺو ڪنڌ ۾،

روپ روپلي وارو ساڳيو،

جوڏا جام چٽي،

ڪولھڙ ڪانٺو ڪنڌ ۾،

پريان وڏيرو من ميرو،

پونڪندو ته پٽي،

ڪولھڙ ڪانٺو ڪنڌ ۾،

موهن ڌڙي جي مورت ساڳي،

چر ۾ چير هڻي،

ڪولھڙ ڪانٺو ڪنڌ ۾.

(ڌرتي دين ڌرم: ص 164)

هارين ۽ مزدورن جي عظمت ۽ محنت کان متاثر ٿيندي سندن دردن جي ترجماني
ڪندي ۽ سندن محنت کي ساراهيندي چوي ٿو ته جيڪي پنهنجي محنت سان اپ مان

بلڪ اپ جي تارن مان لاهي اسان کي ڪارائين ٿا. تون انهن پورن ۽ ڪارن هٿن مان ڦري
چڏين ٿو. اها ڪيڏي نه نا انصافيءَ جي ڳالهه آهي!
محنت سان جي لاهي آيا، ماني اپ جي تارن مان،
سا تون ڦري ڏيڪاري، هٿن گورن ڪارن مان.
(ڌرتي دين ڌرم: ص 37)

هارين ۽ مزدورن جي ڏڪن جي ترجماني ڪندي ٻڌائي ٿو ته جن هارين ڌرتي چيري
تولاءِ اناج اپايو ۽ تنهنجو پيٽ پريو. جن مزدورن ملون ۽ ڪارخانا هلائي تنهنجا اگهاڙا
انگ ڍڪيا، تون وري بدلي ۾ انهن جي مٿان نفرت مان ٻه وسائي وري تهڪ ٿو ڏئين تون
ڪيڏو نه بدبخت آهين! ابراهيم منشي لکي ٿو ته:
ڌرتي چيري ان اپائي، ملون هلائي انگ ڍڪائي،
تن مٿان تون ٻه وسائي، تهڪ ڏئين ٿو ڇاڻ مان.
(ڌرتي دين ڌرم: ص 37)

جڏهن پورهيت ڏينهن رات هڪ ڪري پگهر وهائي هن اونداهي سنسار ۾ اميدن
جي روشنيءَ جو ڪرڻو آڻي پر جڏهن کيس محنت جو بدلويو اجورو صحيح نٿو ملي، ان
جي حالت ۾ ڪو سڌارو نه ٿو اچي بلڪ وڏيرو ۽ جاگيردار سندس ڪيل محنت تي ڏاڙو
هڻي ٿو ته ان منظر کي قلم ذريعي ڪاغذ تي لکي ٿو:
پورهيت پنهنجو پگهر وهائي، ساري جڳ ۾ جوت جلائي،
ڪير ڪمائي ڪير ٿو ڪائي، هت سا ريت نرالي آهي،
(ڌرتي دين ڌرم: ص 90)

هاريءَ ۽ مزدور جي محنت جيڪا هورا ڏينهن، سردي گرمي ۽ مينهن ۽ واڇ ۾
ڪري ٿو انهن حالتن ۾ به صرف ڪين ڪم جي ڳڻتي رهي ٿي ۽ اهي ملڪ جي لاءِ سوچين
ٿا. پنهنجي ذاتي خواهش ملڪ جي اجتماعي خواهش تان قربان ڪري چڏين ٿا، انهن
جي ترجماني ڪندي ابراهيم منشي لکي ٿو ته:
راتو ڏينهن مينهن تينهن، دل ۾ تن کي ڪم جو غم،
ملڪ جي لاءِ مزدور ۽ هاري ”منشي“ اچي هڏو چم.
(ڌرتي دين ڌرم: ص 90)

ڪٿي وري ابراهيم منشي هاري ۽ مزدور کي هر هڪ روح لاءِ رحمت ٿو سمجهي.
تڪليفون برداشت ڪري لنڊيون لتاڙي اچي دنيا وارن لاءِ جنت ٿو ٺاهي. انهن ڳالهين کي
بيان ڪندي لکي ٿو ته:

هر هڪ روح لاءِ رحمت هاري ۽ مزدور جي محنت.

پاڻ پتوڙي لنڊيون لتاڙي، جوڙي جڳ لاءِ جنت.

(ڌرتي دين ڌرم: ص 90)

ڪڏهن وري سنڌ جي پورهيتن ۽ سانگيٽرن جي سورن کي پنهنجي سيني اندر محسوس ڪري ٿو. ڪڏهن وري انهن پورهيتن کي سخت گرمين ۾ پڇندي ڏسي ٿو ته سندس دل ڏکي پوي ٿي ۽ انهن جي دردن کي پنهنجي تڪليف محسوس ڪندي لکي ٿو ته:

منهنجي سيني سنڌ وطن جي، سانگيٽرن جا سور سوين،

پورهيتن کي پڇندي ڏسندي، پل پل جاڳن سور سوين.

(ڌرتي دين ڌرم: ص 90)

جڏهن پورهيتن کي سخت محنت ڪندي ڏسي ٿو ته جيتوڻيڪ اهي سردين گرمين ۾ به ڪم ڪن ٿا پر ان جي باوجود انهن جي ابتر حالت آهي، انهن جي زندگيءَ جي گاڏي ساڳئي رفتار سان پئي هلي. پر جيڪي ماڻهو ظاهر طور ڪجهه به نٿا ڪن. انهن جي خوشين جو دارو مدار پورهيت تي آهي. پورهيتن جا حق کائي بنگلن ۽ ڪارين جا مالڪ ٿي وينا آهن ۽ پورهيت ساڳي پيرين پنڌ ۽ بدن اگهاڙو سخت سردين کان به بچاءَ جا گرم ڪپڙا کين ميسر ڪونهن، انهن جا بدن سردين کان ڏڪن ٿا. انهن جي ترجماني ڪندي لکي ٿو ته:

بيڪارن کي بنگلا ۽ ڪاريون، پورهيت هٿڙي پيٽ بڪيا،

چانپ اتر ۾ لڱ اگهاڙا، تڙڪن مارو ڏيل ڏڪيا.

بيشڪ باني ملڪ سڄي جا هاري ۽ مزدور

اتو لتو ڪن اجهو به پيدا، سهين کائن سور.

(ڌرتي دين ڌرم: ص 91)

نتيجهو:

ابراهيم منشي هارين ۽ پورهيتن کي پنهنجي محنت جي عيوض جيڪو ماڻ ۽ مرتبو ڏيڻ جو خواهشمند آهي، شايد ئي ان جو ڪو مثال ملي. سندس شاعري هارين، پورهيتن، مزدورن ۽ مسڪينن جو پڪو پختو ۽ مضبوط آواز آهي. هن جي شاعريءَ جو محور ۽ مرڪز هاري ۽ پورهيت آهن، انهن جا ڏک، درد، تڪليفون، آهون، دانهون ۽ اميدون

آهن. ابراهيم منشيءَ جي نظر ۾ هاري ۽ مزدور ئي هن سڄي ملڪ جي بقا جا ضامن آهن. اهي پوکون پچائين ٿا، ان پائين ٿا، ڪمند ڪاهين ٿا، هر هلائين ٿا؛ پر موت ۾ کين بيت پري ماني به نصيب نه ٿي ٿئي ۽ نه ئي سندن پورو انگ ڍڪجي ٿو. اهي ايڏي محنت ۽ مشقت ڪرڻ باوجود اتي، لتي ۽ اجهي لاءِ واجهائيندي نظر اچن ٿا. اهي وڏيون وڏيون تڪليفون سمهي، هن ملڪ جي ماڻهن جي لاءِ اتو لٽو ۽ اجهو ته پيدا ڪن ٿا، پاڻ کي تڪليف ۾ وجهي ٻين کي جيڪو جو سامان مهيا ڪن ٿا، اونداهي چمن ۾ روشني پيدا ڪن ٿا، پر ان جي باوجود سندن دردن کي ڏور لاءِ ڪو به اڳتي نه ٿو اچي. ابراهيم منشيءَ جي شاعريءَ مان ثابت ٿئي ٿو ته اهي هاري، پورهيت ۽ مزدور جيڪي ٻين ۾ خوشيون وندين ٿا ۽ روٽنڌڙ ماڻهن جي چهرن تي مرڪ آئين ٿا؛ تن جي دردن جو درمان نظر نه ٿو اچي. ساڻن ڏک وٺڻ وارو ڪو به نظر نه ٿو اچي. جيڪڏهن ڪاڻي شيءِ انهن اڻوڃهن، هارين، مسڪينن، غريبن، پورهيتن ۽ لاهيارين جو ڏک، درد، اهنج، تڪليف ۽ سور وٺي ٿي، ته اها آهي ابراهيم منشيءَ جي شاعري. جنهن جو مختصر وچور اسان هن مقالي ۾ ڏنو آهي.

حوالا:

1. ڪهڙو منظور حسين (مرتب): شاعر اڻوڻو اڻوڻو، شاه حسين اڪيڊمي، سچل ڳوٺ ڪراچي، ڇاپو 2010ع، ص: 226.
2. گهانگهرو عابده، ڊاڪٽر: ابراهيم جي عوامي شاعريءَ جو جائزو، 'ڪارونجهر' تحقيقي جرنل، جلد 7، شمارو: 13، ڊسمبر 2015ع، سنڌي شعبو وفاقي اردو يونيورسٽي ڪراچي، ص: 86.
3. مهيري، منو: انٽرويو قاسم آباد حيدرآباد، 24 آگسٽ 2017ع، ٽائيم 11 وڳي صبح
4. منشي، ابراهيم: ڌرتي دين ڌرم، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، ڇاپو 2010ع
5. منشي، ابراهيم: ڏونٽري ڏينهن ڏاڙا، الفقير پبليڪيشن ٽنڊو محمد خان، ڇاپو 1995ع، ص 49
6. گهانگهرو عابده، ڊاڪٽر: ابراهيم جي عوامي شاعريءَ جو جائزو، 'ڪارونجهر' تحقيقي جرنل، جلد 7، شمارو: 13، ڊسمبر 2015ع، سنڌي شعبو وفاقي اردو يونيورسٽي ڪراچي، ص: 88.

سنڌي شعبي پاران ثقافت جو ڏينهن: رپورٽ

[نامور سفرناما نويس الطاف شيخ جي اُٿي بيهي آجيان ڪئي وئي]

اسان وٽ پئسي ڏوڪڙ واري ڪرپٽ ماڻهوءَ جو ته وڏو مانُ آهي پر عالم اديب، ڏاهي، ڪري ۽ سچي ماڻهوءَ جو قدر ناهي. اسان جا حقيقي هيرا اهي ئي ڏاها ماڻهو آهن پر نئين نسل جي اڪثريت کين سڃاڻي ٿي نه ٿي. ان جو هڪ سبب ته اهو آهي ته اسان پنهنجن نوجوانن کي انهن هيرن بابت مڪمل ڄاڻ ڏيڻ ۾ ناڪام ويا آهيون. ميڊيا پنهنجن هيرن بابت ڪو خاص ڪردار ادا نه ڀڙي ڪري، غير معياري تعليم جو به ان ۾ وڏو هٿ آهي. اسان سڀني کي ان سلسلي ۾ پنهنجو پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻو پوندو.

مون جڏهن 2012ع ۾ وفاقي اردو يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جي چيئرميني سنڀالي ته، ان پاسي به ڌيان ڏنو. ايم فل / پي ايڇ. ڊي پروگرام ۾ اهڙن موضوعن کي به شامل ڪيو، جن ۾ حال حيات اديبن ۽ شاعرن جي ڪم تي تحقيق جي شروعات ڪرائي، انهن ۾ الطاف شيخ صاحب، ڊاڪٽر فهميده حسين صاحب، ڊاڪٽر ادل سومرو صاحب ۽ امداد حسيني صاحب شامل آهن. ادل صاحب ۽ امداد صاحب تي ٿيندڙ تحقيق جي نگراني ڊاڪٽر عنايت حسين لغاري، جڏهن ته الطاف صاحب ۽ ميڊم فهميده جي ڪم تي ٿيندڙ تحقيق جي نگراني مان پاڻ پيو ڪريان. ان ڪم جي ابتدا اسان الطاف شيخ صاحب کان ڪئي.

الطاف شيخ جي ڪم تي پي ايڇ. ڊي جو مقالو پروفيسر رضيه پگهيو مڪمل ڪيو آهي، جڏهن ته ٻين عالمن تي اڃا ڪم جاري آهي. اسان جي يونيورسٽين ۾ زنده شخصيتن تي پي ايڇ. ڊي ڪرڻ جون روايتون تمام گهٽ آهن، جنهن جا مختلف سبب ٿي سگهن ٿا. منهنجي خيال ۾ سندن موجودگيءَ ۾ جيڪڏهن پي ايڇ. ڊي ٿئي ٿي ته ان شخصيت کي هڪ ته خراج به پيش ٿئي ٿو، جنهن سان سندس خوشيءَ ۾ به واڌارو ٿئي ٿو. ٻيو اهي اهڙيون شخصيتون آهن، جن تي هڪ کان وڌيڪ پي ايڇ. ڊيون ڪري سگهجن ٿيون. الطاف شيخ صاحب پنهنجي قلمي خدمت جي لحاظ کان دنيا ۾ واحد سنڌي آهي. هن سنڌي سفرنامي جي صنف ۾ ساھ وڏو، اردو سفرناما به لکيا اٿائين، سنڌي

۽ اردو ڪالم به لڳاتار لکندو رهي ٿو. مان سمجهان ٿو سنڌي نثر خاص ڪري سفرنامي جي صنف ۾ سڀني کان وڌيڪ پڙهندڙ ليکڪ آهي. هن سنڌين کي سڄيءَ دنيا جي ثقافتن بابت ڄاڻ ڏيڻ سان گڏ سنڌي ثقافت کي به نروار ڪيو آهي. لوڪ ڏاهپ کي به موضوع بڻايو اٿائين. هن پنهنجين لکڻين وسيلي نوجوانن جي رهنمائي ۽ تربيت پڻ ڪئي آهي.

اسان جي شعبي، هن جي ڪم تي پي ايڇ. ڊي ڪرائي، مٿس ڪو ٿورو ناهي ڪيو. اسان رڳو يوسف جي خريدارن ۾ شامل ٿيا آهيون. هو جيترو عظيم انسان آهي، اوترو ئي سادو، همدرد ۽ ملنسار آهي. مون سائينءَ کي جڏهن سنڌي ثقافت جي تقريب جي دعوت ڏني ته، خوشيءَ سان قبوليائين ۽ چيائين ته: ڪنهن ننڍي گڏجاڻيءَ ۾ گهرايو ته جيئن وڌيڪ ڪچهري ٿي سگهي. مون کيس عرض ڪيو ته سائين اسان جي خواهش آهي ته، اوهان يونيورسٽيءَ جي گهڻن شاگردن سان ملو! ڇاڪاڻ ته، هو اوهان جا پرستار آهن. سائين وقت جو ڏاڍو پابند ۽ سخت محنت ڪرڻ جو قائل آهي. پيشي جي لحاظ کان ميرين انجنيئر آهي. ان شعبي ۾ به دنيا جو مڃيل انجنيئر آهي. سائين جڏهن 27 نومبر 2019ع تي، تقريب ۾ آيو ته، نوجوانن جا ميڙا مڃي ويا. هنن سان ڪچهريون ڪرڻ، فوٽو ڪيڊرائٽ ۽ ڪين سوکڙيون ڏيڻ شروع ڪري ڏنائين. ڇا جي وڌائي، ڪهڙو عمر جو فرق؟ ايم اِي سنڌي، سال پهرئين جو شاگرد الهواريو. مون سندس خدمت لاءِ مقرر ڪيو ۽ پاڻ به حاضر هئس.

ٻين سوکڙين سان گڏ شاگردن ۽ استادن کي گهڻي کان گهڻا ڪتاب ڏنائين. هن ٻڌايو ته، مان پهريون ڀيرو سنڌي ثقافت جي تقريب ۾ آيو آهيان، نوجوانن جي پنهنجيءَ ثقافت سان محبت ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو آهيان. ان سان گڏ نوجوان تعليم به پرائن ۽ وڌ کان وڌ محنت ڪن، ٻيون ٻوليون خاص ڪري انگريزي به سکن.

وفائي اردو يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جي هن تقريب جو موضوع هڪ سنڌ، هڪ ثقافت هو جنهن ۾ الطاف شيخ صاحب سان گڏ هڪ ٻيو ليکڪ، سينيٽ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي قومي ٻوليءَ جو درجو ڏياريندڙ ۽ سينيٽر ڊاڪٽر ڪريم احمد خواجه هو. نالي وارو شاعر نصير سومرو ۽ وائس آف پاڪستان جو سربراھ ايڊووڪيٽ محمد صديق ڪلابيا اعزازي مهمان هئا. مون جڏهن الطاف شيخ کي ڊائيس تي تقرير ڪرڻ جي گذارش ڪئي ته، سڄي پنڊال سندس اُٿي بيهي آجيان ڪئي ۽ چڱيءَ دير تائين تاڙيون

وچنديون رهيون. تقريبن وفاقي اردو يونيورسٽيءَ، عبدالحق ڪيمپس جي گرائونڊ تي ٽينٽ لڳائي ڪئي وئي هئي، جنهن ۾ سوڀن شاگردن شرڪت ڪئي. سنڌي ثقافت بابت يونيورسٽيءَ جي تاريخ ۾ اها پهرين شاندار تقريبن هئي. ان کان اڳ به مون ڪجهه تقريبن ڪرايون هيون پر اهي هال ۾ ننڍي پيماني تي هيون. هڪ پاسي تقريبن تاريخي هئي ته ٻئي پاسي الطاف شيخ صاحب جي پهرئين پيري اچڻ سان هڪ ٻي تاريخ جڙي وئي. مَرڪ پبليڪيشن جي مرتضيٰ لغاريءَ پنهنجن ڪتابن جو اسٽال به لڳايو هو. سنڌي شعبي جي تقريبن ۾ اها به نواڻ هئي ۽ پهريون ڀيرو ڪتابن جو اسٽال لڳو هو.

ان تقريبن کي مختلف اخبارن ۽ ٽي وي چينلن به تمام گهڻي موت ڏني. روزاني عوامي آواز ايڊيٽوريل به لکيو. مان سڀني جو ٿورائتو آهيان خاص ڪري زرار پيرزادي صاحب، زلف پيرزادي صاحب، مصطفيٰ ملاح صاحب، فقير سليم صاحب، اسد ممتاز رڌو صاحب ۽ ٻين جو.

هن تاريخ ساز تقريبن ڪرڻ ۾ مَرڪ ڪردار شاگردن جو هو، جن ۾ امتياز مستوئي، دارا فهمد، حسن سومرو ۽ سرفراز مسط اڳڀرا هئا. وفاقي اردو يونيورسٽيءَ جو ڊائريڪٽر ايڊمنسٽريشن بشير ڳهيو به ٻانهن بيلي هو. يونيورسٽيءَ جي سينيئر ڊين ڊاڪٽر محمد ضياءُ الدين تقريبن جي نه رڳو اجازت ڏني پر مڪمل سرپرستي پڻ ڪئي. تقريبن جو وڌيڪ حال احوال ڪجهه هن ريت آهي:

ڪراچي جي وفاقي اردو يونيورسٽي ۾ سنڌي شعبي پاران هڪ سنڌ هڪ ثقافت جي عنوان هيٺ پروگرام ڪوٺايو ويو جنهن ۾ شاعرن، اديبن، پروفيسرن ۽ سياستدانن سوڌو شاگردن وڏي انگ ۾ شرڪت ڪئي. پروگرام ۾ سنڌي شاگردن سنڌي ثقافتي ٽيبلو ۽ رسمون پيش ڪري ويٺن کان داد وصول ڪيو.

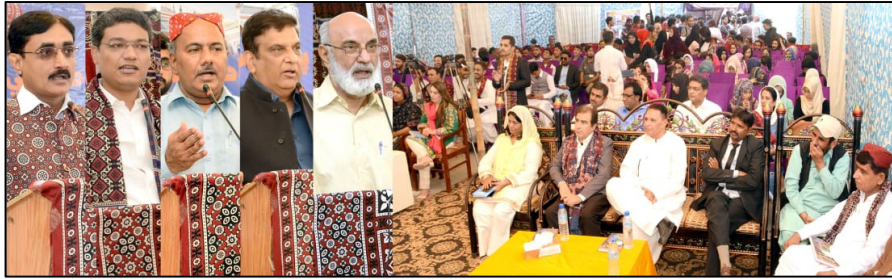
پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي سينيئر ڊاڪٽر ڪريم خواجا خيالن جو اظهار ڪندي چيو ته سنڌي ثقافت ۾ فرائڊي آهي جنهن هر ثقافت واري ماڻهوءَ جو آڌر پاءُ ڪيو آهي. هن وڌيڪ چيو ته سنڌي ٻوليءَ ۽ ثقافت جون سرحدون تمام گهڻيون وسيع آهن. ان بنياد تي اسان معاشي ترقي به ڪري سگهون ٿا.

نالي واري ليڪڪ ۽ سنڌي سفرنامن جي بادشاهه الطاف شيخ چيو ته سنڌي ثقافت هزارين سال قديم آهي ۽ سنڌي ماڻهن ان کي محفوظ رکيو آهي. وفاقي اردو يونيورسٽي کي جس هجي، جنهن سنڌي ثقافت تي شاندار تقريبن ڪئي آهي.

سنڌي شعبي جي چيئرمين ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙي چيو ته، اسان سنڌي ٻولءَ ۽ ادب سان گڏ ثقافت به پڙهائيندا آهيون. اڄوڪي تقريب ان جو عملي ثبوت آهي. ان سان گڏ تحقيق به ڪرائيندا آهيون. مان سڀني مهمانن جي آجيان ڪريان ٿو.

ڊاڪٽر اصغر دشتيءَ چيو ته سنڌي شعبو اردو يونيورسٽي جو هڪ فعال شعبو آهي، ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙي ان کي وڌيڪ سرگرم ڪيو آهي.

شاگرد امتياز مستوئيءَ چيو ته هن پروگرام ۾ نه رڳو سنڌي شعبي جي شاگردن حصو ورتو پر سڄيءَ يونيورسٽي جي شاگردن وڏي انگ ۾ شرڪت ڪري خلوص ۽ سنڌي ثقافت سان محبت جو اظهار ڪيو.

تقريب ۾ مهمانن کي اجرڪ پڻ پارايا ويا. تقريب ۾ ڊاڪٽر خليل الرحمن شيخ، ڊاڪٽر عنايت لغاري، ڊاڪٽر سيماءُ ابڙو، ڊاڪٽر عابده گهانگهرو، نصير گويانگ، ڊاڪٽر اڪبر علي چانڊيي، اشرف علي ڪهاوڙ، عبدالواحد سومري ۽ ٻين شرڪت ڪئي. ڪمپيئرنگ محمد حنيف پگهڙي ۽ سرفراز مسٽر ڪئي. تقريب ۾ شاگردن شاعري ٻڌائي، ٽيبلون گيت ۽ تقريرون پڻ پيش ڪيون. ٽيبلو مومل راڻي، سسئي پنهنوءَ ۽ ٻين موضوعن تي ڪيا ويا. ان کان سواءِ شاديءَ جون رسمون به پيش ڪيون ويون. جن شاگردن حصو ورتو، انهن ۾ دارا فهد، مير ڪيريو، اقرا شيخ، ورثا پيرزادو، خالد پيرزادو، زبير مسٽر، شفقت حسين، حسن سومرو، ذیشان ڀٽي، الهورايو، حبيب، احمد علي، حفصه، جيا، مهڪ، شهباز ۽ ٻيا شامل هيا.

تقريب ۾ ڪراچي يونيورسٽي، دائود يونيورسٽي، اقرا يونيورسٽي، ايس ايم لا ڪاليج ۽ ٻين تعليمي ادارن جي شاگردن شرڪت ڪئي.

Patron in Chief

Prof. Dr. Arif Zubair

Vice Chancellor, Federal Urdu University

Patron

Prof. Dr. Muhammad Ziauddin

Dean faculty of Arts

Editorial Board

Dr. Muhammad Qasim Bughio

Ex. Chairman, Pakistan Academy of
Latters, Islamabad.

Dr. Jetho Lalwani

Madhar Van, Aditya Banglows, Nobel
Nagar, Ahmedabad - 382340, India.

Dr. Nawab Ali Kaka

Director, Mirza Qaleech Baig Chair,
University of Sindh, Jamshoro.

Dr. Jagdish Lachhani

Principal, St. Kalani College of Arts,
Science & Commerce, Ulhas Nagar,
India.

Dr. Kamal Jamro

Head of Sindhi Department,
Federal Urdu University,
Abdul Haq Campus, Karachi.

Dr. Sandhya Chandar Kundnani

Head of Sindhi Department, Shirimati
Chandi Bai Himathmal Mansakhni
College, West Mumbai, 40008, India.

Reviewers Committee

Prof. Dr. Anwar Figar Hakro

Chairman, Department of Sindhi,
Sindh University Jamshoro

Prof. Dr. Khursheed Abbasi

B-178, Block-3 Saadi Town, Karachi

Prof. Dr. Adal Soomro

Waritar Sukkar

Dr. Muhammad Ali Manjhi

Director, N.A. Baloch Institute for
Heritage & Research Sindh
Jamshoro

Dr. Sher Muhammad Mehrani

Asst. Professor, Sindhi Department,
University of Karachi.

Dr. Roshan Golani

1– Aditya Bunglows, Nr. Prem
Parkash Ashram, Nobelnagar,
Ahmedabad, Gujrat, India.

Dr. Akbar Ali Chandio

Sindh Madressatul Islam University,
Karachi.

Recognized by Higher Education Commission

KAROONJHAR

Bi-annual

[RESEARCH JOURNAL]

ISSN 2222-2375

VOL:11, ISSUE 21, December 2019

Editor

Dr. Kamal Jamro

DEPARTMENT OF SINDHI

Federal Urdu University of Arts, Science & Technology,
Abdul Haq Campus, Karachi, Sindh, Pakistan.

<https://fuuast.edu.pk/>